

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

1998 1(3)

ISSN 1392 - 3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS **REZISTENCIJA**

IR

1998 1(3)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 1998

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vilniaus universitetas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

ANTANAS TYLA (Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozas Banionis.

Devintojo dešimtmečio Lenkijos lietuvių politinio gyvenimo bruožai KGB bylos „Tramplinas“ puslapiuose	7
An Outline of the Political Life of Lithuanian Ethnic Minority in Poland as Reported in the KGB File “Bridge”	19

Arvydas Anušauskas.

Du KGB slaptosios veiklos aspektai	20
Two Objects of the KGB Secret Activities	35

Juozas Starkauskas.

Čekistai pasieniečiai Lietuvoje pokario metais	37
KGB Frontier-Guards in Lithuania After the War	58

Kęstutis Kasparas.

Okupantų veiksmai siekiant demoralizuoti ir dezorganizuoti pasipriešinimą 1945 m. vasarą	59
Soviet Occupation Actions to Demoralise and Break up Lithuanian Resistance in the Summer of 1945	71

Saulius Grybkauskas.

Lietuvos vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939 03 23–1940 06 15)	72
The Policy of the Government of the Republic of Lithuania with Respect to Lithuanian Population in the Nazi Germany Occupied Klaipėda Region	80

Arūnas Bubnys.

Lietuvių viešojo policija ir policijos batalionai (1941–1944)	81
Lithuanian Public Police and Police Battalions in 1941–1944	104

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Mindaugas Pocius.

SSRS NKVD–MVD Sekretoriato 1944–1959 m.

„Ypatingieji aplankai“ – vienas iš naujausiųjų laikų istorijos šaltinių 105

Liudas Truska.

Lietuvos komunistų partijos pastangos likviduoti partizanų sąjungą 107

LKP(b) CK 1947 m. gruodžio 12 d. nutarimas suaktyvinti kovą

su lietuvių antisovietiniu sąjūdžiu 109

Mindaugas Pocius.

Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui 115

L. Berijos 1945 m. liepos 12 d. laiškas J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkovui 118

B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos 1945 m. liepos 12 d. laiškas L. Berijai 118

RECENZIJOS – REVIEWS

Knut Stang, Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei,

das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden,

Frankfurt am Main, 1996, 286 S. *A. Anušauskas* 121

KRONIKA – CRONICALS 129

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 133

Juozas Banionis

Devintojo dešimtmečio Lenkijos lietuvių politinio gyvenimo bruožai KGB bylos „Tramplinas“ puslapiuose

IVADAS

Naujausiųjų laikų užsienio lietuvių situacija, jų gyvenimo bruožai – istorikų nedaug ištyrinėtos sritys. Dar mažiau tyrėjų yra domėjęsi kaimyniniuose kraštuose gyvenančiais lietuviais, jų gyvenimo ir siekių specifika. Todėl galima teigti, kad Lenkijos lietuvių padėtis, jų aspiracijos – taip pat „nuskriaustos“ istoriniais tyrimais sritys. Išsamiau, įvairiais aspektais tyrinėtas tik tarpukario laikotarpio tiek Vakarų, tiek Lenkijos lietuvių politinis gyvenimas. Omenyje turima istorikų A. Eidinto¹ ir B. Makausko² darbai.

Šio straipsnio tikslas – nušviesti netolimo devintojo dešimtmečio vadinamojo Suvalkų trikampio, kurį sudaro gyvenantys tarp Suvalkų, Seinų ir Punsko mūsų tautiečiai autochtonai, vaidmenį išeivijos keliamoje Lietuvos laisvės byloje. Kartu mėginta apibūdinti Lenkijos lietuvių nuotaikas, jų požiūrį į sovietų Lietuvą.

Devintasis dešimtmetis yra ypatingas Vidurio Rytų Europoje. Tuo laikotarpiu Lenkijoje prasidėjo aktyvus antikomunistinis judėjimas, žinomas „Solidarumo“ vardu. Jo iškilimo, slopinimo ir grįžimo į oficialią valdžią istorija apima devintąjį dešimtmetį. Kita ver-

tus, Lietuvoje tuo laikotarpiu sustiprėjo disidentų veikla, pasireiškusi pogrindinės spaudos leidimu, o dešimtmečiui baigiantis iškilė Lietuvos persitvarkymo sąjūdis, plačiai išgarsėjęs tiesiog Sąjūdžio vardu ir pradėjęs sklaidyti Sovietų imperijos vienybės mitą.

Straipsnyje remiamasi gausia archyvine medžiaga, sukaupta sovietinio saugumo (KGB) Lietuvos SSR padalinyje ir dabar saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Tai – KGB agentų, rezidentų pranešimai, Maskvai adresuotos Vilniaus šifrotelegramos bei ataskaitos, Lenkijos LR saugumo pažymos. Remdamiesi šia mūsų visuomenei nežinoma medžiaga ir mėginsime gvildinti užsibrėžtą problemą.

UŽVEDUS BYLĄ „TRAMPLINAS“

1980 m. Lenkijoje išplinta nepriklausomos savavaldės profesinės sąjungos „Solidarumas“ („*Solidarność*“). Tai visame pasaulyje žinomas judėjimas, istorikų dar vadinamas „spontaniška ir tikra darbininkų klasės revoliucija“³, skatinusia piliečių visuomenės formavimą ir išreiškusia jos siekius. Šis judėjimas lėmė politinius pokyčius ne tik Lenkijoje; tai „buvo svarbiausias įvykis Vidurio

Rytų Europoje po Antrojo pasaulinio karo, gal net ankstesnių laikų⁴. Kaimyninėje valstybėje plintančios antikomunistinio judėjimo idėjos negalėjo aplenkti ir Suvalkų trikampyje gyvenančių lietuvių, o per juos, kadangi jie palaikė intensyvius ryšius su sovietų Lietuva, pasiekė ir mūsų respubliką. Todėl neatsitiktinai mėgindamas šį procesą kuo daugiau valdyti KGB Lietuvos SSR padalinys (Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas) 1980 m. lapkričio 10 d. užveda informacijos bylą, koduojamą „Tramplino“ vardu. Bylos pavadinimas aiškintinas sovietinio saugumo požiūriu į Lenkijos lietuvius, kaip potencialius antisovietinių idėjų perdavimo tarpininkus tarp Vakarų ir Rytų kraštų.

Taigi komplikuojantis Lenkijos Liaudies Respublikos vidaus padėčiai KGB Lietuvos SSR padalinys pradeda labiau domėtis Suvalkų trikampio lietuvių nuotaikomis ir nuostatomis. Jau 1981 m. liepos mėn. Lietuvos SSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkas V. Karinauskas išsiuntinėja savo valdiniams miestuose bei rajonuose raštus, kuriuose raginama išsiaiškinti Lietuvos gyventojų ryšius su Lenkijos lietuviais⁵. Kiek vėliau, tą pačių metų rugsėjo 7 d. Lenkijos pasienio teritorijoje įvyksta slaptas abiejų komunistinių kraštų saugumiečių susitikimas⁶. Lietuvos SSR sovietiniam saugumui atstovavo minėtas V. Karinauskas, o Lenkijos LR – Vidaus reikalų ministerijos saugumo tarnybos centro „aparatčikai“ V. Krulis, K. Šimanovskis, F. Lucevičius ir Suvalkų vaivadijos saugumo tarnybos viršininkas G. Zimnickis. Be to, dalyvavo SSRS ambasados Lenkijoje atstovas pulkininkas N. Semaška. Pirmiausia susitikime detalai aptarta Lenkijos lietuvių padėtis, konstatuota, jog Suvalkų trikampyje gyvena 10 500 lietuvių, kurių dauguma yra ūkininkai. Šis tautinę mažumą apibūdinantis skaičius įdomus tuo, kad Lenkijos Liaudies Res-

publikos laikotarpiu oficialūs duomenys apie kitų tautybių gyventojus nebuvo publikuojami motyvuojant apskaitos nevedimu.

Susitikime pažymėta tendencija – retėja Suvalkų trikampio lietuvių inteligentijos gretos, nes gabesnieji jų persikelia į Varšuvą, Katovicus, Gdanską, Gdynę, Ščeciną. Saugumiečiams kėlė nerimą stiprėjanti Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB), siekiančios suvienyti visame pasaulyje pasklidusius lietuvius, įtaka, jos atstovų bendradarbiavimas su mūsų tautiečiais Lenkijoje. Pastarųjų tautinis, patriotinis sąmoningumas buvo palaikomas istorine ir religine literatūra, tiesiogiai gaunama iš Vakarų šalių. Susitikime konstatuota, kad per SSRS sieną ne tik tai išsiuntinėjama ši medžiaga (dažnai dalimis), bet ir „vyksta abipusis informacijos pasikeitimas žodine forma“⁷. Be to, užsiminta apie Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o), Bendro Amerikos lietuvių fondo (BALF'o), „Santaros–Šviesos“ federacijos veiklos pėdsakus Lenkijos lietuvių gyvenime.

Lenkų saugumiečiai išreiškė pageidavimą, kad jų darbą su LLR lietuviais labai palengvintų informacija apie Vakarų lietuvius, atvykusius į Lietuvos SSR, bei lietuvius, vykstančius į Lenkiją susitikti su „kapitalistinių šalių“ piliečiais, taip pat duomenys apie „lietuvių emigracijos centrus“, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ leidimo organizavimą. Lietuvos SSR sovietiniai saugumiečiai pasidžiaugė, jog pavyks išsiaiškinti lietuvių išeivijos organizacijų ryšius su Lenkijos lietuviais, o per juos atskleisti kontaktus su „Lietuvos SSR nacionalistiškai nusiteikusiais asmenimis“⁸. Žodžiu, abiejų šalių saugumiečiai sutaria veikti linkme, bylojančia komunistinio bloko šalių vienybę.

Draugiškus kaimyninių valstybių saugumiečių ryšius netrukus pajunta Lenkijos lie-

tuviai, pageidavę literatūros lietuvių kalba ir papildomų lietuviškų klasių mokyklose. Tuomet LLR vidaus reikalų ministerijoje jiems buvo atsakyta, kad šis klausimas derintas su Lietuvos SSR KGB⁹.

Suvokdamas didėjančią „Solidarumo“ vaidmenį Vidurio Rytų Europoje, KGB Lietuvos SSR padalinys parengia aktualių klausimų sąrašą, kuris padėtų suprasti Suvalkų trikampio lietuvių nuostatas ir požiūrius. Tais klausimais užsimojama išsiaiškinti, kaip ir kokiais būdais ar kanalais Vakarų lietuviai išėiviai palaiko kontaktus su Lenkijos lietuviais, ko jie siekia, kokie lietuvių santykiai su „Solidarumo“ veikla, kiek lietuvių Lenkijos įvykių metu (turima omenyje 1981 m. gruodžio 13 d. karinis perversmas) atsidūrė užsienyje, kokiais tikslais ten liko ir kur apsigyveno, kuo pasireiškia katalikų dvasininkų veikla bendradarbiaujant su Lietuvos katalikų bendruomene, kurios religinės organizacijos ir kurie tautiškai nusistatę asmenys turi tikslą panaudoti LLR lietuvius, kad galėtų „prasiskverbti į LSSR ir politiškai paveikti sovietinius piliečius“¹⁰.

Lietuvos ypatingajame archyve saugomos bylos „Tramplinas“ medžiaga rodo, kad saugumiečiai sutelkė nemažą būrį rezidentų ir agentų, kurie mėgino rasti atsakymus į minėtus klausimus. Išlikę agentūriniai pranešimai brėžia pakankamai aiškius ne tik Suvalkų trikampio, bet ir aktyvių Varšuvos lietuvių nuomonių kontūrus. Tarp tų dokumentų autorių išskirtinė vieta tenka rezidentui Rašidovui, sėmusiam informaciją iš lituanisto, agentui Vitui – jį į Varšuvą pakvietė asmuo, buvęs tiek sovietų, tiek lenkų saugumo akiratyje, – bei agentui Antanui, viešėjusiam Varšuvoje, Punske ir perdavusiam ataskaitą Rytų Berlyne. Atmetus komunistinės ideologijos šampus ir žvelgiant kritiškai, šių trijų veikėjų pranešimai vertintini kaip išsamūs,

vienas kitą papildantys ir įvairiais aspektais atskleidžiantys Lenkijos lietuvių gyvenimą šaltiniai.

LLR SAUGUMO TARNYBA APIE LENKIJOS LIETUVIUS

Kodėl Suvalkų trikampyje ir Varšuvoje gyvenantys mūsų tautiečiai kėlė nerimą Lenkijos saugumui? Atsakyti į šį klausimą padeda 1980 m. rugpjūčio mėn. kruopščiai parengtos slaptos, net 7 punktų pastabos apie „kai kuriuos LLR lietuvių nacionalizmo aspektus“. Dokumentas adresuotas sovietų Lietuvos saugumiečiams nuo kolegų Lenkijoje. Pirmuoju punktu pripažįstama, kad kaimyninės šalies lietuvių tautinė mažuma yra minėtos institucijos „operatyvinio saugojimo objektas“ (*objekt ochrony operacyjnej*). Be to, nurodomas LLR lietuvių skaičius – 9000, iš jų tik šeštadalis priklauso oficialios valdžios remiamai Lietuvių visuomeninei kultūros draugijai (LVKD), periodiškai leidžiančiai „Aušros“ žurnalą¹¹.

Antruoju punktu pabrėžiama, kad Lenkijos lietuvių aplinkoje stiprėja Vakarų „lietuvių išeivijos centrų įtaka“. Išskiriamos keturios mūsų tautiečių Vakaruose organizacijos, į kurias Lenkijos saugumas kreipia ypatingą dėmesį. Pirmiausia – tai VLIK'as, apibūdinamas kaip politinė organizacija, vienijanti „buržuazinės Lietuvos politinių partijų atstovus“ ir inicijuojanti bei koordinuojanti antisovietinę veiklą. Antroji organizacija – PLB, kuri „glaudžiai bendradarbiauja su VLIK'u“ ir siekia valdyti Vakarų išeivijos gyvenimo politinę, kultūrinę ir švietimo plotmes. Toliau įrašytas BALF'as, materialiai remiantis visame pasaulyje pasklidusius lietuvius, tarp jų ir Lenkijos, ir „Santaros–Šviesos“ federacija. Pasak dokumento, pastarosios organizacijos tikslas yra

„didesnis Lietuvos savarankiškumas Maskvos atžvilgiu“ ir Lietuvos suverenumo gražinimas nepriklausomai nuo santvarkos¹².

Atkreipiamas dėmesys ir į kitas Vakarų Europos lietuvių išeivijos organizacijas, iš jų minimos Lietuvių katalikų mokslo akademija (LKMA), Šv. Kazimiero kolegija (abi veikia Romoje), Lietuvių kunigų sąjunga, Didžiosios Britanijos, Vakarų Vokietijos, Švedijos lietuvių bendruomenės ir Baltijos mokslo institutas Švedijoje.

Vakarų lietuvių išeivijos organizacijų įtakos Lenkijos lietuviams formos aptariamos trečiajame punkte. Jame pažymėta, kad didžiausią poveikį tautiečiams komunistiniuose kraštuose turi užsienio radijo stotys – Vatikano radijas, „Amerikos balsas“ ir „Laisvė“, devynias valandas per parą transliuojančios laidas lietuvių kalba. Lenkų saugumiečiai įvardija „pavojeingus“ komunistiniams kraštams šių radijo stočių bendradarbius – J. Laučka, K. Čeginskas, A. Grinienė, A. Kacas, V. Kamas, E. Juodvalkė¹³.

Kitas „pavojus“ socialistinės Lenkijos visuomenės lietuvių tautinei mažumai slėpėsi „masiškai atsiunčiamoje lietuvių nacionalistinėje spaudoje“, leidžiamoje Vakarų lietuvių išeivijos pastangomis. Į „juodąjį sąrašą“ patenka laikraščiai ir žurnalai: „Aidai“, „Tėviškės žiburiai“, „Keleivis“, „Laisva Lietuva“, „Europos lietuvis“, „Akiračiai“, „Lituanus“, „Lietuvių dienos“, „Nepriklausoma Lietuva“, „Tėvynė“.

Slapto kenkimo socializmui įžvelgta tiek istorinės, tiek religinės tematikos lietuviškoje knygoje, gaunamos iš LKMA, kitų Romos katalikų organizacijų ir iš kitur. Kaip istorinės tematikos knygų siuntėjas įvardytas A. Kučys, gyvenantis JAV.

Lenkijos saugumiečiams užkliūva tai, kad lietuviai turistai iš Vakarų domisi lietuvių tautinės mažumos materialine, religine

padėtimi ir apskritai nori kuo daugiau sužinoti apie tautiečių gyvenimo aplinką. Šiuo atžvilgiu spėjęs „pasižymėti“ A. Žygas: jis drauge su kitais Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso dalyviais, lankydamasis Suvalkų trikampyje, susitikinėjo su Lietuvos SSR piliečiais¹⁴.

Neliko nepastebėta ir BALF'o šalpa, pasireiškusi „siuntinių akcija“. Pasak dokumento, nuo 1976 m. užsimezgė glaudus ryšys tarp Punsko krašto „kaimo jaunimo studentų“ ir VFR lietuvių šelpimo draugijos „Labdara“, vadovaujamos J. Glemžos. Tai rodo šios draugijos kontaktai su Punsko lietuviams mokiniams bei studentams. Kaip pavyzdys paminėtos dovanos Punsko lietuvių licėjui, būtent 1000 Vokietijos markių ir lietuviško raidyno rašomoji mašinėlė. Dokumente pažymima, jog dauguma knygų, straipsnių religine ir tautine tematika Lenkijoje gaunami siuntiniuose su rūbais. Čia jie sukaupiami, o po to dalimis siunčiami į SSRS.

Ketvirtuoju punktu atskleidžiama „išaiškinti arba įtariami priešiška veikla Lenkijos teritorijoje nacionalistiniai aktyvistai ir veikėjai, institucijos“. Nepageidaujamų LLR leidinių sąrašas – trys pozicijos: „Akiračiai“ ir „Metmenys“, leidžiami „Santaros–Šviesos“ federacijos, bei „Aidai“, redaguojami J. Girniaus; visi jie prilyginami lenkų emigracijoje leidžiamam „Kultūros“ žurnalui. Be to, dėl domėjimosi Lenkijos lietuvių tautine mažuma ir „kontaktų su asmenimis [iš minimos aplinkos] stiprinimo“ užkliūvo „Tėviškės žiburių“ redaktorius kun. P. Gaida. Lenkijos saugumas teigė, kad jis siunčia į LLR „nacionalistinę spaudą“ ir siekia per Lenkijos teritoriją pergabenti išspausdintus nelegalius LSSR savilaidos („samizdato“) numerius. Iš Vakarų Europos lietuvių bendruomenių išskirta Švedijos lietuvių bendruomenė, rodanti ypatingą dėmesį Lenkijos lietuvių tau-

tinei mažumai ir jų situaciją „tendencingai nušviečianti VFR ir Švedijos lietuvių emigrantų sluoksniuose“¹⁵. LLR saugumo paskaičiavimais, per metus į Lenkijos teritoriją patekdavo apie 3000 egzempliorių spaudos leidinių ir knygų, išleistų Vakaruose lietuvių išeivių jėgomis¹⁶.

Tuometinės Lenkijos lietuvių aplinkos aktualijos nušviečiamos penktajame punkte. Lygindami devintojo dešimtmečio pradžios „Aušros“ žurnalo publikacijas su minimu dokumentu, galime teigti, kad jame pateikiama gana objektyvi informacija. Pirmiausia komunistų ideologų džiaugsmui pažymėta, jog Lenkijos lietuvių tautinei mažumai būdingas pozityvus požiūris į krašto realybę. Lenkijos lietuviai „aktyviai palaiko valstybės ir partijos politiką įvairiose gyvenimo srityse“. Taigi aišku – didesnė jų dalis per daug nesidomi Vakarų lietuvių išeivijos politinėmis organizacijomis, o žvilgsnį kreipia į gyvenančius greta, už „geležinės uždangos“, sovietų valdomus tautiečius. Toliau pabrėžiama, kad Lenkijos lietuvių visuomenėje iškilo inteligentų grupė, pasireiškianti stipriomis tautinėmis pažiūromis ir aktyviai palaikanti ryšius su Vakaruose veikiančiais lietuvių išeivijos centrais. Ši grupė vienija trijų kategorijų asmenis. Pirmą kategoriją sudaro tarpukario Lenkijos Suvalkijoje veikusios Šv. Kazimiero draugijos nariai, antrą – Lenkijos teritorijoje Antrojo pasaulinio karo metais arba iškart po jo atsidūrę asmenys ir trečią – jauni inteligentijos atstovai, paveikti Vakarų išeivių ir besistengiantys tęsti vyresniųjų pradėtą „priešišką ideologiją“¹⁷.

Remiantis PLB programa, šeštuoju punktu apibūdinamos išeivijos organizacijų veiklos kryptys ir taktika. Tradiciniais komunizmo teorijos teiginiais išreikštoje traktuotėje kalbama apie jų veiksmus, nukreiptus prieš komunistinio bloko valstybes, pirmiau-

sia prieš SSRS. Organizatoriais įvardijami „reakciniai klerikalai“, „trockiniai elementai“, „nacionalistiniai ir sionistiniai centrai“; visiems vadovauja „Vakarų hegemonas“ – JAV¹⁸. Aptariant veikimo kryptis nelieka nepastebėtas svarbus išeivijos organizacijų bruožas – jų veiklos formų ir metodų efektyvumas. Tai pasireiškia, pavyzdžiui, panaudojant kultūrinę veiklą kaip politinės veiklos faktorių. Anot dokumento, prie komunistinių kraštų visuomenės demokratizavimo prisideda suaktyvėjęs informacijos apie situaciją Lietuvoje, Punsko lietuvių aplinką rinkimas, kontaktų su kitomis Vakaruose gyvuojančiomis tautinėmis bendruomenėmis, tarp jų su lenkų išeivių centrais, integravimas, platesnis bendradarbiavimas su tokiomis organizacijomis, kaip „Amnesty International“ (Tarptautinė amnestija), bei „Kinijos skaldomosios politikos“ panaudojimas saviems tikslams¹⁹.

Paskutiniame, septintajame, punkte apibūdinami pagrindiniai lenkų saugumo veiksmai prieš „lietuvių nacionalistinius centrus“. Numatomos penkios tų veiksmų kryptys. Saugumui ypač rūpėjo išaiškinti ir kontroliuoti kanalus, kuriais į LLR siunčiama „priešiška literatūra“, bei konfiskuoti tuos spaudinius. Saugumiečiai stengėsi susekti naujus „nacionalistinių centrų“ kontaktus su lietuvių tautine mažuma Lenkijoje, juos kontroliuoti ir neleisti tą veiklą panaudoti prieš Lietuvos SSR. Toliau aiškinantis Europos (Švedija, VFR, Italija, Didžioji Britanija) lietuvių išeivijos organizacijų planus, numatoma suaktyvinti darbą šia linkme, nes esą jų tikslas – „panaudojant turistus ir kitus kontaktus, prasibrauti į lietuvių aplinką“ bei „sukurti antisocialistines, antisovietines nuotaikas“²⁰.

Dokumente pripažįstama reali galimybė pasinaudoti Lenkijos teritorija plėto-

jant lietuvių patriotinę, religinę ir tautinę veiklą, nukreiptą prieš Lietuvos SSR. Todėl lenkų saugumas mėgina užbėgti šiems „organizatoriams“ už akių ir stengiasi juos neutralizuoti. Siekiant užtikrinti sėkmingesnius lenkų saugumiečių veiksmus prieš Lenkijos lietuvius, tikėtinus antisovietinės veiklos dalyvius, išreiškiama mintis, kad reikia glaudžiau bendradarbiauti su KGB Lietuvos SSR padaliniu ir keistis informacija apie „nacionalistinius centrus“, kurie stengiasi arba „gali ateityje mėginti veikti prieš LSSR ir pasinaudoti LLR teritorija“.

Taigi Lenkijos LR VRM saugumo tarnyba, nuodugniai išgvildenusi susiklosčiusią Suvalkų trikampio lietuvių padėtį, skatina Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetą imtis aktyvesnių veiksmų Lenkijos lietuvių atžvilgiu mėginant kontroliuoti „trampliną“, jungiantį Vakarų ir Rytų lietuvius, kovojančius dėl Lietuvos laisvės.

LIETUVOS LAISVEI ARTĖJANT

Praslinkus beveik aštuoneriems priverstinės tylos metams valdant „represinei valdžiai“, 1989 m. pavasarį Lenkijoje po apskritojo stalo derybų legalizuojamos nepriklausomos savavaldės profesinės „Solidarumo“ sąjungos. Tų pačių metų birželį vyksta pirmieji laisvi rinkimai ne tik Lenkijoje, bet ir visoje Rytų Europoje. „Solidarumui“ atitenka trečdalis vietų Seime ir iš naujo kuriamame Senate²¹.

Tuo metu Lietuvoje į politinio ir visuomeninio gyvenimo zenitą pakyla Lietuvos persitvarkymo sąjūdis, spėjęs tapti visuomenine organizacija, nepriklausoma nuo komunistų partijos. Sąjūdis įkūnijo „Lietuvos nacionalinio suvereniteto idėją“²², nuo jo susi-

kūrimo prasideda tiesioginis Sovietų Sąjungos žlugimo procesas.

Pamėginti atkurti šio laikotarpio Punsko ir jo krašto vaizdą galima taip pat remiantis LYA saugoma medžiaga. KGB Lietuvos SSR padalinio agentas Antanas, 1984 m. birželio mėn. atvykęs į Lenkiją iš Vakarų, kruopščiai renka informaciją apie Punsko ir Varšuvos lietuvius²³. Agentūriniame pranešime jis nurodo pagrindinius Lenkijos lietuvių bendruomenės lyderius – J. Stoskeliūnas, J. Vaina, B. Makauskas. Jų teigimu, tuo laikotarpiu (1989 m. pavasarį) gerokai komplikavosi Punsko lietuvių ir lenkų santykiai. Tam įtakos turėjo Punsko parapijos bažnyčios klebono prolenkiškos nuotaikos. Įtampą tarp dviejų tautų padidino neatsakingai pareikštos vietinių „Solidarumo“ veikėjų mintys dėl Molotovo–Ribbentropo pakto panaikinimo. Pasak jų, panaikinus slaptuosius sovietų ir vokiečių susitarimus, Vilnius ir jo kraštas turėsias būti grąžintas Lenkijai.

Vilniaus problema – tarsi pleištas, ilgą laiką skyręs Lietuvoje ir Lenkijoje vykstančius demokratinius judėjimus. Dar 1988 m. gruodžio mėn. Sąjūdžio veikėjai V. Landsbergis, A. Čekuolis, B. Genzelis Varšuvoje susitikę su „Solidarumo“ atstovais kelia Vilniaus klausimą. Didelėmis abiejų tautų judėjimų atstovų pastangomis pagaliau pavyksta panaikinti šį nesutarimą. Prie to nemažai prisidėjo ir Varšuvos lietuviai, palaikę ryšius su „Solidarumo“ lyderiais. Pavyzdžiui, R. Vaina, priklausydamas „Solidarumo“ lyderio L. Valėsos apskritojo stalo komitetui, daug padėjo formuojant teigiamą lenkų požiūrį Vilniaus klausimu²⁴.

Tuo atžvilgiu pažymėtina ir istoriko B. Makausko įtaka tuometinei oficialiai Lenkijos valdžiai. 1988 m. kovo 14 d. kalbėdamas susitikime su generolo V. Jaruzelskio

patarėjais, jis pasisakė už glaudesnę bendradarbiavimą su Lietuvos SSR. B. Makauskas pabrėžė, kad tie ryšiai turi būti abipusiai ir apimti kultūrinę pažintį, kūrybinį bendradarbiavimą, keitimąsi ekskursijomis, profesionalaus bei mėgėjų meno pristatymus, keitimąsi literatūra. Kartu jis išreiškė pageidavimą sulaukti didesnės kultūrinės pagalbos ir materialinės paramos Suvalkų trikampio lietuvių meno kolektyvams²⁵.

Kalbant apie Lenkijos lietuvių nuomonę dėl tuo metu Lietuvoje vykusių visuomenės demokratizavimo procesų, reikia pažymėti, kad vertinimai buvo atsargūs. Dažniausiai būdavo reiškiamos mintys, jog Lietuvoje dar nėra „tikrų laisvių“.

LENKIJOS LIETUVIŲ ORGANIZACIJOS, RYŠIAI SU KITOMIS TAUTINĖMIS MAŽUMOMIS

Vienintelė oficiali Lenkijos lietuvių vienijanti organizacija komunistų valdymo laikotarpiu buvo Lietuvių visuomeninė kultūros draugija (LVKD), įkurta 1957 m. ir globojama bei finansuojama LLR vyriausybės. Šios draugijos Centro valdybos būstinė buvo Seinuose, didesni LVKD skyriai turėjo lenkų vyriausybės išlaikomas patalpas Varšuvoje, Vroclave ir kitur.

Pačios LVKD veiklą prisidedant prie Lietuvos laisvės bylos kėlimo galima vertinti dviem aspektais. Vienas požiūris atitiktų draugijos Centro valdybai oficialiai atstovaujančių asmenų nuomones, kitas – draugijos narių, turinčių didelę įtaką Lenkijos lietuvių gyvenime ir daugiausia gyvenančių Varšuvoje, nuostatas LSSR atžvilgiu.

Pirmieji – LVKD funkcionieriai – „labai gerai vertina LSSR ekonominį gyvenimo lygį ir nuolat lygina ne savo naudai analogiškus

rodiklius Lenkijoje“²⁶. Tačiau pažymėtina, jog draugijos pirmieji asmenys buvo sunerimę dėl LSSR lietuvių rusinimo problemos. Jų nuomone, išvengti šios tautai gresiančios katastrofos galima tik vienu būdu – atskyrus Lietuvą nuo SSRS. Tai stipriausiai išreiškianti lietuvių aspiracijas užuomina, išsakyta LVKD atstovų ir užfiksuota sovietinio saugumo medžiagoje.

Kita žymių draugijos asmenų grupė, kaip jau minėta, gyvenanti Lenkijos sostinėje ir nesaistoma jokių oficialių įsipareigojimų Centro valdybai, yra nemažai nuveikusi palaikant Lietuvos laisvės idėją. Pirmiausia pažymėtini B. Makauskas, S. Kraužlys, R. Vaina (jų pavardės daugiausia mirga KGB dokumentuose), bendraudavę su visais lietuviais, atvykusiais į Varšuvą mokslo, kultūros ar privačiais reikalais. Susitikimai paprastai vykdavo LVKD Varšuvos skyriaus patalpose, kur buvo sukaupti nemaži lituanistinės literatūros bei spaudos rinkiniai. Agentas Vitas atkreipia dėmesį į tai, kad dauguma LVKD veikėjų Varšuvoje turi surinkę „antisovietinės literatūros bibliotekas ir turi nemažas šių knygų atsargas“, iš kurių pagal pageidavimą norimu kiekiu apdovanojami svečiai²⁷. Toliau varšuviečių „nuopelnams“ „apdorojant antisovietškai“ Lietuvos SSR piliečius priskiriama tai, kad jie pastariesiems siūlo viešnagę Suvalkų trikampyje pas tautiečius. Šitaip būdavo susipažįstama su lietuviais, gyvenančiais už SSRS ribų ir nepatyrusiais kolektyvizacijos padarinių.

Taigi Lenkijos lietuviai, veikiantys tiek LVK draugijoje, tiek privačiai, atlikdavo patriotinę priedermę. Saugumiečių žodžiais tariant, draugija vykdė „antisovietinio pobūdžio“ veiklą. Josios tikslai buvo tokie pat kaip ir kitų užsienio kraštų lietuvių bendruomenių – ji siekė laikinai atvykusius iš Lietu-

vos SSR piliečius „antisovietškai apdoroti“ (suprask, rūpinosi jų tautinių, patriotinių nuostatų žadinimu)²⁸.

Apie kitas veikusias ar veikiančias Lenkijos lietuvių organizacijas užsimenama tik fragmentiškai, tos žinios dažniausiai susijusios su jų kūrimusi. Vos pradėjus veikti „Solidarumui“, 1980 m. Varšuvoje lietuvių studentų grupė, vadovaujama V. Vainos, nusprendžia įkurti lietuvių studentų sąjungą. Telkiant šį Lenkijos lietuvių jaunimo sambūrį, buvo bendraujama su šalies baltarusių ir ukrainiečių studentų grupėmis. Nors Lenkijos LR vidaus reikalų ministerija ir Aukštojo mokslo ministerija ilgai vilkino, vis dėlto organizatorių pastangomis buvo gautas sutikimas įregistruoti Lietuvių studentų sąjungą, kuri veikė iki karinės padėties paskelbimo. Be to, šiuo laikotarpiu nemažai nuveikia V. Vaina ir daktaras B. Mickevičius mėginami įtvirtinti Lenkijos lietuvių visuomenėje atsvarą oficialiam „Aušros“ žurnalui – periodinį leidinį,ėjusį iš pradžių „Susitikimų“ pavadinimu ir pasižymėjusį gilesniu tautišku. Suprantama, rezidentas Rašidovas minimą leidinį-biuletinį apibūdina kaip turintį „šovinistinių nuotaikų“²⁹.

Tuo tarpu Punske maždaug tuo pat metu mėginta įsteigti „Solidarumo“ ūkininkų kuopelę. J. Pajaujis, subūręs trijų asmenų grupę, važinėja po kaimus ir kviečia kaimiečius įsitraukti į jų gretas³⁰. Tačiau „Solidarumo“ organizacijos kūrimo Punske idėja išblėsta, nes kaimuose nesulaukta pritarimo. Tokią Lenkijos lietuvių ūkininkų nuostatą „Solidarumo“ atžvilgiu neabejotinai lėmė jau minėta ir išplėtotą diskusija dėl Vilniaus ir jo krašto priklausomybės.

Lenkijos lietuviai, jausdami politinės įtampos kupiną savo valstybės gyvenimo pulsą, mėgina ieškoti ryšių su kitomis tautinėmis mažumomis. 1984 m. viename Varšuvos

miesto rajonų – Podkowa Leznia – bažnyčioje įvyksta Lenkijos tautinių mažumų atstovų susitikimai. Vadovaujant Katalikų Bažnyčiai ir globojant „Solidarumui“, ten buvo sprendžiamas visų jų vienijimosi kovoje dėl demokratinės Lenkijos klausimas. Svarbiausios Lenkijos tautinių mažumų vienijimosi idėjos aptariamos tais pačiais metais išleistame leidinyje „Baltarusiai, lietuviai, ukrainiečiai – mūsų priešai ar broliai?“

Tuose susitikimuose lietuviams atstovavęs R. Vaina pareiškė, kad mūsų tautiečiai yra lenkų katalikų dvasininkijos skriaudžiami, pavyzdžiui, neleidžiama lietuviškai melsis Seinų bazilikoje. Esant tokiai diskriminacijai, lietuviai atsisakė dalyvauti tolesnėse derybose. Kad Katalikų Bažnyčia ir „Solidarumas“ organizavo tokius Lenkijos tautinių mažumų susitikimus, teigiama agento Vito pranešime, parengtame 1984 m. po jo apsilankymo Varšuvoje. Agentas netgi pats patikrino ir įsitikino, jog tokie susitikimai iš tikrųjų vyksta minėtoje bažnyčioje³¹.

SUVALKŲ TRIKAMPIO LIETUVIŲ AUTONOMIJOS SUKŪRIMO IDĖJA

Devintojo dešimtmečio pradžioje sunkėjant Lenkijos LR vidaus padėčiai, mūsų tautiečiai imasi iniciatyvos palaikyti ryšius su kylančia nauja politine jėga – „Solidarumo“ organizacija. Varšuvietis R. Vaina, oficialiai atstovaudamas LVK draugijai (agento Vito duomenimis), veda intensyviuos pokalbius su žinomais „Solidarumo“ ir KOR (Darbininkų gynimo komitetas) veikėjais J. Kuroniu ir A. Michniku ir stengiasi išsiaiškinti jų nuostatas Lenkijos tautinės mažumos – lietuvių atžvilgiu³². Tų pokalbių metu perduodamas Lenkijos lietuvių pasiūlymas. Jo esmė tokia: „Solidarumui“ atėjus į valdžią, pageidautina Suvalkų trikampiui, kurio gyventojų daugu-

mą sudaro lietuviai autochtonai, suteikti autonominę nepriklausomybę Lenkijos valstybėje.

Planas sukurti lietuvių valstybinį darinį grindžiamas politiniais ir ekonominiais sumetimais. Pirmiausia politinis tikslas – SSRS pašonėje paskelbti nepriklausomą lietuvių autonominį kraštą kaip Lietuvos SSR atsvarą; taip bus galima „parodyti visam pasauliui, kokia turi būti nepriklausoma lietuvių visuomenė“³³. Ekonominiu atžvilgiu tai būtų naudinga visai valstybei, nes Vakaruose gyvenantiems lietuviams išeiviams atsirastų galimybė persikelti į Suvalkų trikampį ir kartu bus sudarytos palankios sąlygos valiutinėms investicijoms į Lenkiją³⁴.

Išlikusi archyvinė medžiaga rodo, jog A. Michnikas iškart pritarė planui sukurti lietuvių autonominį valstybinį darinį. Tuo tarpu J. Kuronis delsė ir nedavė pažado palaikyti šią idėją, kai „Solidarumas“ bus valdžioje. Sutikimui gauti prireikė iš lietuvių pusės ilgų įtikinėjimų ir svarių argumentų. Argumentai buvo aiškūs: dėl Stalino savivalės, nustatant SSRS ir LLR sieną, dalis lietuvių istorinių žemių priskirta Lenkijai, todėl, paskelbus lietuvių autonominį kraštą, būtų iš dalies atkurta istorinė tiesa³⁵.

BENDRADARBIAVIMAS SU VAKARŲ LIETUVIŲ IŠEIVIJA

Lenkijos lietuviai, gyvendami laisvesnėje valstybėje nei jų tėvynainiai savame krašte, turėjo daugiau galimybių palaikyti glaudesnius ryšius su Vakarų išeivija. Tai kėlė didelį nerimą abiejų valstybių – SSRS ir Lenkijos – specialiosioms tarnyboms. Tarp kanalų, kuriais siunčiami Sovietų Sąjungoje nepageidaujami išeivijoje spausdinti leidiniai ir kuriais perduodama neoficiali informacija iš Lietuvos į Vakarus, minimi Punksas ir Var-

šuva. Rezidentas Rašidovas savo pranešimuose įvardija dvi Lenkijos lietuvių pavardes – R. Vaina ir S. Kraužlys, jie per JAV ambasadą Varšuvoje persiunčia iš Lietuvos nelegalią medžiagą Vakaruose gyvenantiems lietuviams išeiviams³⁶.

Punksui neeilinis vaidmuo tenka saugant Vakarų lietuvių leidinius ir organizuojant jų pergabenimą į Lietuvą. Pavyzdžiu galėtų būti jau minėto rezidento ataskaitoje užfiksuotas faktas apie Lietuvos informacinio centro Niujorke ir PLB atstovės D. Kviklytės viešnagę Punske. Tuo metu ji platino savo tėvo B. Kviklio enciklopedinį leidinį „Lietuvos bažnyčios“. Kaip teigiama saugumiečio pranešime, atvykusiems iš Lietuvos SSR už šio leidinio 10 egzempliorių pergabenimą per „geležinę uždangą“ vienas egzempliorius duodamas dovanai³⁷.

Komunistiniuose kraštuose draudžiamos antisovietinio turinio literatūros sąrašuose greta B. Kviklio randame S. Raštikio Raštus, V. Juodeikos knygą „Didžioji iliuzija. Marksizmas teorijoje ir realybėje“, dalį „Lietuvių archyvo“, Lietuvių enciklopedijos XV tomą, „Lietuvių Katalikų Bažnyčios kronikos“ numerių sąvadus ir kt. Išvardyti leidiniai dažniausiai minimi KGB Lietuvos SSR padalinio suvestinėse apie Punksko kraštą³⁸.

Didesnė šios literatūros dalis į Lenkiją buvo atsiunčiama paštu nenurodant atgalinio adreso. Tai buvęs BALF'o nuopelnas, pažymima „Tramplino“ byloje. Nelieta saugumiečių nepastebėta ir vadinamoji specialaus apiforminimo literatūra, gabenama iš Vakarų į Lietuvą. Tų spaudinių viršelis, keletas pirmųjų ir paskutiniųjų puslapių apiforminami kaip žinomos „Minties“ ar „Vagos“ leidyklų knygos, o visuose kituose puslapiuose išspausdinti tikrieji leidinio tekstai. Taip apiforminta sovietuose draudžiama literatūra be didesnių kliūčių prasiskverbavo pro

SSRS muitinės apžiūrą. Pavyzdžiui, šitaip Lietuvą pasiekė J. Brazaičio knyga „Vie-nų vieni“, kuri buvo apipavidalinta kaip M. Gedvilo knyga „Lemiamas posūkis“.

Antisovietinė literatūra į Lenkiją patek-davo dar ir kitu būdu – per Vakarų Vokiet-ijoje organizuotą akciją „Pagalba lenkų žem-dirbiams“. Iš VFR sunkvežimiais gabena-moje labdaroje tarp rūbų, avalynės, maisto produktų, kitų daiktų praslysdavo ir jau mi-nėtos knygos. Tuo sunkiu metu Lenkijos muitinė labdarą paprastai praleisdavo be di-desnės apžiūros³⁹.

Platesnių ryšių su Lenkijos lietuvių mo-kyklomis siekė Hiutenfeldo Vasario 16-osios lietuvių gimnazija (VFR). Pirmiausia šių kontaktų iniciatoriumi paminėtinas buvęs gimnazijos direktorius Kavaliūnas ir moky-tojas V. Svilas, skatinę Punsko mokinius vyk-ti į Hiutenfeldą. Neoficialus abiejų kraštų lietuvių mokyklų bendradarbiavimas sustip-rėja ir išsiplečia Vasario 16-osios gimnazijos direktoriumi tapus A. Šmitui, kuris sovieti-nio saugumo dokumentuose apibūdinamas kaip „aiškiai antisovietškai nusiteikęs“ žmo-gus⁴⁰.

Lenkijos lietuviai glaudžiai bendradar-biavo ir su anksčiau minėta Vakarų Berlyne veikusia „Labdaros“ draugija, vadovaujama buvusio VLIK'o veikėjo J. Glemžos. Šios draugijos programoje buvo numatyta remti Lenkijos lietuvių studentus. Pagal programą studijuojančiajam skiriama vidutiniškai 100 JAV dolerių per metus. Pinigai į Lenki-ją patekdavo per tarpininkus, pavyzdžiui, punskietis A. Valinčius 1982 m. parvežė 2000 JAV dolerių. Tą fondą studentams iš-dalydavo specialus komitetas, kurio nariai buvo J. Vaina, J. Pajaujis, J. Stoskeliūnas⁴¹. Devintojo dešimtmečio sunkmečiu Suvalkų trikampio lietuviai nemažos paramos iš Va-karų sulaukė per kunigą K. Senkų. Tam sėk-

mingai buvo naudojamosi VFR ir LLR susi-tarimu nemokamai siųsti labdaros siunti-nius. Ši šalpa būdavo gaunama tiek privačių asmenų, tiek Punsko parapijos bažnyčios ad-resu⁴².

Aktyvių ryšių su tautiečiais Lenkijoje sie-kė taip pat Romoje gyvenantys lietuviai dvasininkai – kun. V. Kazlauskas, mons. L. Tula-ba. Ryškiausia figūra bendradarbiaujant su Suvalkų trikampio lietuviais tampa dvasinin-kas D. Valentis; saugumiečiai juo ypač do-mėjosi. D. Valentis – „italų kilmės amerikie-tis, be akcento kalba lietuviškai, gyvena Vakarų Vokietijoje, bet dažniau būna Romoje“. Pasak agento Rašidovo, jis „periodiškai pasirodo Lenkijoje, vykdydamas kažkokius lietuvių kunigų, apsistojusių Romoje, pave-dimus“⁴³. Vienas tų „pavedimų“ – kviesti lietuvių jaunuolius į Šv. Kazimiero kolegiją Italijoje. Agento teigimu, D. Valenčiui tai pavyko, nes nagrinėjamu laikotarpiu „vienas lietuvis jau studijuoja“ minėtoje dvasinėje seminarijoje. Be to, šiam dvasininkui pasise-kė 1981 m. Smalėnuose atkurti vienuolyną, į kurį jau išėjo trys lietuviai⁴⁴. 1982 m. Romos lietuvių kunigai rekomendavo D. Valentį Punsko parapijos vikaru, tačiau tam neprita-rė Lenkijos saugumas bei lenkų katalikų dvasininkijos hierarchai, ir sumanymas ne-buvo įgyvendintas.

KGB suformuotoje byloje „Tramplinas“ yra užuominų apie galimą Seinų bazilikos perspektyvą. Vatikano lietuvių dvasininkų dėmesys praeityje garsiam lietuvių katalikų centrui aiškinamas lietuvių kunigų siekiais vėl įsitvirtinti Seinuose; tai „turėtų didelę reikšmę prasiskverbiant į Lietuvą, ruošiant klerikalius kadrus nepriklausomai Lietu-vai“⁴⁵.

Pas Suvalkų trikampio lietuvius dažnai svečiuodavosi A. Žygas, JAV lietuvis, anot saugumo dokumentų, „neoficialus VLIK'o

atstovas, nors oficialiai prisistatydavęs PLB atstovu⁴⁶. Keliaudamas per Punsco valsčiaus kaimus ir rinkdamas lietuvių tautosaką, A. Žygas sugebėjo sutelkti didelį pažįstamų ir bičiulių būrį. Tokiame vakariečio lietuvio elgesyje KGB šaltinis įžiūrėjo „kažkokį slaptą tikslą, kurį reikia išsiaiškinti“⁴⁷. Aktyvia veikla pasižymėjo Australijos lietuvis A. Laukaitis. Jis neretai lankydavosi Punske, dovanodavo lietuviams patriotinės literatūros lietuvių kalba, teikdavo LVKD materialinę pagalbą. Be to, A. Laukaitis nuolat publikuodavo Australijos lietuvių spaudoje straipsnius apie Lenkijos lietuvių gyvenimą ir šitaip informuodavo Vakarų išeiviją apie Suvalkų trikampio tautiečių padėtį bei nuotaikas⁴⁸.

Apskritai galima teigti, kad Lenkijos lietuviai palaikė įvairialypius kontaktus su Vakaruose gyvenančiais tautiečiais. Tam prielaidas sudarė laisvesnės judėjimo iš LLR nei iš SSRS sąlygos. Retas Vakarų lietuvis, lankydamasis Lenkijoje, aplenkdamas Punkską; ten paprastai susitikdavo su Lenkijos lietuvių visuomenei atstovaujančiais ir patriotiškai nusiteikusiais J. Vaina, J. Pajauju. Šie asmenys dažnai minimi KGB dokumentuose ir neatsitiktinai apibūdinami kaip „lietuvių reakcinių emigrantų koordinatoriai Lenkijoje“⁴⁹.

IŠVADOS

Straipsnyje aptariamas devintasis dešimtmetis Lenkijoje – kupinas permainingų įvykių, jis prasidėjo „Solidarumo“ iškilimu ir baigėsi komunistinės valdžios nuvertimu. Tokia kintanti politinė terpė negalėjo nepaveikti Suvalkų trikampio lietuvių politinio gyvenimo.

Lenkijos lietuviai dėl didesnių šalies piliečių laisvių turėjo platesnes galimybes pa-

laikyti ryšius su Vakaruose pasklidusia lietuvių išeivija. Kita vertus, Lenkijos lietuviai, priklausydami tam pačiam – komunistiniam – blokui kaip ir likusi tautos dalis už „geležinės uždangos“ Sovietų Sąjungoje, palaikė aktyvius ryšius su Lietuvos SSR. Taigi Suvalkų trikampis dažnai tapdavo Rytų ir Vakarų lietuvių susitikimo vieta. Kai kuriose Varšuvos, Punsco ir jo krašto bibliotekose buvo sukaupta nemažai Sovietuose draudžiamos literatūros – išeivijoje išleistų istorinės ir religinės tematikos knygų, periodinių leidinių. Per Suvalkų trikampį ir Varšuvą driekėsi vienas kelių, kuriuo į Vakarus buvo gabenami disidentinės savilaidos leidiniai. Pas Lenkijos lietuvius grįždavo Vakaruose išspausdinti minėtų leidinių sąvadai.

Faktai byloja ir apie Vakarų lietuvių išeivijos materialinę paramą Suvalkų trikampio mokykloms, lietuvių studentams, ūkininkams. Ypač pažymėtina Vakarų Vokietijos lietuvių, Vasario 16-osios gimnazijos, Vatikanų lietuvių pagalba.

Komunistinės Lenkijos valdžios remiama vienintelė oficiali lietuvių organizacija – LVKD vienijo bent dvi pagrindines Lenkijos lietuvių grupes, kurios laikėsi skirtingų nuostatų dėl oficialaus bendradarbiavimo su Lietuvos SSR institucijomis. Viena grupė, daugiausia atstovaujanti LVKD vadovybei, reiškė mintis, artimas oficialiai Lenkijos LR valdžios nuomonei, nuolat pabrėždavo didelius Lietuvos SSR ekonominius, kultūrinius laimėjimus. Vis dėlto retkarčiais praslysdavo šiai grupei priklausančių LVKD Centro valdybos narių nuogastavimai dėl Lietuvoje plintančios rusifikacijos. Kita grupė, daugiausia atstovaujama Lenkijos lietuvių intelektualų (B. Makauskas, S. Kraužlys, J. Stoskeliūnas, B. Mackevičius, J. Vaina (vyresn.), R. Vaina ir kt.), vadovavosi orientacijomis, artimomis Vakarų lietuvių išeivijos politi-

nėms nuostatoms, pasisakė už Lietuvos laisvės bylos kėlimą.

Nagrinėjamu laikotarpiu Lenkijoje ne kartą mėginta kurti naujas lietuvių organizacijas kaip atsvarą LVKD, greta „Aušros“ žurnalo leisti kitą periodinį leidinį. Lenkijos lietuviai siekė bendradarbiauti su kitomis Lenkijos tautinėmis mažumomis, jų atstovai sėkmingai užmezgė ir palaikė ryšius su „Solidarumo“ lyderiais. Naujausiųjų laikų istorijos tyrėjų dėmesį turėtų patraukti devintajame dešimtmetyje Lenkijos lietuvių puoselėta idėja, sulaukusi „Solidarumo“ veikėjų J. Kuronio ir A. Michniko pritarimo, mėginti Suvalkų trikampyje sukurti valstybinį darinį, turintį autonomiją Lenkijos valstybėje. Lietu-

vai laisvėjant, o vėliau tapus nepriklausoma valstybe, idėja pasidarė nebeaktuali.

Tiek Suvalkų trikampio, tiek visos Lenkijos lietuviai aptariamam laikotarpiui atsidūrė ypatingame abiejų komunistinio bloko šalių saugumo organų dėmesio centre. Dar 1980 m. KGB Lietuvos SSR padalinys užvedė šiuo klausimu informacinę bylą „Tramplinas“. Abiejų valstybių specialiųjų tarnybų atstovai, susitikę 1981 m. Lenkijos pasienyje, nutarė koordinuoti veiksmus Lenkijos lietuvių atžvilgiu. Į Suvalkų trikampio lietuvius tiek lenkų, tiek sovietinis saugumas žvelgė kaip į Vakarų lietuvių išeivijos antisocialistinės-tautinės, patriotinės ir religinės ideologijos platintojus tuometinėje Lietuvos SSR.

Nuorodos

¹ A. Eidintas, *Litovskaja emigracija v stranach Severnoj i Južnoj Ameriki v 1888–1940 g.g.*, Vilnius, 1989.

² B. Makauskas, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 m.*, Vilnius, 1991.

³ P. S. Wandycz, *Laisvės kaina. Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties*, Vilnius, 1997, p. 268.

⁴ Ibid.

⁵ Dėl lenkų tautybės asmenų panaudojimo. Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto 1987 m. liepos mėn. raštas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 338, l. 50.

⁶ Ataskaita apie drg. V. L. Karinausko išvykos į LLR 1981 m. rugsėjo 16 d. rezultatus, ibid., l. 71.

⁷ Ibid., l. 72.

⁸ Ibid.

⁹ Vito 1984 m. lapkričio 14 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 204.

¹⁰ Rašidovo 1982 m. rugpjūčio 5 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 112.

¹¹ Pastabos apie kai kuriuos LLR lietuvių nacionalizmo aspektus, Varšuva, 1980 m. rugpjūtis, ibid., l. 26.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., l. 27.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., l. 28.

¹⁶ Ibid., l. 29.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., l. 30.

²⁰ Ibid.

²¹ L. Wałęsa, *Droga do Wolności*, Warszawa, 1991, s. 12, 138.

²² A. E. Senn, *Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje*, Vilnius, 1997, p. 19.

²³ Antano 1989 m. birželio 14 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 339, l. 320.

²⁴ Ibid., l. 321.

²⁵ Ibid., l. 322; Lietuvos SSR KGB 1988 m. balandžio mėn. šifrograma, ibid., l. 292–297.

²⁶ Vito 1984 m. lapkričio 14 d. agentūrinis pranešimas, ibid., b. 338, l. 204.

²⁷ Ibid., l. 211.

²⁸ Ibid., l. 212.

²⁹ Rašidovo 1982 m. lapkričio 3 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 144–145.

³⁰ Ibid., l. 145.

³¹ Vito 1984 m. lapkričio 14 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 198–199.

³² Ibid., l. 197.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Rašidovo 1982 m. lapkričio 3 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 148.

³⁷ Ibid., l. 147.

³⁸ Vito 1984 m. lapkričio 14 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 195–217.

³⁹ *Ibid.*, l. 209; Rašidovo 1982 m. lapkričio 19 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 133.

⁴⁰ Rašidovo 1982 m. lapkričio 3 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 146.

⁴¹ *Ibid.*, l. 145.

⁴² *Ibid.*, l. 146.

⁴³ *Ibid.*, l. 147–148.

⁴⁴ *Ibid.*, l. 147.

⁴⁵ Rašidovo 1982 m. lapkričio 19 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 155.

⁴⁶ Rašidovo 1982 m. lapkričio 3 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 148.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Vito 1984 m. lapkričio 14 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 209.

⁴⁹ Rašidovo 1982 m. lapkričio 19 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 133.

Juozas Banionis

AN OUTLINE OF THE POLITICAL LIFE OF LITHUANIAN ETHNIC MINORITY IN POLAND AS REPORTED IN THE KGB FILE “PASS-BRIDGE”

Summary

The study, on the ground of copious KGB archival material and the Lithuanian journal “Aušra”, published in Poland, analyses the events of the nineties in Poland. The decade is famous for such remarkable events as the “Solidarity” movement and the end of communist rule in Poland. The changes could not have influenced the political life of Lithuanians living in Suvalkai triangle.

The Suvalkai triangle in Poland was the place where Lithuanians from the East and the West met. Libraries holding the books and periodicals prohibited by the Soviets were concentrated in Warsaw and Pusk city. Through Suvalkai and Warsaw travelled

dissidents’ published matter from the East to the West.

Attempts had been made to found new Lithuanian organisations alongside the existing Lithuanian Cultural Society as well as attempts to publish a new periodical as a counter-journal to “Aušra”. It is worth mentioning that in the nineties the idea to found Lithuanian Autonomy in Suvalkai triangle within the Republic of Poland was very strong among Lithuanians in Poland. The idea was supported by J. Kuron and A. Michnik, the leaders of the “Solidarity” movement. The author of the article considers that the issue is worth studying by the latest history scholars.

Du KGB slaptosios veiklos aspektai

KGB LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS ATKŪRIMO IŠVAKARĖSE – RADIKALIŲ METODŲ PAIEŠKA

Šiame straipsnyje atskleisime du išoriškai mažai tarpusavyje susijusius KGB veiklos aspektus – technologinį šnipinėjimą ir kovą su Lietuvos nepriklausomybės šalininkais. Visa tai vykdė tas pats slaptosios veiklos organizatorius – KGB. Jo metodų ir veiklos krypčių įvairovė, slaptosios veiklos krypčių susiliejimas, metodų susipynimas ir tapatumas verčia tirti ir geriau pažinti visą KGB veiklos arsenalą.

Technologinis šnipinėjimas. Naujausių technologijų paieška – viena svarbiausių KGB veiklos sričių dar nuo ketvirtojo dešimtmečio, kai buvo kuriama karinė pramonė ir didžiausios pasaulyje karinės pajėgos. Tai turėjo sudaryti sąlygas Sovietų Sąjungai išsiplėsti iki Rusijos imperijos ribų ir garantuoti „pasaulinės revoliucijos“ plitimą. Naujausios technologijos, naujų XX amžiaus ginklų atsiradimas iš esmės pakeitė jėgų santykį pasaulyje ir dar labiau paskatino technologinį šnipinėjimą. KGB šioje srityje pasiekė ne mažiau negu organizuodamas terorą.

Lietuvoje veikęs KGB skyrius savo potencialą turėjo panaudoti ne tik politinių priešininkų ar iš tremties ir sovietinių lagerių grįžusių lietuvių persekiojimui, bet ir technologiniam šnipinėjimui. Dokumentų, kuriais remiantis būtų galima atkurti išsamų KGB technologinio šnipinėjimo vaizdą, nė-

ra daug, bet ir fragmentai pakankamai iškalbingi. Nelikdavo nepastebėta nė viena mokslo naujovė ar mokslo sritis. Teritorinės KGB struktūros nurodymus gaudavo iš Maskvos. Bendroje užduotyje būdavo surašomos problemos, kurioms atskleisti per agentus reikėdavo gauti reikalingą techninę dokumentaciją ir ataskaitas. Pavyzdžiui, 1987 m. gegužės 11 d. į Vilnių buvo atsiųstas vadinamasis orientacinis uždavinys, kuriame nurodyta, kaip išspręsti problemą Nr. 202 ir gauti informacijos apie branduolinių reaktorių perspektyvinius tipus – greitųjų neutronų bei aukštų temperatūrų dujomis aušinamus reaktorius. KGB technologinio šnipinėjimo organizatorius domino greitųjų neutronų modulinį reaktorių (130–300 MW galingumo) pagrindinės technologinės schemos, pagrindinių mazgų konstravimo ypatumai, konstrukcinės medžiagos (jų sudėtis, savybės), atskirų detalių ir konstrukcijų tvirtumas. Černobilio avarija paskatino susidomėti greitųjų neutronų reaktoriaus saugumo kriterijais, avarinių situacijų modeliavimu bei jų kontrolės metodais. Saugumo tarnybas domino ir galimybė aukštų temperatūrų dujomis aušinamus reaktorius panaudoti nedideliuose antžeminiuose, jūriniuose ir kosminiuose objektuose, kitais žodžiais tariant, rūpėjo jų panaudojimas atominiuose povandeniniuose laivuose ir šnipinėjimo palydovuose. Siekiant visais įmanomais būdais gauti pageidaujamos informacijos, agentūra savo sugebėjimus turėjo pademonstruoti mėgindama įsiskverbti į Jungtinę Valstiją, Prancūziją, Itali-

joje, Anglijoje, Japonijoje ir Vakarų Vokietijoje įsikūrusias firmas bei organizacijas: *Argonne National Lab.*, *Hanford Engineering Development Lab.*, *Idaho National Engineering Lab.*, *Westinghouse Electric Co.*, *General Electric Co.*, *General Atomic Co.*, *Gas-cooled Reactor Associates*, *Department of Energy* (visos – JAV), *Framatome*, *Centre d'Etudes Nucleaires de Cadarach*, *Centre d'Etudes Nucleaires de Sacley*, *Creso-duar Electricite de France*, *Novatome*, *Comissariat a l'Energy Atomique* (visos – Prancūzijoje), *Kernforschungszentrum Karlsruhe*, *Kernforschungsanlage Julich GmbH*, *Hochtemperaturreactorbau GmbH* (visos – Vakarų Vokietijoje), *Nucleare Italiana Reaktor Avansati* (Italijoje), *Iorkshire Imperial Metals Ltd.* (Anglijoje), *Mitsubishi Metals Research Institute* (Japonijoje). Tai dar ne visos laboratorijos, firmos, organizacijos; iš viso nurodyti 29 šnipinėjimo objektai. Kadangi ne visi KGB darbuotojai ir jų agentai galėjo būti susipažinę su atominėmis technologijomis, jiems pasiūlyta gaunamuose dokumentuose (jų galėjo būti šimtai) ieškoti vadinamųjų „raktažodžių“, t.y. žodžių, kurie turėtų tiesioginį ryšį su sprendžiama problema. Šiuo atveju tokie žodžiai buvo: *fast breeder reactor* (greitųjų neutronų reaktorius), *high-temperature gas-cooled reactor* (aukštų temperatūrų dujomis aušinamas reaktorius), *core* (aktyvi zona), *reactor vessel* (reaktoriaus korpusas), *radioactive waste* (radioaktyvios atliekos), *design accident* (hipotetinė avarija) ir kt.¹ Už šios užduoties įvykdymą atsakingi teritoriniai KGB skyriai turėjo garantuoti, kad per savo gausią agentūrą pasieks norimą tikslą. Iš vieno agento gavęs brėžinių, iš kito – minėtose firmose dirbančių mokslininkų sąrašą, iš trečio – teorinės medžiagos ir sužinojęs neskelbtų sekamo mokslininko minčių, centrinis KGB

aparatas, net ir neturėdamas pakankamai mokslinio-technologinio potencialo pačioje Sovietų Sąjungoje, galėjo tą informaciją apdoroti ir pasitelkęs karinių ar atominių technologijų specialistus žengti žingsnį į priekį.

„Šaltojo karo“ laikotarpiu Vakarų valstybės Sovietų Sąjungai buvo nustačiusios didelius prekybos ir mokslinių mainų apribojimus, todėl tiesiogiai įsiskverbti į Jungtinių Valstijų, Prancūzijos ar Vokietijos korporacijas ir laboratorijas buvo labai sunku, dažnai ir visiškai neįmanoma, ypač jeigu jos netiesiogiai buvo susijusios su masinio naikinimo ginklų gamyba. Vis dėlto 1985 m. rugsėjo mėn. JAV gynybos ministerija pripažino, kad Sovietų Sąjunga kasmet gauna apie 10 tūkst. technikos pavyzdžių ir apie 100 tūkst. įvairių dokumentų². Ir tai nepaisant tos aplinkybės, jog Centrinė žvalgybos valdyba (CIA) sukūrė specialų centrą, kuris turėjo išsiaiškinti, kokia technologija domisi Sovietų Sąjunga ir kokios firmos ar organizacijos padeda ją įsigyti. Aktyvios JAV pastangos apriboti KGB mokslinio-techninio šnipinėjimo mastus apsunkino X rezidentūrų darbą, bet jo nesustabdė. Kai didžiosiose Vakarų valstybėse negelbėjo šantažas, grobimai ir papirkinėjimas, mėginta daugiau pasinaudoti galimybėmis neutraliose Europos valstybėse. Tam tiko ir „trečiojo pasaulio“ šalys, kurios jau buvo pasiekusios didelių ekonomikos laimėjimų. Šių valstybių kompanijos, bendraudamos su Vakarų transnacionalinėmis korporacijomis, galėjo gauti ir technologinę informaciją. Todėl KGB jas laikė ne tik lengvesniu grobiu, bet ir tarpine grandimi, per kurią būtų galima lengviau įsiskverbti į JAV, Japonijos ir kitų didžiųjų valstybių kompanijas. Tam numatyta pasinaudoti vietiniais specialistais, kurie, anot KGB darbuotojų, „informacijos gavimą legendutų

savo šalies vėliava³. Tai buvo ypač svarbu 1987 m., kai gorbaciovinė „perestrojka“ (pertvarka) tik pradėta reklamuoti ir susidomėjimas koku nors biologinio ar branduolinio ginklo gamybos komponentu būtų sutrukęs Sovietų Sąjungai pralaužti „technologinę izoliaciją“ tarptautinėje arenoje. Tuomet norint nuslėpti domėjimąsi cheminio ginklo komponentais imta domėtis pesticidais ir jų gamintojais Brazilijoje (*Sintetul, Defesa*), Indijoje (*Hindustan Insecticides Ltd.* ir kt.), Argentinoje (*Compania Quimica S. A.* ir kt.) ir Meksikoje (*SDS Biotech. Corp.*).

Vos tik kokia mokslinė-techninė sritis pradėdavo plėtotis, ja labai greitai susidomėdavo sovietinis saugumas. Kai KGB 1-osios vyriausiosios valdybos 7-ojo skyriaus viršininkas plk. J. Zevakinas 1987 m. vasarą susidomėjo besiformuojančia neorganinių medžiagų biotechnologija, Lietuvoje veikusio KGB 1-ojo skyriaus viršininkas plk. V. Karinauskas įsakė savo pavaldiniui E. Vaidai esant operatyvinėms galimybėms (t.y. turint pakankamai reikalingos srities agentų) surinkti duomenis ir parengti analitines pažymas apie biotechnologijos perspektyvas. KGB domino ne vien genų inžinerijos laimėjimai, mokslinių centrų ir laboratorijų išlaidos šiems darbams, bet ir strateginių bei brangiųjų metalų sintezė⁴. Tačiau tik pritaikęs prie naujų aplinkybių KGB galėjo sudaryti iš tikrųjų didelius kompleksinius planus savo šnipinėjimo programoms įgyvendinti. Pavyzdžiu galėtų būti planas „Nauka-2“ („Mokslas-2“), kurį įgyvendino KGB 5-oji ir 6-oji valdybos bei teritoriniai KGB skyriai, kontroliavę tarptautinės reikšmės mokslinius centrus Maskvoje, Novosibirske, Irkutske ir kt. KGB 5-oji valdyba daugiausia kaupė informaciją (iš M. Planko instituto Vokietijoje,

Londono universiteto Azijos ir Afrikos instituto ir kt.), o 6-oji valdyba jau buvo pradėjusi keletą bylų: „Globus“ („Gaublys“) (Humbolto fondas Vokietijoje), „Alfavit“ („Abėcėlė“) (Kembridžo tarptautinis biografijų centras), „Orionas“ (Prancūzijos nacionalinis kosminių tyrimų centras) ir kt. Aktyviai rinko informaciją Leningrado KGB valdyba – bylos „Huny“ (Vokietijos branduolinis centras), „Citadelė“ (Mančesterio politechnikos koledžas), „Klubok“ („Kamuolys“) (Karltono universitetas Kanadoje), Maskvos KGB valdyba – byla „Albionas“ (Londono karališkasis koledžas), Krasnojarsko KGB valdyba – byla „Labirintas“ (Vokietijos geologijos ir paleontologijos institutas), Moldavijos KGB – byla „Danaikai“ (Romos universiteto kvantinės elektronikos ir plazmos laboratorija)⁵ ir t.t. Tokia interesų geografija leidžia suprasti, kodėl KGB domėjosi ir AIDS plitimo statistika bei vakcinų sukūrimo galimybėmis, nors ir Sovietų Sąjungoje, ir Lietuvoje žinios apie šią ligą buvo gana skurdžios. Ieškota būdų, kaip iš 30 JAV, Anglijos, Prancūzijos, Vokietijos ir kitų šalių garsiausių firmų („Syntex“, „Genentech“, „Burroughs Wellcome“, „Pfizer“ ir kt.) gauti kuriamų preparatų pavyzdžius, duomenis apie jų klinikinius bandymus. Jei problema nebūtų tokia sunkiai įveikiama, visam pasauliui vėl būtų skelbiama apie „nepaprastus sovietinio mokslo laimėjimus“.

Vykdydamas užduotis KGB pirmiausia remdavosi turima agentūra. Norint tinkamai organizuoti darbą, reikėjo gerai žinoti agentūros potencialą. Iki 1987 m. agentūra vertinta pagal informacijos gavimo laipsnį. Vėliau įvesta vertinimo sistema turėjo nustatyti „apibendrintą operatyvinį rodiklį“, kuris skaičiais akivaizdžiai pademonstruotų užverbuotų užsieniečių žvalgybinį potencialą.

Pagal patobulintą sistemą turėjo būti įvertintas operatyvinių santykių lygis (t.y. užverbuotas ar tik verbuojamas asmuo), agentų patikimumas, jų galimybės, profesija, agentūrinių ryšių organizavimas ir darbas prieš „pagrindinį priešininką“ (t.y. JAV ir NATO). Visa tai įvertinta balų sistema. Užverbuotas agentas būdavo vertinamas 1 balu, neformalizuotas, tik tarpusavio pasitikėjimu pagrįstas ryšys – 0,7, verbavimo procesas – 0,5 balo. Geriausiai buvo vertinami agentai verbuotojai ir įtakos agentai (2 balai), turintys JAV pilietybę (dar 2 balai), dirbantys mokslinio-techninio šnipinėjimo skverbimuisi svarbiuose objektuose (3 balai). Ypač gerai įvertinti tie agentai, su kuriais ryšys palaikomas tik už Sovietų Sąjungos ribų ir be asmeninių kontaktų arba panaudojant agentą ryšininką (7 balai), šnipinėjantys dėl „idėjinių-politinių įsitikinimų“ (3 balai), o ne dėl piniginio atlyginimo ar moralinių-psichologinių priežasčių (t.y. dėl šantažo galimybės). Šantažo baimė įvertinta 2 balais. Geriausia, jei agentas būdavo žymus fundamentaliųjų ar taikomųjų mokslų specialistas, mokslinio centro ar laboratorijos vedėjas (5 balai), galėjęs gauti slaptus dokumentus ar karinės reikšmės pavyzdžius (dar 5 balai). Pagal T valdybos mjr. S. Politovo sudarytą formulę maksimalus „apibendrintas operatyvinis rodiklis“ galėjo būti 8750⁶. Tačiau tokios „aukštumos“ retam agentui buvo pasiekiamos. Maksimalų įvertinimą galėjo gauti tik užverbuotas JAV pilietis, mokslinio centro vadovas, iš „idėjinių“ paskatų tapęs įtakos agentu, susisiekiantis su KGB netiesiogiai ir tiekiantis slaptus dokumentus. Žinant KGB darbuotojų pomėgius, jokios „idealaus agento“ formulės negalėjo sutrukdyti gerinti savo „rodiklius“. Lietuvoje veikęs KGB teritorinis skyrius pirmiausia mėgino veikti tarp

lietuvių išeivių, kurie palaikė glaudžius ryšius su Lietuvoje gyvenančiais giminaičiais, ypač jei pastarieji buvo uždarų (priklausiusių kariniam-pramoniniam kompleksui) institutų darbuotojai, universitetų mokslininkai ar dėl savo profesijos disponavo plačiais ryšiais. Šiuo metu nėra informacijos apie tai, kad veikla tarp lietuvių išeivių būtų davusi apčiuopiamų rezultatų technologinio šnipinėjimo srityje.

Agentai iš Kinijos buvo vertinami kur kas prasčiau negu amerikiečiai, bet naujoji „supervalstybė“ (bent jau gyventojų skaičiumi) taip pat sulaukė deramo dėmesio. KGB analitikų nuomone, 2000 m. Kinija moksliniu-techniniu atžvilgiu bus pasirengusi kurti tobuliausią ginkluotę. Kol Sovietų Sąjungos santykiai su šia valstybe buvo įtempti, tol agentūrai skverbtis į Kiniją buvo labai sunku. Pradėjus santykius normalizuoti ir pačioje Kinijoje sušvelnėjus „kontržvalgybiniam režimui“, KGB nutarė tuoj pat pasinaudoti abipusių ekonominių ir mokslinių-techninių ryšių plėtimu. Verbuoiant Sovietų Sąjungoje besimokiusius kinus ir siunčiant agentus iš „trečiųjų šalių“ sumanyta sukurti patikimą agentūros tinklą, kuris teiktų tikslią informaciją apie Kinijos karinį-pramoninį ir raketinį branduolinį potencialą. Gerėjant santykiams, Kinijos šnipinėjimas turėjo aktyvėti⁷. KGB manymu, verbuojant kiną būtina atsižvelgti į kai kuriuos nacionalinius bruožus, tokius kaip „gudrumas, nenuoširdumas, grobuoniškumas ir siekimas lengvai pasipelnyti“⁸. Verbuoiant kinų studentus, aspirantus ir stažuotojus nuspręsta per daug nepasikliauti „neabejotinu idėjiškumu“ ir verbavimą sutvirtinti informacija, kuri Kinijos nacionaliniams interesams padarytų realios žalos. Prielaidas bendradarbiavimui sudaryti ne tik kalbomis apie šalių santykių

normalizavimą, bet ir pasinaudoti kinų inteligentijos merkantilizmu, siekimu praturtėti. Agentūrinius santykius nustatyti tik su gerai patikrintais šnipais, kurie yra visiškai slaptos informacijos tiekėjai arba ateityje galėtų teikti tokią informaciją. Šiaip jau numatyta užmegzti daugiau pasitikėjimu pagrįstus santykius: KGB užverbuoti sovietiniai piliečiai ar „Aerofloto“, TASS'o, pasiuntinybės priedangoje įsikūrusių rezidentūrų (Pekine ir Šanchajuje) darbuotojai Kinijoje palaikytų pusiau oficialius santykius. Iki tol sovietinėms rezidentūroms sekėsi nekaip. Beveik visiškai neturėta kiniškos kilmės slaptų dokumentų, daugiausia tenkintasi visiems prieinama medžiaga apie ekonomiką, prekybą (iki 87 proc. visos informacijos). Nuo 1987 m. visai KGB agentūrai įsakyta gauti Kinijos karinius-strateginius planus, perspektyvių strateginės ir įprastinės ginkluotės rūšių kūrimo duomenis, išsiaiškinti, kokią šiuolaikinę technologiją Kinija gauna iš kitų šalių, ir pagaliau išspręsti mokslinei-techninei žvalgybai iškeltą problemą Nr. 152 – surinkti duomenis apie branduolinę ginkluotę, raketinę-techninę ir aviacinę techniką, šnipinėjimo palydovines sistemas⁹. Kaip tai pavyko padaryti – nežinia; aktyvėjantis Rusijos bendradarbiavimas su Kinija leidžia daryti prielaidą, jog su informacijos trūkumo problema buvo susidorota.

1988 m. pavasarį KGB ypač susidomėjo bendrų su užsienio partneriais įmonių steigimu. Pradžią padarė konsignacinė prekyba, kai Sovietų Sąjungoje negaminamos prekės jos uostuose buvo parduodamos už laisvai konvertuojamą valiutą. Be abejo, tai sukėlė tam tikrą pagyvėjimą ir mokslinio-techninio šnipinėjimo srityje. Atsivėrė didžiulės galimybės. Suinteresuotumas prekybos sutarčių sudarymu leido lengviau įgyti perspektyvios

agentūros užsienio firmose. Per nuolatinės išvykos deryboms į Sovietų Sąjungą buvo galima nekliudomai susitikinėti su agentais, suderinti bendradarbiavimo sąlygas, duoti jiems naujas užduotis ir sumokėti už jų vykdymą. KGB veikiančiojo rezervo karininkai, įdarbinti jūrų laivininkystėje, prireikus galėjo prisidengę sudarytais kontraktais vykti į trumpalaikes užsienio keliones ir taip pat susitikinėti su agentais. Sutartys pirmiausia buvo sudaromos su tomis kompanijomis, kurios galėjo gauti Sovietų Sąjungai uždraustos technologijos pavyzdžių. Be to, ją buvo galima gauti gana greitai ir užmaskuoti kaip įprastinę konsignacinę prekę¹⁰. Taip būtų paslėptas ir sovietinio karinio-pramoninio komplekso susidomėjimas būtent tokios prekės gavimu. Pradėjus steigti pirmąsias bendras įmones, KGB nepraleido progos išplėsti savo žvalgybines galimybes. PGU viršininko pavaduotojas gen. lttn. V. Kirpičenko įsakė teritorinių saugumo komitetų pirmiesiems skyriams į savo „globą“ perimti bendrų su užsienio partneriais firmų steigimo klausimą¹¹. Atsižvelgiant į kiekvienos steigiamos firmos specifiką, įsakyta nedelsiant infiltruoti patyrusius agentus. Išaiškėjus, kad firma nepaprastai perspektyvi (šnipinėjimui), nurodyta iš anksto numatyti būdus, kaip būtų galima įdarbinti KGB darbuotoją pridengus kokia nors legenda. Kagėbisto įsidarbinimas ir jo „profesinis“ pasirengimas turėjo būti labai gerai užmaskuotas. Kartu su bendrųjų įmonių steigimu numatyta aktyviai dalyvauti formuojant mokslinės-techninės analizės, marketingo ar konjunktūros tyrimo ekspertų grupes, įtraukiant į jas užverbuotus mokslininkus¹². Prasidėjus tarptautinių ekonominių ryšių decentralizacijai, KGB ieškojo ir tokio veikimo modelio, kuris padėtų ne tik organizuoti technologinį šnipinėjimą, bet ir

efektyviai apginti savo paslaptis. Itin perspektyvi pasirodė Vakaruose paplitusi stambių firmų darbo organizavimo forma, kai paslaptys ginamos ne tik valstybiniu lygiu, bet ir pačioje firmoje organizuojant kontržvalgybinę veiklą. Saugos tarnybos turėjo tapti viena iš svarbesnių KGB atramų. 1988 m. svarbiausia KGB užduotimi (ne tik Lietuvoje) tapo ir kova su stiprėjančiu judėjimu dėl nepriklausomybės, ir spartėjantis užsienio kalbomis kalbančių verslo specialistų rengimas.

Sovietų Sąjungos teritorijoje veikiantys bankai bene pirmą kartą tapo tikrais KGB ir jo agentūros tarpininkais. Pirmoji vieta neabejotinai tenka „Vnešekonombankui“. Visi lietuviai, kaip ir kiti Sovietų Sąjungos valdomi žmonės, savo valiutinius indėlius turėjo laikyti šiame banke. Jame turėjo būti ir valiutinės įmonių sąskaitos, taip pat bendrųjų įmonių bendrasavininkų užsieniečių doleriai, markės ar frankai. Į agentų sąskaitas buvo pervedama ir iš PGU finansų skyriaus gaunama valiuta slaptiems sandėriams apmokėti. Gavę valiutą agentai galėjo ją laisvai išsivežti į užsienį: tereikėdavo įspėti KGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininką (1988 m. juo buvo gen. plk. I. Markelovas)¹³ – ir siena pasidarydavo atvira.

1988 m. spalio 24–26 d. Sovietų Sąjungos KGB elitas susirinko Maskvoje aptarti naujų ekonominio ir mokslinio-techninio bendradarbiavimo su užsienio valstybėmis formų bei jų panaudojimo KGB interesams. Dalyvavo KGB žvalgybos punktų vadovai, aštuonių teritorinių KGB struktūrų darbuotojai, atsakingi už mokslinį-techninį šnipinėjimą, 4-osios ir 6-osios KGB valdybų atstovai, PGU K ir RT valdybų bei A tarnybos atstovai, iš viso 83 aukščiausio KGB karininkai. Pasitarime konstatuota, jog įmonių su

užsienio kapitalu sukūrimas, respublikų teisių išplėtimas ir numatomos steigti „laisvos ekonominės zonos“ (2–3 zonos vien Sovietų Sąjungos vakariniuose rajonuose) ne tik atvėrė naujas šnipinėjimo galimybes ir leido į tai įsitraukti teritorinėms KGB struktūroms (taip pat Lietuvoje veikusiam KGB skyriui), bet ir pakeitė šnipinėjimo rezultatų realizavimo sistemą. Karinio-pramoninio komplekso įmonėms perėjus į ūkiskaitos vėžes, KGB galėjo reikalauti apmokėti už technologinio šnipinėjimo būdu gaunamą informaciją ar gaminių pavyzdžius. Antra vertus, KGB teritorinėms struktūroms atsivėrė galimybė sukurti savarankiškus valiutinių ir kitų lėšų fondus, kurių dalis tektų vertingos informacijos gavusiems KGB darbuotojams ir informaciniame analitiniame darbe aktyviai dalyvavusiems agentams. Kita dalis tektų KGB kontroliuojamų įmonių ir organizacijų sukūrimui. Kartu numatyta PGU veikiančiojo rezervo karininkų darbą organizuoti taip, kad iš „priedangos įstaigų“ jie galėtų lengvai išvažiuoti į užsienį, naudotųsi „gilia“ priedanga, nedelsdami užimtų pozicijas kooperaciniame judėjime, mokslinėse-techninėse, gamybinėse ir kitose asociacijose. Pastarąsias numatyta panaudoti kaip „netradicinę priedangą“ KGB darbuotojams ilgam išvykstant į užsienį¹⁴. Teritoriniams KGB organams (taip pat Lietuvos), kurie anksčiau negalėjo pakankamai savarankiškai organizuoti platesnio masto šnipinėjimo operacijų užsienyje, KGB PGU parengė „Žvalgybinio domėjimosi objekto analitinio aprašymo schemą“. Plačiaja prasme svarbiausi domėjimosi objektai buvo (ir tebėra): 1) JAV, kitų NATO šalių, Japonijos ir Kinijos gynybos ministerijos ir kariniai mokslinio tyrimo centrai; 2) NATO centrinės struktūros – karinis komitetas, nacionalinių ginkluotės direktorių

konferencija (CNAD), NATO tarptautinio sekretoriato karinio aprūpinimo valdyba (*Division of Defence Support*); 3) aviakosminių tyrimų konsultacinė grupė (AGARD), NATO aviacijos jungtinių pajėgų štabo techninis centras (STC), Jungtinių ginkluotųjų pajėgų vyriausiosios vadovybės gynybos nuo povandeninių laivų mokslinis tyrimo centras (SACLANTCEN) ir karinės standartizacijos agentūra; 4) organizacijos, firmos ir aukštosios mokyklos, tyrinėjančios temas, esančias mokslinės-techninės žvalgybos dėmesio objektais („prioritetinėmis problemomis“); 5) mokslinės įstaigos, rengiančios kadrus minėtiems objektams. Kas gi domino KGB kiekviename iš šių objektų? Pirmiausia bendrosios žinios: pavadinimai, firminis ženklas, adresas, vadovybė, objekto kategorija (įstatymų leidybos, administracinis organas, pramoninis, mokslinis, finansinis ar koks kitas objektas), veiklos tikslas (statutas), trumpa istorija ir perspektyva, padėtis objekto išsidėstymo vietoje (žinios apie apsaugą, darbo režimą, lankymo taisyklės). Taip pat buvo kaupiamos žinios apie objekto organizacinę struktūrą, kadro parinkimą, darbuotojų materialinį aprūpinimą, darbo užmokesčio mokėjimo būdą (grynais, čekiu, elektroniniu paštu ir pan.), kvalifikacijos kėlimo sistemą, oficialius ir neoficialius ryšius (dalykinius, mokslinius, informacinius ir kt.), darbuotojų dalyvavimą kitų organizacijų veikloje ir t.t. Išvadosse turėjo būti nurodytos įsiskverbimo galimybės ir atitinkamos rekomendacijos bei įsiskverbimo agento veiklos orientavimo ypatybės¹⁵. Visa tai turėjo padėti išspręsti KGB technologinio šnipinėjimo specialistų parengtas užduotis. Pirmiausia domino tai, kas JAV buvo vadinama „žvaigždžių karų“ programa. Užduotys Nr. 104, 108, 115, 132, 134, 145, 149 buvo susijusios su kosminiais

radiotechninės, optinės-elektroninės ir fotožvalgybos palydovais¹⁶, lazerinio ginklo sukūrimo problemomis¹⁷. Kosminės erdvės poveikis lazerinių sistemų darbui, lazerio spindulio nukreipimo metodai, galingesnių negu 1 MW lazerinių kompleksų sukūrimo principai ir jų schemos, žvalgybinių palydovų optinės sistemos, penktosios kartos fotožvalgybos palydovai „REYHO-11“ ir daug kitų problemų bei objektų neturėjo likti tik JAV, Prancūzijos, Japonijos ar Anglijos paslaptimis. Kaip buvo pasinaudota KGB Lietuvos skyriaus galimybėmis – tai padėtų atskleisti atskiras tyrimas.

VLIK'as sovietinio saugumo akimis. Visai KGB sukurtai sistemai buvo būdinga savo politinius priešininkus suprasti gana primityviai, pagal komunistinės ideologijos schemas. Antra vertus, kiekvienas sovietinei valdžiai priešiško jėgų organizacinis krustelėjimas, kiekvienas kovotojų dėl Lietuvos išlaisvinimo susitelkimas, kiekvienas jų veiksmas būdavo tuoju pat įvertinamas. KGB metodų įvairovę ir kaitą pakankamai gerai atspindi slaptoji veikla prieš Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą (toliau – VLIK'as). Būtina suvokti, jog VLIK'o veikla visuomet buvo sekama ir buvo išnaudojama kiekviena galimybė sukompromituoti aktyvius organizacijos dalyvius – ir kaip asmenis, ir kaip Lietuvos laisvinimo proceso dalyvius.

Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas buvo sekamas kelias dešimtis metų. Visa sekimo medžiaga sukaupta dvidešimt viename bylos tome. Pagrindinis VLIK'o tikslas buvo suvoktas labai aiškiai – „Lietuvos suverenios valstybės atstatymas“¹⁸. Nors karo metais VLIK'as ir jį sudarančių organizacijų nariai aktyviai dalyvavo antinacinėje kovoje, bet tai buvo už KGB schemos sampra-

tos ribų, nes KGB savo sampratą grindė viena teze: „Dauguma VLIK'o funkcionierių aktyviai bendradarbiavo su vokiečiais ir rėmė juos kuriant ginkluotus nacionalistinius junginius kovai su puolančia sovietine kariuomene“¹⁹. VLIK'o veikėjus apibūdinamas kaip vokiečių bendrininkus kolaborantus, vėliau – kaip amerikiečių žvalgybos agentus, KGB manė, kad to pakanka VLIK'ui sukompromituoti.

1964 m. VLIK'as suvienijo penkiolikos politinių organizacijų atstovus. Jas KGB vertino kaip „neturinčias lietuvių emigracijoje jokios realios jėgos“, bet jų veikla kaip ir anksčiau labai domėjosi. Pirmiausia dėmesio objektais tapdavo aktyviai veikiančios institucijos bei jų vadovai: VLIK'o valdyba (nuo 1979 m. buvusi Vašingtone), Tautos fondas (Niujorke) ir kt. KGB dėmesį ypač paskatino suaktyvėjęs okupuotos Lietuvos klausimo kėlimas R. Reagano administracijos valdymo metu. Saugumiečius domino kontaktų su JAV kongresmenais užmezgimas, ryšiai su Europos saugumo konferencijos Madride dalyviais, okupuotų Baltijos valstybių klausimo kėlimas Europos parlamente. Pastarajame 1983 m. priėmus rezoliuciją, siūlančią Baltijos šalių klausimą svarstyti SNO dekolonizacijos komisijoje, VLIK'o pirmininkui dr. Kaziui Bobeliui 1982 m. Australijoje išgavus aukštų valstybės pareigūnų patvirtinimą, kad jie nepripažįsta Lietuvos okupacijos, tarptautinėje arenoje vėl nuskambėjo Lietuvos vardas. Savo ruožtu KGB darė viską, kad taip neatsitiktų.

VLIK'o sekimo ir kompromitavimo būdai. Visi aktyvūs VLIK'o nariai buvo sekami ne vienerius metus. 1979 m. kovo mėn. VLIK'o valdybos pirmininku išrinkus buvusį (1970–1978 m.) Amerikos lietuvių tarybos (toliau – ALT) pirmininką K. Bobelį, jam jau

buvo sudaryta sekimo byla „Povstanec“ („Sukilėlis“). Kitiems aktyviems VLIK'o veikėjams taip pat buvo sudarytos atskiros bylos: buvusiam valdybos pirmininkui Kęstučiui Valiūnui – byla „Plunksna“, vicepirmininkui Liūtui Griniui – byla „Prezidentas“, buvusiai valdybos sekretorei Vaivai Vėbraitei-Gust – byla „Nadežda“ („Viltis“), vicepirmininkui Jokūbui Stukui – byla „Vjun“ („Vikruolis“), lietuvių jaunimo sąjungos nariui Viktorui Nakui – byla „Koordinatorius“²⁰. Nors KGB guodėsi tuo, jog VLIK'ą sudarančių organizacijų narių skaičius objektyviai mažėja dėl jų amžiaus ir „krinta VLIK'o prestižas tarp eilinių emigrantų“²¹, tačiau tai nepalengvino jam užduoties. Dėl VLIK'o vadovų nuostatos nebendradarbiauti ir nepalaikyti jokių kontaktų su sovietinės Lietuvos atstovais ir didelio VLIK'o narių amžiaus vidurkio išsiskverbti į šią organizaciją KGB negalėjo. Vis dėlto KGB 1-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio darbuotojai, sekę lietuviškas organizacijas, numatė du VLIK'o „apdorojimo“ (KGB dokumentuose tai vadinama „razrabotka“) būdus. Pirmasis – griauti VLIK'ą kaip „vadovaujančią nacionalistinę organizaciją“ ir kompromituoti jo vadovus bei aktyvesnius veikėjus. Antrasis būdas – skverbti į VLIK'ą ir jo centrinis organus (Tarybą, valdybą, Tautos fondą, informacinę tarnybą ir įvairias komisijas) siekiant laiku gauti duomenų apie jų antisovietinės veiklos pagrindines kryptis, išaiškinti „ardomasias ideologines akcijas“, taip pat „panaudoti jį kaip tarpinį objektą siekiant per aktyvius veikėjus ir dalyvius įsiskverbti į prieš specialiąsias tarnybas, JAV valstybines įstaigas ir kitus organus, kurie gali dominti sovietinę žvalgybą“²².

Įsiskverbti į VLIK'ą buvo beveik neįmanoma. Tai pripažino ir pats KGB. Todėl vyk-

dydamas savo užduotis saugumas daugiausia kaupė informaciją apie VLIK'ą per oficialius šaltinius, pirmiausia iš lietuviškos spaudos. Aiškinantis aktyvius VLIK'o dalyvius tikėtasi pasitelkti „Tėviškės“ draugijos kvietimais atvykstančius „pažangiuosius lietuvius“, užsienyje esančius agentus, Jungtinėse Valstijose apsilankiusius agentus ir patikimus asmenis, taip pat atrinktus apklausai kai kuriuos ten apsilankiusius sovietinius piliečius. Išanalizavus visą gautą informaciją, tikėtasi išaiškinti tiesioginį ar netiesioginį sąlytį su VLIK'u turinčius jaunos ir perspektyvius lietuvių išeivijos atstovus, kuriuos numatyta verbuoti. Pačioje Lietuvoje iš naujo peržiūrėtos KGB kartotekos – ieškota veikiančių ir archyvinių agentų bei užverbuoti tinkamų kandidatų, kurie būtų naujos VLIK'o valdybos giminaičiai ar kitais saitais susiję asmenys. Buvusiam VLIK'o valdybos nariui B. Bieliukui tikėtasi pakišti agentą Bronių; šis turėjo paskatinti B. Bieliuką apsilankyti Lietuvoje, taip pat nesukeldamas įtarimo išklausinėti apie padėtį VLIK'e. Per agentą Lazerį tikėtasi VLIK'o vicepirmininkui L. Griniui įpiršti bendravimą su KGB užverbuotais asmenimis, kurie nuolat važinėja į JAV. Tai buvo tik planai, kurie dažnai ir likdavo neįvykdyti. Bet jie rodo, kaip kryptingai ir nuosekliai buvo siekiama skverbtis į VLIK'ą, jei ne tiesiai į Lietuvos laisvinimo akcijose dalyvaujančias organizacijas, tai į jų aplinką. Jei ir tai nepavykdavo, tuomet VLIK'ui ir jo aktyviems veikėjams kompromituoti buvo panaudojama sovietinės Lietuvos spauda, „Tėviškės“ draugija, radijo programa užsieniui ir kitos informacinės galimybės. Pagaliau turimomis priemonėmis sustiprinus ir padidinus VLIK'o ir kitų lietuvių organizacijų prieštaraivimus bei nesutarimus, turėjo būti pasiektas galutinis KGB

tikslas – informaciniu purvu išsteplioti Lietuvos laisvinimo dalyvius ir suskaldyti įtakingą lietuvių organizaciją. Be vyr. lt. A. Grebliausko, šias kompromitavimo ir verbavimo akcijas turėjo vykdyti B. Šiaučiūnas, V. Kontrimas, R. Skačkauskas, A. Kalašnikovas.

KGB nesėkmės. VLIK'o atstovai išvis neigė ryšius su okupuotos Lietuvos gyventojais ir, anot KGB, „nepasitikėjo tautiečiais, kurie lankė giminaičius Lietuvoje arba juos priimdavo JAV“, dėl to VLIK'as daugiausia naudojos radijo stočių („Amerikos balsas“, „Laisvė“, Vatikano radijas) laidomis. Visa ši VLIK'o veikla, tiesos apie Lietuvą skleidimas buvo pakankamai efektyvus ginklas. Jam neutralizuoti KGB numatė savas priemones, bet jų įgyvendinti vis nepavykdavo, todėl kasmet kartodavo tuos pačius įsakymus. „Vedamas žvalgybinio įsiskverbimo į šią organizaciją darbas, – teigė KGB plk. V. Karinauskas 1980, 1982, 1984 ir vėlesniais metais, – ir imamasi aktyvių priemonių kompromituoti ir atskirus VLIK'o narius, ir visą grupę iš karto, nutraukti „Vyriausio komiteto“ numatytas priešiškas akcijas ir lokalizuoti jų neigiamas pasekmes“²³. Į Jungtines Valstijas siunčiami KGB agentai visada gaudavo užduotį sekti kartu važiuojančius lietuvius, kalbėti apie „gerą“ gyvenimą Lietuvoje ir pan. Trafaretinė užduotis atrodė taip (pateikiamas pavyzdys iš 1984 m. lapkričio mėn. užduoties agentui Žvejui): „<...> Bendraudamas su tautiečiais pasistenkite surinkti žinias apie JAV gyvenančius Tėvynės išdavikus, tarp jų ir apie V. Šakalį ir S. Kudirką <...>. Atkreipkite dėmesį į galimą neteisingą sovietinių piliečių elgesį, į tuos, kurie būdami užsienyje pasisakė antisovietškai <...>. Gali būti, kad jumis gali susidomėti specialiosios tarnybos arba emigrantų organizacijų atstovai. Tam, kad atskleistumėte tikruosius tikslus, anali-

zuokite savo ryšių (t.y. žmonių, su kuriais palaikomi ryšiai) elgesio ypatybes, jų užduodamų klausimų ir siūlomų paslaugų pobūdį. Pasiūlius užverbuoti arba pasilikti užsienyje, kategoriškai atsisakykite ir nedelsiant praneškite SSRS oficialiems atstovams JAV, tuo pat metu neatskleidžiant mūsų ryšių su jumis. Būdami JAV stenkitės išsklaidyti savo pašnekovų klaidingas pažiūras apie sovietinę Lietuvą <...>. Pokalbio metu jums gali duoti provokacinių klausimų apie bendradarbiavimą su KGB. Bet kokius galimus argumentus kategoriškai paneikite. Būkite įsitikinę, kad jūsų pašnekovai jokių įrodymų neturi²⁴. Tokie buvo bendrieji nurodymai. Visa užduotis baigiama labai aiškiu nurodymu: „Būnant JAV, esant reikalui su jumis susisieks mūsų atstovas, kuris jums perduos linkėjimus nuo Andrėjaus iš Vilniaus. Tokiu atveju jūs turite visiškai juo pasitikėti ir vykdyti visus jo nurodymus“. Jei kiekvienam į JAV vykstančiam agentui buvo duodami nurodymai „esant reikalui vykdyti visus nurodymus“, tai reiškia, kad beveik visada KGB Jungtinėse Valstijose vienu metu turėjo dešimtis ar šimtus bet ką (pagal galimybes) įvykdyti pasirengusių agentų.

Nauji tikslai ir „perestrojka“. 1986 m. KGB informaciją apie VLIK'ą rinko iš keturių užsienyje gyvenančių agentų: Villi, Vilnelės, Šarūno ir Emilio. Tai buvo tik VLIK'o aplinkos žmonės, kurie galėjo periodiškai atnaujinti sovietinio saugumo žinias apie aktyvius Išlaisvinimo komiteto dalyvius. Ryškėjo nauji KGB veiklos tikslai:

1) užsienio ir Lietuvos spaudoje publikuoti kuo daugiau straipsnių apie nacistinius nusikaltėlius. Tai turėjo sudaryti įspūdį, kad prieš OSI (JAV specialiųjų tyrimų biuras) ir KGB bendradarbiavimą stojantis VLIK'as gina nacistinius nusikaltėlius;

2) skleisti kryptingą propagandą siekiant padidinti prieštaravimus tarp VLIK'o ir Pasaulio lietuvių bendruomenės bei Amerikos lietuvių bendruomenės;

3) „daryti teigiamą poveikį“ liberaliai nusiteikusiai išeivijai, kuri pasisako prieš VLIK'o politiką, neigiančią kontaktus su sovietine Lietuva²⁵.

Kadangi anksčiau minėtos VLIK'o sekimą sunkinančios priežastys nė kiek nepasikeitė, KGB 1-asis skyrius 1986 m. į JAV siunčia agentą Juozą, kuris turėjo paskatinti ką nors iš Lietuvos laisvinimo aktyvistų aplankyti gimtinę. Kitas agentas – Petras – turėjo įvykdyti tą patį užduotį V. Nako atžvilgiu. Lietuvoje tikėtasi jiems patiems to nežinant išgauti reikalingą informaciją. Rinkti informaciją pačiose Jungtinėse Valstijose 1986–1987 m. siunčiami agentai Rasa, Aleksandras, Gintaras, Baltušis, Jurgis ir J. Jankus²⁶. Turėjo būti panaudotos visos priemonės, ir 1986–1988 m. VLIK'as bei ALT turėjo būti galutinai sukompromituoti.

Papūtę nauji vėjai Lietuvoje sujaukė daugelį KGB ilgai puoselėtų planų. Po 1987 m. rugpjūčio 23 d. mitingo Vilniuje prie A. Mickevičiaus paminklo, kuriame pirmą kartą viešai pasmerkti Molotovo–Ribbentropo pakto padariniai, KGB susirūpino savo pozicijų išsaugojimu Lietuvoje. Užsienyje esantis agentas Šarūnas atkreipė dėmesį ir į VLIK'o veiklos pokyčius – ši organizacija išplėtė savo veiklą Europoje. 1987 m. spalio mėn. KGB akiratyje pirmą kartą atsidūrė Algis Klimaitis, kuris užmezgė ryšius su VLIK'u ir Strasbūre prie Europos parlamento atidarė informacinį biurą²⁷. KGB vertinimais, informacinio biuro išlaikymui A. Klimaitis iš VLIK'o gavo 40 tūkst. dolerių²⁸ (1988 m. rugsėjo mėn. iš VLIK'o įgaliotinio Strasbūre pareigų pasitraukė). Ryšių su latvių, estų,

ukrainiečių ir lenkų organizacijomis plėtimas ypač domino KGB. Informaciją uoliau pradėjo rinkti ir Maskvoje įsikūrusios KGB 1-osios vyriausiosios valdybos (aktyviai veikusios užsienio šalyse) 19-asis skyrius, kurio viršininku tuomet buvo lietuvių kilmės pulkininkas R. Marcinkus.

1988 m. birželio mėn. susikūrus Lietuvos persitvarkymo sąjūdžiui (toliau – Sąjūdis) KGB ypač sudomino VLIK'o pozicija šio judėjimo atžvilgiu. Pagaliau ir paties VLIK'o galimybės per dešimtmetį gerokai padidėjo: 1977 m. jo išlaidos sudarė 51 803 dolerius, o 1988 m. sąmata jau buvo 204 600 dol.²⁹ Įvykiai Lietuvoje pakeitė ir VLIK'o poziciją dėl bendradarbiavimo su okupuota Lietuva. KGB dar tikėjosi užkirsti kelią besikuriančių politinių grupių ir judėjimų finansinei paramai. Tai, kad VLIK'as daugiausia dėmesio skyrė Helsinkio procesui ir siekė Europos valstybių vyriausybes palenkti Lietuvos bylos naudai, Maskvoje jau kėlė daug didesnį nerimą negu anksčiau. Iki tol KGB stengėsi kaip nors įvilioti VLIK'o veikėjus į Lietuvą, o nuo 1989 m. tokios taktikos atsisakyta. Kadangi oficialiai vykdyta gorbaciovinė „perestrojka“ ir „viešumo“ politika, tai slapta buvo imtasi priemonių neleisti atvykti VLIK'o veikėjams. 1989 m. kovo mėn. Sovietų Sąjungos KGB užsienio žvalgybos viršininkui gen. mjr. L. Šebaršinui KGB skyrius Lietuvoje pasiūlė uždrausti K. Bobeliui įvažiuoti į Sovietų Sąjungą. Kagebistai K. Bobelį apibūdino kaip nacionalistą, kuris „ypač aktyvus <...> tarptautiniuose forumuose spaudžiant SSRS dėl Lietuvos okupacijos <...>. Be to, palaiko ryšius su Lietuvoje veikiančios nacionalistinės organizacijos „Lietuvos Laisvės Lyga“ vadovais ir nariais <...>“³⁰. 1989 m. birželio mėn. panašaus pobūdžio pranešimas gautas iš komu-

nistinės Lenkijos: „Draugai lenkai įrašė į įskaitą Kazį Bobelį <...>. Į įskaitą įrašytas kaip teroristas. Uždrausta įvažiuoti į LLR (Lenkijos Liaudies Respubliką. – A. A.)“³¹.

KGB stengėsi diskredituoti Laisvės lygą VLIK'o akyse ir siekė, kad VLIK'o pinigai nebūtų panaudojami politinei veiklai finansuoti. Pavyzdžiu galėtų būti KGB 5-osios tarnybos archyvinio agento Lyro veikla. 1989 m. šis agentas Čikagoje atsitiktinai susitiko ir kalbėjosi su VLIK'o pirmininku K. Bobeliu. Tame pokalbyje agentas ypač neigiamai vertino Antano Terlecko veiklą, kuri, anot jo, „kenkia pertvarkai ir Lietuvos nepriklausomybės siekiui“. Tai buvo viena iš priemonių siekiant politiškai izoliuoti radikaliausiai nusiteikusius politinių procesų Lietuvoje dalyvius. Norėta pabrėžti ne pažiūrų skirtingumą siekiant bendro tikslo, bet būtent vadinamąjį „kenkimą“. Agentas pasiūlė 50 tūkst. dolerių skirti vieno instituto kompiuterinei technikai tobulinti³². Kai 1989 m. rugsėjo mėn. po agento ir KGB mjr. J. Jankūno susitikimo tai sužinojo KGB vadovybė, imta planuoti, kaip dalį VLIK'o lėšų atitraukti nuo politinės veiklos rėmimo. Bet jau buvo vėlu. Po 1990 m. kovo 11-osios situacija Lietuvoje vėl pasikeitė KGB nenaudai.

Radikalių metodų paieška. Ieškoti radikalių metodų paskatino M. Gorbačiovo paskelbta „perestrojka“ ir „viešumo“ politika, tarptautinės padėties švelnėjimas. Tam kruopščiai rengėsi ir vykstančius procesus analizavo tik KGB. Iki tol KGB ne tik skatino, bet dažnai ir planavo okupuotos Lietuvos inteligentų keliones į JAV ir kitas šalis, kuriose buvo gausesnės lietuvių bendruomenės. Taip tikėtasi sudaryti teigiamą sovietinės Lietuvos įvaizdį, palenkti į savo pusę kitų šalių visuomenę ir nuo jos izoliuoti kovotojus dėl Lietuvos nepriklausomybės. Bet

jau 1988 m. sausio pradžioje buvo konstatuota, kad atsirado naujos tendencijos toje lietuvių išeivijos dalyje, kuri neatsisakė bendravimo su okupuota Lietuva. KGB nuomone, „viešumo“ politika gali paskatinti su minėta išeivijos dalimi bendraujančius „negatyviai ir ambicingai nusiteikusius“ inteligentus pradėti reviduoti „Lietuvos istorinę praeitį ir valstybės politiką įvairiais socialistinės statybos metais“. Tai reiškė, jog bus prisiminta ir trėmimai, ir didelės tautos dalies sunaikinimas, ir budelių aukštinimas. Baimė būti demaskuotiems kaip žudikų ir budelių palaikymo saugotojams, tautų naikino organizatoriams visą laiką buvo labai reali grėsmė kagėbistams.

Dar iki susikuriant Lietuvos persitvarkymo sąjūdžiui KGB numatė tokios legalios opozicijos atsiradimo galimybę. Pastebėta, jog tai skatina „Santaros–Šviesos“ federacija (ypač V. Kelertas, V. Kavolis, V. Vepštas, M. Drunga, V. Zalatorius ir R. Misiūnas), kurią anksčiau KGB vertino kaip tam tikrą atsvarą VLIK'ui ir jo politikos (nebendradarbiauti su sovietine Lietuva) oponentę. 1988 m. sausio mėn. KGB analitikai legalios ir „konstruktyvios opozicijos“ idėjos skelbėjais Lietuvoje matė menininkus, rašytojus, mokslininkus. Saugumas pirmiausia išskyrė rašytojus J. Aputį, R. Gavelį, J. Avyžių, V. Jasiukaitytę, J. Ivanauskaitę, R. Lankauską, R. Granauską, M. Martinaitį, K. Jonušą, J. Vaičiūnaite, S. Gedą, J. Marcinkevičių, J. Juškaitį, V. Bložę, J. Strielkūną ir kt.; literatūros kritikus A. Zalatorių, V. Kubilių ir A. Bučį; kompozitorius B. Kutavičių, O. Balakauską, M. Urbaitį, A. Rekašių, J. Juzeliūną, F. Bajorą, F. Latėną, Z. Virkšą ir kt.; autorinių dainų atlikėją V. Kernagį ir Kauno architektų sąjungos atsakingąjį sekretorių bei roko grupės „Antis“ lyderį

A. Kaušpėdą; mokslininkus N. Vėlių, R. Rimantienę ir D. Sauką³³. Dalis minėtų rašytojų, kompozitorių ir mokslininkų vėliau aktyviai įsitraukė į Sąjūdžio organizatorių gretas arba juos aktyviai rėmė (S. Geda, J. Marcinkevičius, J. Juzeliūnas ir A. Kaušpėdas tapo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariais, o M. Martinaitis ir O. Balakauskas 1988 m. spalio 23 d. buvo išrinkti Sąjūdžio Seimo Tarybos nariais³⁴). Taigi „legalios opozicijos“ kūrimosi tendencijas KGB nuspėjo beveik teisingai, bet nepajėgė jų suvaldyti.

Protų „užkariavimo“ planai. 1988 m. vasario mėn. pasibaigus Nepriklausomybės švenčių Lietuvoje ir Estijoje persekiojimo vajui, KGB skyriaus Estijoje užsienio žvalgybos kuratorius plk. P. Toomas mėgino suformuoti naują požiūrį į bręstančias problemas. KGB pulkininkas manė rasiąs „nestandartinius sprendimus“, kadangi „esamos darbo formos <...>, kurios susiformavo sąstingio laikais <...>, patenkinamų rezultatų neduoda ir dabartinių problemų neišsprendžia“. Jo nuomone, KGB su savo senu priemonių ir tikslų arsenalu nepadėjo išspręsti sovietinės užsienio politikos problemų. Baltijos tautų emigracija pradėjo vaidinti žymų vaidmenį Europos politikoje ir „Pabaltijo klausimas“ vis dažniau iškyla JAV ir jų sąjungininkų užsienio politikoje. Plk. P. Toomas pripažino, kad emigrantų veikla „tapo išimtinai politinė kova <...> su sovietų valdžia. Ši veikla visiškai vieša <...>. Vykdamt sovietinę užsienio politiką didžiausia kliūtimi tapo pabaltijiečių propagandinė veikla tarptautiniuose forumuose, kreipimaisi į įvairių šalių parlamentus, vyriausybes ir visuomenę, „tribunolų“, „svarstymų“ ir „laisvės kruizų“ organizavimas <...>. „Pabaltijo problema“ skamba iš prezidentų ir premjerų lūpų, emigrantams suteikiamos parlamentų ir tarptau-

tinių forumų tribūnos, jiems dirba tyrimo centrai, leidyklos, radijas, televizija ir spauda“. KGB pulkininkas siūlo iškelti priešais tokią politinės kovos sistemą, kurios veikla būtų nukreipta į žmonių sąmonę. Ne agentūrinis skverbimasis į atskiras organizacijas ir informacijos apie jas rinkimas, o kova dėl visuomenės nuomonės, Vakarų politinių ir visuomenės veikėjų protų užkariavimas – tai užduotis sovietiniam saugumui. Tarpinis tikslas – eilinių emigrantų (t.y. nedalyvaujančių išeivijos organizacijų veikloje) protų užkariavimas remiantis „perestrojkos“ ir „viešumo“ šūkiais. Šitaip tikėtasi apriboti antisovietišškai nusiteikusių lyderių įtaką. Vienas svarbiausių metodų – plėsti kultūrinį bendradarbiavimą ir jį visiškai depolitizuoti. Bendros estų dainų šventės (savo vizijose KGB pulkininkas sovietinių kolektyvų dalyvavimą suplanavo iki 2000 m.), kraštiečių, kūrybinių ir profesionalių sąjungų bei susivienijimų bendradarbiavimas, lėšų rinkimas „estų kultūros reikmėms“ (per Kultūros fondą), studentų ir dėstytojų kvietimas į Estiją ir panašios akcijos turėjo politiškai veikti tautinę emigraciją ir padėti ją „suvaldyti“. Tokiomis KGB veiklos reformomis taip pat tikėtasi išeivių šnipinėjimą prilyginti politiniais, moksliniais, techniniais, prekybiniais ir kitais besiplečiančiais ryšiais besinaudojančios mokslinės-techninės bei politinės žvalgybos lygiui³⁵.

„Smegenų plovimo“ planą Lietuvoje pradėta realizuoti 1988 m. pavasarį. Pirmiausia pasirašius po KGB agentų kartotekas atrinkti tie agentai, kurie pažįstami ar bendrauja su JAV, Vokietijos, Anglijos, Prancūzijos ir Italijos politiniais veikėjais, mokslininkais, valstybinių įstaigų tarnautojais, žurnalistais bei žymesniais verslininkais. 1988 m. gegužės mėn. surasta tik 17 tokių reikalingų žmo-

nių ir 17 agentų. Kagėbisto A. Kazlausko agentas K. Gaigalas (archyvinis Nr. 33545) pažinojo Vašingtono medicinos centro sekretorių Tonį Demikį, A. Galkino agentas Vytautas (Nr. 34916) bendravo su JAV lietuvių gydytojų asociacijos viceprezidentu Jonu Tomu Daugirdu, V. Kirejevo agentas Masteris (Nr. 35070) pažinojo stomatologinės poliklinikos Oldenburge (Vokietija) savininką Borisą Stambolskį, V. Petniūno agentas Riva (Nr. 26189) – radijo stoties BBC darbuotoją Samuelį Josmaną ir t.t. Tarp agentams pažįstamų ir KGB sekamų žmonių dar buvo radijo stočių, bibliotekų, JAV ir Vokietijos firmų ir bankų darbuotojai, dvasininkai³⁶. Juos ypač aktyviai ėmė tyrinėti KGB darbuotojas R. K. Čiapas, daugiausia dėmesio skyręs verslininkams ir žurnalistams.

Seni metodai naujomis aplinkybėmis. Dinamiškai besiklostanti situacija pranoko visus KGB planus ir privertė grįžti prie seniai išbandytų metodų. Po pirmųjų masinių Sąjūdžio ir Laisvės lygos mitingų, prieš eilinių „Juodojo kaspino“ dienos minėjimą (rugpjūčio 23 d.), 1988 m. rugpjūčio 16 d. KGB skyriaus Lietuvoje viršininkas E. Eismuntas, garsėjęs aršiomis antilietuviškomis pažiūromis, iš esmės pripažino, kad KGB prarado galimybes sau naudinga linkme pakreipti vykstančius procesus: „Emigrantų organizacijos daugiau bendrauja su kūrybinėmis sąjungomis, kolektyvais, mokslo įstaigomis, t.y. sau naudinga linkme įtakoja ir atskirus asmenis, ir kūrybinę bei mokslinę respublikos visuomenę, įtakoja „legalios opozicijos“ atsiradimą pagal lenkišką ir čekoslovakiską modelį“³⁷. Minėtame plk. P. Toomo plane buvo numatyta tokį bendravimą nukreipti kaip tik į priešingą pusę ir padėti izoliuoti išeivijos organizacijas. Tuo tarpu to nepavyko įgyvendinti „naujais metodais“ (nepavy-

ko Lietuvoje, bet Estijoje dalis plk. P. Toom propagotų metodų buvo įdiegta). Vilniaus KGB kartu su Maskvos K valdybos A tarnyba ir 1-osios vyriausiosios valdybos 19-uosiu skyriumi (virš. R. Marcinkus) pradėjo aktyvias kontrpropagandos ir kompromitavimo akcijas. Prie jų priskirtinas ir knygos „Išdavystės keliu“ naujas leidimas anglų ir lietuvių kalbomis, tendencingų, melagingų ir šmeižikiškų straipsnių publikavimas oficialiuose laikraščiuose ir žurnaluose³⁸. Tie straipsniai buvo nukreipti ne tik prieš Laisvės lygą, bet ir prieš Sąjūdžio veikėjus.

Naujo propagandinio puolimo planus pradėta brandinti Maskvoje dar 1988 m. vasarą. Tada buvo prisiminti tikinčiųjų reikalai ir Vatikanas. Maskvos funkcionieriai sugebėjo išvelgti galimybę panaikinti Lietuvos diplomatinę tarnybą prie Šv. Sosto ir pripažinti Lietuvą Sovietų Sąjungai. Tai turėjo būti lyg ir kompromisas, jei Lietuvoje būtų palengvinta tikinčiųjų padėtis ir bažnyčiai grąžintas konfiskuotas turtas³⁹. Nors Vilniaus KGB neturėjo žinių, ar Šv. Sostas yra pasirengęs ieškoti kompromisų su M. Gorbačiovu (tai iš tikrųjų buvo nerealų), bet pati Maskvos idėja pradėta brandinti. 1988 m. spalio mėn. Vilniaus katedrą grąžinus tikintiesiems (ir legalizavus tautinę simboliką) laukto efekto nepasiekta. Priešingai. Vilniaus KGB pirmininkas E. Eismuntas pripažino, kad „Sąjūdžio autoritetas išeivijos akyse dar labiau sustiprėjo priėmus įsaką dėl lietuvių kalbos, grąžinus nacionalinę atributiką, perdavus tikinčiųjų žinion kai kuriuos maldos namus“⁴⁰. Remiamas daugelio Lietuvos gyventojų Sąjūdis tapo realia politine jėga, su kuria reikėjo skaitytis. Išvaikius Laisvės lygos 1988 m. rugsėjo 28 d. mitingą, Sąjūdis vis mažiau dangstė judėjimą dėl nepriklausomybės „suverenumo“ idėją. Nenumaldomai ar-

tėjo laikas, kai visiškos nepriklausomybės siekis bus deklaruotas ir įrašytas į Sąjūdžio programinius dokumentus. Tai suprato ir KGB. Sovietinio saugumo nelaimei, pakito ir santykiai tarp išeivijos organizacijų. Anksčiau KGB efektyviai naudotas metodas – didinti tarpusavio nesusipratimus ir kompromituoti aktyvius Lietuvos išlaisvinimo šalininkus – akivaizdžiai neteko galios. VLIK'as, Pasaulio lietuvių bendruomenė ir Amerikos lietuvių bendruomenė 1989 m. pradėjo labiau koordinuoti savo pastangas siekiant Lietuvos išsivadavimo.

Nuo 1988 m. rudens sovietinės saugumo tarnybos stengėsi sulaikyti Sąjūdžio radikalėjimą, kad jis neperžengtų gorbačiovinės „perestrojkos“ ribų. Bet nuolaidų arsenalas buvo beveik išsemtas. Bene pirmą kartą KGB vadovybė pradeda aktyviai svarstyti Sąjūdžio bauginimo ir uždraudimo galimybę. „<...> JAV administracija, siekdama išlaikyti gerus santykius su SSRS ir palaikydamą M. S. Gorbačiovo persitvarkymo politiką, nesiimtų jokių veiksmų, uždraudus Sąjūdžio ar neformalių grupių veiklą <...>“⁴¹, teigė E. Eismuntas slaptoje ataskaitoje LKP centro komitetui. Stengtasi sudaryti sąlygas, kad šios mintys pasiektų kuo platesnius gyventojų sluoksnius ir paveiktų visuomenės nuomonę. Tuo pat metu KGB jau žinojo JAV valstybės departamento 1988 m. gruodžio mėn. prognozes: „<...> nepaisant krizinės padėties Estijoje, Lietuvoje ir Latvijoje tam tikro sureguliuavimo regimybės, JAV administracijai numatant savo santykių su SSRS gaires, artimiausiu laiku reikėtų atsižvelgti į didelę tikimybę, kad situacija vėl paaštrės. Tuomet atvirai gali būti iškeltas klausimas dėl respublikų išėjimo iš Sovietų Sąjungos sudėties“. Vertindamas pirmą kartą Lietuvoje įvykusį legalų Vasario 16-osios minėji-

mą (tuomet į Sąjūdžio Seimo deklaraciją buvo įrašytas ir politinės nepriklausomybės siekis), JAV valstybės sekretoriaus specialusis padėjėjas P. Goble pabrėžė, jog „įvykių Lietuvoje įtampa ir mastas pasiekė tokią stadiją, kai Gorbačioviui ir jo komandai tiesiai keliama nedviprasmiški reikalavimai suteikti Lietuvai visišką suverenumą <...>“⁴². Jo nuomone, neatmestina ir tokia galimybė, jog „Gorbačiovas įves kariuomenę į Estiją ir Lietuvą, kad nuslopintų nepageidautinus procesus“, ir jei to bus griebtasi, JAV administracija bus priversta „pagalvoti apie Gorbačiovo nuoširdumą, jo atsidavimą viešumui ir žmogaus teisių sergėjimui“⁴³.

KGB ieškojo efektyvių ir radikalių metodų, galinčių sumažinti ar sulėtinti Sąjūdžio radikalėjimą. 1988 m. pabaigoje Maskva ir Vilniaus KGB skyrius randa naują atsvarą sparčiai radikalėjančiam Sąjūdžiui. Tai – tautinių santykių paaštrėjimas. Atsiranda radiklios komunistinės ar tiesiog antilietuviškos grupuotės („Jedinstvo“ ir kt.). Joms palaikyti nereikėjo itin didelių darbo ar kitokių

sąnaudų, ir šiomis organizacijomis KGB pasinaudojo kaip viena iš galimybių kovoti su Sąjūdžiu bei formuoti visuomenės nuomonę (daugiau už Lietuvos ribų). KGB daugiausia rūpėjo slaptas darbas prieš lietuviškas organizacijas – jas skaldyti, didinti vidinę įtampą, skatinti prieštaravimus. Bet tautinis lietuvių judėjimas buvo toks stiprus, o sovietinė partinė sistema tokia susiskaldžiusi ir pakrikusi, kad iki 1990 m. KGB šioje srityje nedaug ką pasiekė.

Išvados. KGB analitikai, iš esmės teisingai prognozavę vidaus politinės raidos perspektyvas, susidūrė su sparčiai radikalėjančiais tautiniais sąjūdžiais. Kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės persikėlus į Lietuvą, sovietinis saugumas negalėjo remtis vien tik slaptaja veikla. Bet naujų, radikalių metodų paieška užtruks. Sugriuvo ir Sąjūdžio radikalumo tramdymo planai. Vis labiau aiškėjo, kad kovoje su nepriklausomybės siekiančiomis tautomis ir dėl Sovietų Sąjungos vientisumo daugiau ar mažiau gali būti panaudota ir „jėgos“ politika.

Nuorodos

¹ Problema Nr. 202, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 415, l. 8–9.

² 1988 m. vasario 26 d. orientacinis raštas „Apie JAV administracijos pastangas griežtinant technologijos eksporto kontrolę“, *ibid.*, l. 50.

³ 1987 m. kovo 12 d. raštas dėl prioritetinės problemos Nr. 221 papildymo, *ibid.*, l. 13.

⁴ KGB T valdybos 7-ojo skyriaus viršininko plk. J. Zevakino 1987 m. liepos 30 d. raštas „Apie neorganinių medžiagų biotechnologiją“, *ibid.*, l. 14.

⁵ Lietuvos SSR KGB 1-ojo skyriaus mjr. V. Diomino 1989 m. vasario 28 d. sudarytas užsienio mokslinių centrų sąrašas pagal planą „Nauka-2“, *ibid.*, l. 314–315.

⁶ Agentūros žvalgybinio potencialo įvertinimo kriterijai (1987 m. rugsėjo 2 d.), *ibid.*, l. 31–33.

⁷ KGB 1-osios vyriausiosios valdybos (*pervoe glavnoe upravlenie, PGU*) 1987 m. liepos 17 d. raštas „Dėl kai kurių mokslinės-techninės žvalgybos ypatybių KLR šiuolaikinėmis aplinkybėmis“, *ibid.*, l. 25.

⁸ *Ibid.*, l. 26.

⁹ *Ibid.*, l. 27–28.

¹⁰ Plk. J. Zevakino 1988 m. balandžio 1 d. raštas plk. V. Karinauskui.

¹¹ Gen. lttn. V. Kirpičenkos 1988 m. balandžio 13 d. raštas „Dėl bendrų įmonių panaudojimo žvalgybos tikslams“, *ibid.*, l. 64–65.

¹² *Ibid.*, l. 111.

¹³ Plk. J. Zevakino 1988 m. gruodžio 14 d. raštas „Apie mokslinės-techninės žvalgybos finansinę atsiskaitomybę“, *ibid.*, l. 239.

¹⁴ KGB PGU viršininko pavaduotojo gen. mjr. L. Zaicevo 1988 m. gruodžio 16 d. raštas gen. mjr.

E. Eismuntui, *ibid.*, l. 243–246.

¹⁵ KGB PGU T valdybos 7-ojo skyriaus viršininko plk. G. Baranovo 1989 m. vasario 1 d. raštas plk. V. Karinauskui, *ibid.*, l. 305, 307, 310.

¹⁶ 1988 m. rugsėjo 20 d. rašto priedai, *ibid.*, l. 197.

¹⁷ 1989 m. vasario 7 d. orientacinis uždavinys prioritetinei problemai Nr. 104 spręsti, *ibid.*, l. 293.

¹⁸ KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1983 m. birželio 28 d. pažyma apie VLIK'ą, *ibid.*, b. 324 („Džiazas“, t. 20), l. 112–116.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ KGB 1-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio vyr. lttn. A. Grebliausko 1980 m. gegužės 21 d. sudarytas agentūrinių-operatyvinių priemonių pagal bylą „Džiazas“ planas, *ibid.*, l. 11–17.

²¹ *Ibid.*, l. 116.

²² *Ibid.*, l. 13.

²³ *Ibid.*, l. 116.

²⁴ Kpt. A. Židko ir vyr. lttn. F. Bajorino 1984 m. lapkričio 2 d. užduotis agentui Žvejui, *ibid.*, l. 125.

²⁵ Mjr. A. Židko 1986 m. balandžio 11 d. išrašas iš KGB 1-ojo skyriaus 1986 m. plano, *ibid.*, l. 149.

²⁶ 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko, 5-osios tarnybos viršininko plk. E. Baltino ir 2-osios valdybos viršininko plk. A. Rupšio 1986 m. kovo 13 d. sudarytas agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, l. 157–161.

²⁷ Mjr. A. Židko 1987 m. spalio 31 d. pranešimas „Apie VLIK'o veiklos naujus momentus“, *ibid.*, l. 178.

²⁸ Plk. R. Marcinkaus 1987 m. lapkričio 25 d. pranešimas plk. V. Karinauskui, *ibid.*, l. 185.

²⁹ L. Grinius, „VLIK'o seimas“, *Lietuvių balsas*, 1988, birželio 17.

³⁰ 1989 m. kovo mėn. išvada „Dėl uždraudimo K. Bobeliui atvykti į SSRS“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 415, l. 219.

³¹ Karinio dalinio Nr. 54939-S vado plk. A. Smirnov 1989 m. birželio 30 d. pranešimas Lietuvos SSR 1-ojo skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 233.

³² KGB 5-osios tarnybos 4-ojo skyriaus mjr. J. Jankūno pažyma (be datos), *ibid.*, l. 243–244.

³³ Plk. V. Karinausko 1988 m. sausio 2 d. pranešimas 5-osios tarnybos viršininkui E. Baltinui „Apie reakcinės emigracijos siekius įtakoti respublikos kūrybinę inteligentiją“, *ibid.*, b. 237, l. 13–14.

³⁴ G. Efremov, *My liudi drug drugu. Litva: budni svobody 1988–1989*, Moskva, 1990, s. 54–56, 181–182.

³⁵ Estijos SSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. P. Toomo 1988 m. vasario 19 d. pažyma „Apie darbo estų emigracijoje pertvarkymą“, *ibid.*, l. 27–31, 33–39.

³⁶ 1988 m. birželio 28 d. sąrašas, *ibid.*, l. 73–74.

³⁷ E. Eismunto 1988 m. rugpjūčio 16 d. raštas LKP centro komitetui apie emigracijos požiūrį į SSRS vykstančius procesus, *ibid.*, l. 54–55.

³⁸ E. Eismunto 1989 m. kovo 22 d. raštas KGB PGU viršininkui gen. mjr. L. Šebaršinui „Apie lietuvių emigracijos priešiškus siekius“, *ibid.*, l. 134.

³⁹ KGB 1-osios vyriausiosios valdybos raštas plk. V. Karinauskui, *ibid.*, l. 64.

⁴⁰ E. Eismunto 1989 m. gegužės 30 d. pranešimas LKP CK, *ibid.*, l. 149.

⁴¹ *Ibid.*, l. 150.

⁴² KGB PGU 19-ojo skyriaus viršininko plk. R. Marcinkaus 1989 m. vasario 21 d. šifrotelegrama plk. V. Karinauskui „Apie Vašingtono reakciją į vasario 16-osios įvykius Lietuvoje“, *ibid.*, l. 97–98.

⁴³ *Ibid.*, l. 99.

Arvydas Anušauskas

TWO OBJECTS OF THE KGB SECRET ACTIVITIES

Summary

The article deals with the KGB technological espionage and the activities against the supporters of independent Lithuania. Although these two KGB activities are very little related historically, they have both been organised

and executed by the KGB Secret Service. The KGB applied diverse methods and various combinations of the methods in its Secret Service activities. The diversity on the one hand and the similarity on the other hand of

the methods used by Secret service in handling different problems is worth studying as it helps to get a better idea about the KGB activities.

Technological espionage. The search of information about new technologies was a very important issue for the KGB. The KGB division in Lithuania has also been engaged in technological espionage. The KGB of the Lithuanian SSR as well as other KGB regional divisions got the directions from Moscow. Meanwhile, Moscow formed the principal problem, which was split into minor tasks. The KGB agents realised those minor tasks by obtaining necessary technical documentation and reports. For instance, tasks No104,108,115,132,134,145 and No149 have been related to space-spying satellites. These tasks were also related to laser weapons. The Chernobyl catastrophe stimulated the espionage in nuclear reactor's security, and the design and control methods of accidents. The agents of task No 202 were engaged in espionage of high temperature gas-cooled reactors. The KGB was also interested in the possibility of using gas-cooled reactors in submarines and space-spying satellites. The KGB agents had to penetrate into certain companies and organisation of the USA, France, Italy, England, Japan and Germany. The following companies were of major interest to the KGB Secret Service: Argonne National Lab., Hanford Engineering Development Lab., Idaho National Engineering Lab., Westinghouse Electric Co., General Electric Co., General Atomic Co., Gas-cooled Reactor Associates, Department of Energy, (the USA); Framatome, Centre d'Etudes Nucleaires de Cadarache, Centre d'Etudes Nucleaires de Saclay, Creso-duar Electricite de France, Novatome, Commissariat a l'Energy Atomique, (France); Kernforschungszentrum Karlsruhe, Kernforschungsanlage Julich GmbH, Hochtemperaturreactorbau GmbH, (West Germany); Nucleare Italiana Reaktor

Avansati (Italy); Yorkshire Imperial Metals Ltd. (England); Mitsubishi Metals Research Institute (Japan). The so called "key" words such as fast breeder reactor, high temperature gas-cooled reactor, core, reactor vessel, radioactive waste, design accident, etc. have been searched in the documents obtained by Secret Service agents.

To make things work smoothly, the KGB had to have an exhaustive knowledge about its agents. So since 1987 a new test in choosing the KGB agents has been introduced. The highest evaluation point was 8750. The data of the test was computed by a special formula. The highest point could have been given only to the USA citizen, the head of a research centre, who collaborated with the KGB out of "ideological" convictions. Such agents communicated and provided secret information for the KGB only through mediators.

The search for radical methods in handling ideological opponents. M.Gorbachiov's "perestroika" and "open" policy, and favourable international situation, induced the KGB to search for new working methods. The KGB very scrupulously analysed new political situations, developing both abroad and at home, and immediately created new strategies. In January 1988, the KGB analysts were right in foreseeing that the leaders of legal opposition in Lithuania will be the representatives of intelligentsia. The KGB analysts made virtually right guess concerning the development of political events at home. But the analysts failed to guess the scale of movements for independence. The failure delayed the search for radical methods in handling ideological opponents, and the idea that "power" methods might be applied for the preservation of the USSR integrity became more and more acceptable by the KGB.

Čekistai pasieniečiai Lietuvoje pokario metais

Kovoje su mūsų partizanais, o ir apskritai su Lietuvos žmonėmis, pasieniečiai suvaidino dvigubą vaidmenį: jie užblokavo pasienį, neleidami Lietuvos pasipriešinimo jėgoms gauti paramos iš užsienio, ir kartu, kaip ir visa čekistinė kariuomenė, dalyvavo mūsų su partizanais bei taikių žmonių teroro akcijose. Palyginti su čekistine kariuomene, jie pasižymėjo nepaprastu nuožmumu; mūsų žmonės juos vadino „žaliakepuriais velniais“.

Visų NKVD (MVD) dalinių veiklą Lietuvoje, ypač 1944–1945 m., nelengva atsekti, nes jie buvo nuolat permetami iš vienos vietos į kitą, o dokumentų mūsų archyvuose yra likę tik dalis (daug apie NKVD–MGB vidaus kariuomenės veiklą išaiškėjo iš dokumentų, dr. A. Anušausko parsivežtų iš Rusijos karo archyvo, tačiau tame archyve nėra duomenų apie pasieniečius). Dar daugiau neaiškumų kyla dėl mus dominančių pasienio būrių (PB), nes jie nuo 1945 m. vasario mėn. ir sieną saugojo, ir su partizanais kovojo. Iki to laiko PB, kaip ir kiti NKVD kariuomenės daliniai, su partizanais kovojo daugiausia tiesiogiai, o nuo vasario mėn. – jau kitaip: neleidami partizanams pereiti sienos ir susisiekti su Lenkijoje, vadinamajame Suvalkų trikampyje, buvusiais lietuvių partizanų būriais ir dar toliau – su lietuvių emigrantais, Lietuvos diplomatais. Bet ir šiuo laikotarpiu dalis pasienio būrių karių kovojo su

partizanais, o 1945 m. birželio mėn. iš PB buvo suformuotas pirmas didelis 877 karių jungtinis būrys. Panašaus dydžio jungtinis būrys veikė jau kovo–gegužės mėn. Tokie būriai buvo nuolat formuojami ir vėliau.

Pasieniečių kariuomenė Rusijoje po komunistų perversmo buvo įkurta 1918 m. gegužės 28 d. Lenino dekretu. Mus dominančiu laikotarpiu NKVD (nuo 1946 m. kovo 15 d. – MVD) centriniame aparate Maskvoje, tarp kitų vidaus kariuomenei vadovavusių žinybų, veikė ir Vyriausioji pasienio kariuomenės valdyba. Tuo metu jai vadovavo gen. lttn. Stachanovas. Nors kita vidaus kariuomenė iš MVD į MGB pavaldumą buvo perduota 1947 m. sausio 21 d. įsakymu, pasieniečiai iš MVD į MGB pavaldumą buvo perduoti tik bendru MVD ir MGB 1949 m. spalio 17 d. įsakymu Nr. 00968/00334¹. Lietuvoje, dar ne visą ją okupavus, 1944 m. liepos 30 d. buvo įkurta Lietuvos pasienio apygarda², kuriai visą mus dominantį laiką vadovavo gen. mjr. M. Byčkovskis (iki 1944 m. spalio mėn. – pulkininkas). Jis rezidavo Kaune. Į šią apygardą įėjo pulkai, saugantys ne tik Lietuvos sieną (su Lenkija, Baltijos pajūri, kurį laiką po karo – Rytprūsių), bet ir Karaliaučiaus kraštą bei dalį Latvijos pajūrio.

Tikrieji pasienio būriai (tokio pat dydžio pasienio daliniai, veikę frontų užnugario apsaugos junginiuose, vadinosi pulkais) buvo

šaulių pulko (ŠP) dydžio, t.y. turėjo apie tūkstantį karių, nors galėjo būti nukrypimų tiek į vieną, tiek į kitą pusę. Pasienio pulkai (PP) savo struktūra buvo hibridiniai, nes kaip ir šaulių pulkai susidėjo iš trijų batalionų (batalione – apie 300 karių), tačiau pasienio batalioną sudarė penkios linijinės užkardos bei viena rezervinė (užkardoje – apie 30–40 karių). Pasienio būriai buvo klasikinės struktūros. Jie susidėjo iš penkių komendantūrų, komendantūra – iš keturių penkių vadinamųjų linijinių užkardų ir vienos karinio laidavimo (*obespečenija*) užkardos. Pastarojo tipo užkardos buvo rezervinės, sienos tiesiogiai nesaugojo, bet įsitraukdavo į kautynes ar paieškas, kai būdavo mėginama pereiti sieną, persekiodavo vadinamuosius sienos pažeidėjus. Iš šių užkardų karių dažniausiai būdavo sudaromi jungtiniai būriai, kovoję su partizanais nuo sienos labiau nutolusiose vietovėse.

Pasienio būriai, tie nuožmūs ir sovietų valdžiai itin atsidavę daliniai, Lietuvą „geležine uždanga“ atskyrė nuo laisvo Vakarų pasaulio. Niekas pasaulyje taip kruopščiai nesaugojo savo sienų, kaip komunistiniai kraštai. Lietuva, apsupta tokių pat okupuotų vadinamųjų sovietinių respublikų, tik vienoje vietoje, maždaug 110 km ruože, turėjo sausumos sieną su nors ir satelitine, tačiau iš dalies savarankiška Lenkija. Per šią sieną maždaug iki 1947 m. pabaigos partizanai palaikė ryšį su Vakarais. Pervedimams per sieną buvo sukurtas partizanų būrys, dažniausiai bazavęsis Lenkijoje. Čekistai šią sieną pamažu taip sutvirtino, kad legendinis partizanas Juozas Lukša-Skirmantas-Kazimieras-Skraijūnas-Daumantas-Mykolaitis su kovos draugais antrą kartą jau veržėsi ne per Lietuvos–Lenkijos, o per Rytprūsių–Lenkijos sieną prie Ramintos miestelio. Jis ir paliko kelis

dokumentus, kurie padeda suprasti, kaip rusai tą „geležinę uždangą“ simbolizuojančią sieną statė ir kaip ją buvo galima pereiti³.

Pasak J. Lukšos, pirmą kartą oficialūs pogrindžio atstovai iš Lenkijos į Lietuvą perėjo 1945 m. gruodžio mėn. keletą kilometrų į rytus nuo Punsko, išvengę kautynių. Palydovams grįžtant į Lenkijos pusę, žuvo vienas partizanas. Anot J. Lukšos, pasienyje gyvenantys partizanai iki 1946 m. vasaros net ir su menkais reikalais pereidavę sieną, tačiau kai tų metų gegužės mėn. į Lietuvą atvyko J. Deksnys ir V. Stanevičius-Staneika, kuriuos partizanai be mūšio pervedė per sieną ties Vaiciuliškėmis (apie 6 km į šiaurės vakarus nuo Punsko), o po to vienas iš jų vėl be kautynių liepos mėn. buvo pervestas atgal į Lenkiją, rusai ėmėsi stiprinti sieną.

Kai J. Lukšai 1947 m. vasarą reikėjo pereiti sieną į Lenkiją ties Punksu, „bolševikai šią vietą jau buvo sustiprinę gelžbetoninių bunkerių sistema, specialiais apkasais slapukams, dviejomis spygliuotų vielų užtvaramis ir kt. kliūtimis“. Nutarta veržtis per sieną į dešinę nuo Punsko, ties Ristiškių miškelio, kur dar nebuvo vielų užtvartų, tik driekėsi apie 20 m pločio suakėta žemės juosta bei pažeme nutiestos vielos, kurias užkliudžius būtų iššovusios raketos ir sprogušios minos. Perėjo be mūšių, nepatyrę nuostolių, bet kai birželio 4 d. grįžo atgal, buvo kur kas sunkiau: pastebėjo, kad ties Punksu siena dar labiau stiprinama – statomos antros vielų užtvartos bei stebėjimo bokštai, kasami apkasai ir gynybos bunkeriai, tiesiamos automatinių minų linijos. Nutarė per sieną eiti ties Pašešupio mišku (Pašešupio kaimas yra tiesiai ties Liubavo miesteliu Lenkijos pusėje, apie 5 km nuo Liubavo). Ir toje vietoje jau buvo pilna slapukų postų (kulkosvaidžiais ginkluotos sargybos), jų apkasų. Postai naktį

buvo sustiprinami patruliais – patruliuodavo tiek pėstieji, tiek raiteliai. Mūsų partizanai taikė pereiti sieną dviejų užkardų – Liubavo ir Raketijos – sandūroje. Kai susitiko su slapkaujančiais kariais, kurie paklausė slapyvardžio, o atsakymą gavo ginklų ugnimi, tuoj į dangų pakilo šimtai raketų. Traukdamiesi nuo pasienio, batus tepė įvairiais tepalais, kad nesuuostų pėdsekiai šunys, susidurdavo su visur šmirinėjančių rusų karių grupelėmis. Skubėjo išeiti iš apsupimo žiedo, nes žinojo, kad prašvitus prasidės dideli siautėjimai. Dieną įsitaisė krūmuose šalia Liubavo, pasieniečių pašonėje. J. Lukšos teigimu, po šio prasiveržimo rusai siautė maždaug 20 km, o kai kur ir 30 km atstumu nuo sienos.

Už sienos ryšiui palaikyti, perėjimams organizuoti ir remti dar buvo palikta apie 20 mūsų partizanų. Kai J. Lukša antrą kartą, 1947 m. gruodžio 15 d. vykdydamas vadovybės užduotį susisiekti su Vakaraais, perėjo Rytprūsių–Lenkijos sieną, partizanų jau nerado, jie buvo lenkų žvalgybos likviduoti, iš rusų gavus žinių apie jų buvimą.

Rengiantis tam prasiveržimui paaikškėjo, kad tuo metu – 1947 m. pabaigoje – kirsti Lietuvos–Lenkijos sieną jau buvo labai rizikinga, todėl buvo pasirinkti Rytprūšiai. Tą kartą įvyko kautynės, žuvo draugai, tačiau vis dėlto pasisekė prasiveržti ir pro akylai saugomą sieną, ir pro dvi kas tris kilometrus išdėstytas vielų užtvarys.

Štai ką apie Lietuvos–Lenkijos sieną pasakoja buvęs partizanų ryšininkas A. Kružikas⁴. Sienos liniją sudarė 100 m pločio juosta, vadinamoji mirties zona, į kurią niekas neįkeldavo kojos. Už jos driekėsi maždaug 20 m pločio stropiai suakėta juosta, o už jos – spygliuotų vielų tvora, šen bei ten dviguba. Priešais tvorą – vielos, kurias užkliudžius šauna raketos, sprogsta minos. Už vie-

lų tvoros plytėjo vadinamosios zonos. Pirmoji – 500 m pločio – buvo be gyventojų, antroje – 2 km pločio – gyveno žmonės, pasuose turintys spaudą „Antroji zona“. Toliau ėjo 10 km pločio trečioji zona (čia pasakotojas, matyt, klydo; čekistai mini, kad pasienio zona buvo 7,5 km pločio), kurioje gyvenantys žmonės pasuose taip pat turėjo atitinkamus spaudus. Net šios, trečiosios, zonos gyventojai negalėjo įžengti į antrąją zoną be pasieniečių leidimo. Į abi zonas atvykstantiems iš bet kurios Lietuvos vietos taip pat reikėjo leidimų. Šis reikalavimas galiojo visą sovietmetį. Partizaninio karo laikotarpiu pasienyje veikė Tauro apygardos Vytauto rinktinės 4-oji kuopa, kurios vyrai padėdavo pereiti sieną. Dalis tos kuopos – 3-iasis būrys – bazavosi anapus sienos, Punsko apylinkėse. Jo pagrindą sudarė vyrai, į Lenkiją pabėgę nuo ėmimo į rusų kariuomenę. Paskutiniai to būrio vyrai, du partizanai, žuvo Augustavo miškuose 1951 m. vasarą. A. Kružikas teigia, kad ir po 1947 m. partizanai dažnai pereidavo sieną, bet tai jau buvo susiję su didele rizika.

Net ir aštuntajame–devintajame dešimtmėčiais, kai pasienyje jau buvo įrengtos visos įmanomos apsaugos priemonės, rizikos nebijantys drąsuoliai retsykliais sieną įveikdavo. Juo labiau siena buvo įveikiama anksčiau, kad ir 1951 m. Tais metais sienų problema rusams labai parūpo, nes 1950 m. spalio 3 d. Tauragės miškuose desantu nusileido J. Lukša ir jo kovos draugai B. Trumpys ir K. Širvys. 1951 m. liepos mėn. 2-N valdybos viršininkas plk. I. Počkajus parengė (MGB ministras P. Kapralovas patvirtino) didelį (11 p.) planą, kaip suaktyvinti kovą su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis grupėmis. To plano 11 paragrafe rašoma: „Ypač suaktyvinti agentūrinį-operatyvinį darbą so-

viėtų–lenkų ir jūros pasieniuose. Artimiausiu laiku likviduoti šiuose rajonuose veikiančias gaujas ir užkirsti kelią bet kokiai galimybei pereiti sieną arba pabėgti nacionalistams iš respublikos šnipinėjimo ir kt. tikslais“.

Toliau dokumente rašoma, kad esama tikimybės, jog Skirmantas (J. Lukša) ir kiti partizanų vadai gali bėgti į užsienį, todėl siena turi būti ypač akylai saugoma. Pasienį visiškai išvalyti nuo partizanų turi Kauno ir Klaipėdos sričių MGB valdybos kartu su pasienio būriais⁵. Beje, pasienyje veikusių Taurro ir Dainavos apygardų partizanai nuo pat okupacijos pradžios turėjo atlaikyti nepaprastą čekistų spaudimą. Tose apygardose visuomet veikė didžiausios rusų pajėgos. Antra vertus, dėl didelio spaudimo tų apygardų partizanai turėjo veikti drausmingai ir kartu aktyviai.

Baigiantis penktajam dešimtmečiui siena jau buvo beveik nepereinama, todėl partizanai organizuoti, turėdami vadovybės nurodymus, per ją nesiverždavo. Partizanų ir žvalgų permetimui į Lietuvą užsienio žvalgybos pradėjo naudoti pajūrį arba jie būdavo nuleidžiami iš lėktuvų parašutais.

Marionetinė Lietuvos valdžia vėliau – matyt, kad būtų patogiau administruoti – atskiras apskritis (vėliau rajonus) priskyrė pasienio ir priepasienio (*pograničnye* ir *prigraničnye*) zonoms. 1949 m. įkūrus Kalvarijų apskritį, LSSR MT 1949 m. gegužės 31 d. nutarimu Vilkaviškio ir Marijampolės apskritys buvo „išimtos“ iš uždraustos pasienio zonos, kuri buvo numatyta anksčiau, 1946 m. rugsėjo 20 d. MT nutarimu, o į tą zoną įtraukta Kalvarijos apskritis⁶. LSSR AT prezidiumo 1950 m. birželio 20 d. įsaku įkūrus 4 sritis su 87 rajonais, pasienio rajonais buvo paskelbti Veisiejų, Lazdijų, Kalvarijos rajonai⁷, o už jų buvo priepasienio rajonai.

Per sieną, ypač pirmaisiais pokario metais, veržėsi ne tik mūsų partizanai ir kiti tautiečiai. Iš sovietinės šalies mėgino bėgti vokiečiai, o ypač žydai. Beje, žydai per sieną veržėsi ne vien tiesiogiai, bet ir ieškojo kitų, patikimesnių ir ne tokių rizikingų sienos perėjimo būdų. 1945 m. gruodžio pabaigoje agentai Galeras ir Eugenijus čekistams pranešė, kad Vilniuje veikia sionistinė organizacija, kuri aprūpina žydus reikiama dokumentais ir siunčia juos į užsienį maršrutu Gardinas–Belostokas–Lodzė–Miunchenas. Operacijos metu sulaikyta 98 žydai, tarp jų – 10 vaikų, du žydai buvo nušauti, du sužeisti. Žymesni iš sulaikytųjų: Samuilas Šapyra – permetimo per sieną organizatorius, Giršas Raizas – statybos tresto transporto skyriaus viršininkas, Grigorijus Mozenonas – 16-osios divizijos vairuotojas, Chaimas Šachnovičius – rabinas ir kt.⁸

Iš J. Bartašiūno, D. Jefimovo, M. Byčkovskio 1946 m. balandžio 3 d. rašto 23-iojo, 94-ojo, 95-ojo, 97-ojo, 113-ojo ir 115-ojo PB vadams matyti, kaip pasieniečiai bendradarbiavo su MVD (NKVD) ir MGB (NKGB) organais. Jie rašo, kad bendradarbiavimo pagrindai nurodyti NKVD–NKGB 1941 m. įsakyme Nr. 00595/00190. Tame įsakyme rašoma, jog bendradarbiavimo tikslai yra šie: 1) neleisti kirsti SSRS sienos; 2) išaiškinti, ieškoti ir suimti sienos pažeidėjus; 3) priversti, kad būtų laikomasi pasienio režimo; 4) siekti, kad būtų nutraukta visokia antisovietinė veikla. Todėl bendradarbiaudami saugumo organai ir pasieniečiai turi: 1) vieni kitus informuoti apie pasienyje gyvenančius asmenis, kurie rengiasi bėgti per sieną; 2) palaikyti ryšius vykdant operatyvines ir kitas priemones; 3) derinti visus veiksmus, atliekamus 7,5 km pasienio zonoje – areštus, kratas, tardymus ir verbavimą, išskyrus sku-

būs pasieniečių darbus, kaip kad prasiveržusiųjų per sieną persekiojimas ir pan.⁹

Čekistinė vadovybė dažnai supindavo kelių čekistinių organizacijų veiklą – taip jos tikrindavo viena kitą. KGB ir pasieniečiai bendradarbiavo iki SSRS žlugimo – 1991 m. rugpjūčio pučo Maskvoje. Toje pat pasienio zonoje ir vieni, ir kiti turėjo daug agentų, KGB kontržvalgyba akylai sekė pasieniečius. Net KGB pastatą Vilniuje, Lukiškių aikštėje, prieš pat Sovietijos žlugimą saugojo viena pasieniečių užkarda. Jie nakvojo toje pastato dalyje, kur dabar yra vyriausybės apsaugos skyrius, ten buvo įrengti tikri kiaulių migiai – aplinka palikta baisiai netvarkinga ir nešvari.

Pasieniečių, kaip ir visų kitų čekistinių organų ir dalinių, veiklos pagrindą sudarė darbas su įvairaus tipo agentais. Buvo sekami ne tik mūsų žmonės, bet ir patys pasie-

niečiai. Pasienio gyventojai, tiek užverbuoti, tiek ne, buvo nuolat provokuojami paleidžiant į pasienį provokatorius, kurie vaizduodavo perėjusius sieną ar norinčius ją perėti, užeidavo pas gyventojus, prašydavo jų pagalbos arba sukinėdavosi aplink ir paskui stebėdavo, ar apie nepažįstamų žmonių pasirodymą bus pranešta pasieniečiams. Jei apie nepažįstamojo pasirodymą pasienyje žmogus nepranešdavo, jis būdavo tampus, tardomas, jam grėsė išvaymas iš pasienio zonos ir net teismas. Beje, mūsų žmonės šitaip buvo provokuojami iki pat Sovietijos žlugimo; čekistai pasiekė, kad apie kiekvieną pasienyje pasirodžiusį nepažįstamąjį būdavo skubiai pranešama. Pranešdavo nebūtinai slaptieji saugumo bendradarbiai, bet šie, be abejo, visada būdavo pirmieji.

Kiek tų agentų informatorių pasieniečiai turėjo? 1947 m. birželio 6 d. jų buvo:

	Agentų	Rezidentų	Informatorių	Iš viso
Lietuvos pasienio apyg. MVD kontržv.	17	30	232	281
23-iojo PB MVD kontržv. skyrius	7	32	177	216
24-ojo „ „ „	6	30	234	270
94-ojo „ „ „	1	28	217	246
95-ojo „ „ „	5	53	234	292
Iš viso	36	173	1094	1305 ¹⁰

Tame pat dokumente rašoma, kad dar trūksta 64 rezidentų. Rezidentais tuo metu daugiausia dirbo pasieniečiai seržantai, kurių 1947 m. daug demobilizavosi. Aukštesnio lygio agentai – rezidentai – dirbdavo su 3–5 informatorių grupe, iš jų surinkdavo žvalgybos duomenis ir paskirstydavo jiems užduotis. Tai, jog rezidentais tuo metu dirbo rusų seržantai, rodo, kad bent kiek raštingesni mūsų žmonės nenorėjo dirbti šio juodo darbo. Paskutiniaisiais sovietų valdymo metais pasienyje rezidentais dirbo daugiausia jau mūsų inteligentai – agronomai, kolūkių pirminkų pavaduotojai, mokytojai ir kt.

1947 m. vienam pasienio kilometrui teko 4–5 šnipeliai (tuo metu 23-iasis PB „aptarnavo“ maždaug 70 km ilgio mūsų pajūrio ruožą, o 94-asis ir 95-asis PB – maždaug 110 km ilgio Lietuvos–Lenkijos sieną). Beje, pati apygarda, jos valdybos kontržvalgybininkai irgi turėjo visuose pasienio ruožuose savo informatorių, kurie padėdavo kontroliuoti ir būrių kontržvalgybininkų darbą.

1949 m. balandžio 1 d. Lietuvos pasienio apygarda turėjo 1415 slaptųjų bendradarbių, tarp jų 60 agentų, 187 rezidentus, 1168 informatorius. Per 1949 m. pirmąją ketvirtį buvo gauta 2211 agentūrinių pranešimų¹¹.

Taigi nuo 1947 iki 1949 m. slaptųjų informatorių padaugėjo vos šimtu su trupučiu. Kodėl taip nedaug, galima tik spėlioti: ar jau pasienis buvo pakankamai prisotintas informatorių, ar daugiau nepajėgė užverbuoti.

Kaip minėta, buvo sekami ne tik mūsų žmonės, bet ir pasieniečiai, atrodo, tikrinti ir pertikrinti juos imant į šią kariuomenės rūšį. Iš pradžių juos sekė „Smerš“, o po 1946 m. – MVD ir MGB kontržvalgybos skyriai. Keista, tačiau ir tarp pasieniečių atsirasdavo abejojančių savo darbo tikslingumu ir apskritai sovietų valdžia. 1944 m. gruodžio 24 d. 97-ojo PB 4-osios komendantūros viršila Tolstopiatovas, būdamas girtas, kariams girdint šaukė: „<...> mus laiko vagimis, mumis nepasitiki, į mus šaudo“¹². Nusigėręs viršila išliejo rusams būdingą sielvartą, kad kitos tautos jų gerų norų nesupranta. Tai buvo, anot rusų, „sielos šauksmas“, išreiškęs tam tikros, matyt, mažos, dalies pasieniečių abejonę savo misijos Lietuvoje tikslingumu. Tačiau ir kai kurių kitų pasieniečių mąstymas ir elgesys buvo visiškai ereziškas. 1949 m. 95-ojo PB 25-osios užkardos j. serž. V. Šabalinas nuolat kalbėjo ketinąs pereiti sieną, o į tarnybos draugų pastabas, kad jį iš Lenkijos grąžins, atsakydavo, jog yra šalių ir toliau už Lenkiją. Be to, jis pasakęs: „Mano tėvas ir brolis mirė lageriuose, o antras brolis ir dabar yra lageryje, man visiškai tas pat“¹³. Atrodo neįtikėtina, kad pro tankius čekistų patikrinimo tinklus į pasieniečius prasprūsdavo antisovietišškai nusiteikę žmonės. Matyt, imant į pasienio kariuomenę tokius žmones buvo tikimasi, jog jie, patekę į aplinką, kurioje įtarumas buvo laikomas didžiausia dorybe, bus sudrausminti ir taps paklusnūs.

Kad ir pasieniečiai – ta, atrodo, labiausiai sovietų valdžiai atsidavusi kariuomenės rūšis – nebuvo šimtaprocentiniai vienmin-

čiai, paklaikę nuo komunistinės ideologijos, rodo Lietuvos pasienio apygardos MVD kontržvalgybos viršininko plk. Fomenkos 1949 m. balandžio mėn. pranešimas J. Bartaiūnui¹⁴. Pasak pulkininko, Lietuvoje labai išplitusios antikolchozinės nuotaikos paveikė ir karius, todėl 1949 m. pirmajame ketvirtyje tarp pasieniečių kontržvalgybininkai išaiškino 3 išdavikiškas užmačias, 4 teroristinius grasinimus, 12 atvejų, kai buvo giriamas užsienis, 48 įvairias antisovietines apraiškas, 11 antikolchozinių pasisakymų, 4 atvejus, kai buvo skleidžiami gandai apie karą, 8 užsienio stočių klausymo ir perpasakojimo atvejus, 28 demobilizacines nuotaikas, 42 ryšius su vietiniais, 39 kitus neigiamus pasisakymus ir 1 revoliucinio teisėtumo pažeidimą.

Iš pirmo žvilgsnio gali stebinti, jog prie prasižengimų priskiriama ir „ryšiai su vietiniais“. Iš tikrųjų, atskirdami karius nuo vietinių, jų vadai tikėjosi išlaikyti jiems skiepiamą neapykantą lietuviams.

Kontržvalgybininkai ne tik fiksavo visas, jų nuomone, antisovietines apraiškas. Per minėtą laikotarpį, t.y. 1949 m. pirmąjį ketvirtį, buvo suimti 7 pasieniečiai, iš jų 5 apkaltinti pagal 58 straipsnį, t.y. antisovietinės politinės veiklos straipsnį¹⁵.

Kiek iš PB turimų agentų dirbo tiesiogiai tarp pasieniečių? 1949 m. 23-iasis PB, veikęs mūsų pajūryje, turėjo apie 220–230 slaptųjų bendradarbių, iš jų 15 agentų, 10 laisvai samdomų informatorių, 26 informatoriai iš vadinamosios „aplinkos“, 28 veikiantys rezidentai, tarp jų 10 maršrutinių, iš viso 79 slaptieji bendradarbiai, arba apie 35 proc., veikė ištisai ar iš dalies tarp pasieniečių¹⁶.

Beje, čekistai pasieniečius akylai saugojo ne be pagrindo. Pirma, pasieniečiai, būdami arčiausiai sienos ir žinodami, kaip ji įrengta,

galėjo sėkmingai ją įveikti. Antra, priklausydami vienai iš čekistinės kariuomenės rūšių, jie žinojo daug paslapčių.

Užsienyje yra iš Sovietijos pabėgusių pasieniečių. Lietuvos istorijai ypač svarbus pplk. G. Burlickio pabėgimas 1953 m. Jis JAV kongresmeno Ch. Kersteno komisijai, veikusiai 1953–1954 m., perdavė naujausias žinias apie vidaus kariuomenės siautėjimą Lietuvoje ir Čėčėnijoje (žr. knygą „Baltijos valstybių užgrobimo byla“, Vilnius, 1997, p. 776–813). G. Burlickis dalyvavo tremiant čėčėnus, pokario metais dirbo pasienio būryje Lietuvoje. Jis labai objektyviai ir gana tiksliai papasakojo apie lietuvių priešinimąsi okupacijai ir nepaprastą rusų karių žiaurumą. Jo knygoje rašoma apie tuometinį L. Berijos pavaduotoją S. Kruglovą, kuris 1944 m. rugsėjo mėn. Panevėžyje čekistams davė nurodymą naudoti bet kurias priemones siekiant palaužti mūsų tautos pasipriešinimą.

Be pasienio būrių, Lietuvos pasienio apygardai priklausė ir keli pagalbiniai padaliniai. 1947 m. tai buvo 242-oji atskiroji statybos kuopa ir 3-iasis spec. tarnybos atskiras divizionas¹⁷. Šis divizionas priskirtinas tiems paslaptiniams čekistų daliniams – beje, jų pavadinimuose visada buvo rašomas žodelis „spec.“, – kurių veikla buvo visiškai įslaptinta, nes dažnai būdavo teroristinė.

PASIENIO BŪRIŲ IŠSIDĖSTYMAS

Yra žinoma, kad 94-asis PB į Marijampolę atvyko 1944 m. rugpjūčio 5 d.¹⁸ Ar ir kiti būriai atvyko tuo pačiu metu – neaišku.

1944 m. rugpjūčio 18 d. Lietuvos pasienio apygardos pasienio būriai buvo taip išsidėstę:

23-iasis dukart Raudonosios vėliavos ordinu apdovanotas būrys veikė į rytus nuo Šiaulių;

94-asis būrys – Marijampolės apskrityje;

95-asis Lenino ordino būrys – Vilniaus apskrityje;

97-asis būrys – Kauno apskrityje¹⁹.

1944 m. gruodžio 1–7 d. pasienio būriai veikė Kretingos, Tauragės, Šakių, Vilkaviškio, Marijampolės, Lazdijų apskrityse²⁰.

1944 m. gruodžio 10–20 d. pasienį saugojo tik 94-asis PB, kiti kovojo su partizanais įvairiose apskrityse²¹. 1945 m. sausio 10–15 d. 23-iasis PB veikė Šiaulių apskrityje, 95-asis PB – Rokiškio (būrys ten jau buvo 1944 m. gruodžio mėn.) ir Panevėžio, 97-asis PB – Trakų, 94-asis PB – Raseinių apskrityse²².

Nuo 1945 m. sausio 23 d. pasienio būriai nustojo veikti Šiaulių, Panevėžio, Trakų apskrityse ir pradėjo saugoti sieną. Nuo vasario 2 d. 97-asis PB pradėjo saugoti sieną su Vokietija, t.y. Rytprūsiais, o nuo vasario 15 d. ir 95-asis bei 94-asis PB pradėjo saugoti Lenkijos sieną ir kartu kovojo su partizanais²³.

Lietuvos pasienio apygardos viršininko gen. mjr. M. Byčkovskio ir apygardos štabo viršininko plk. Golovkino 1945 m. vasario 10 d. įsakyme Nr. 004 pasienio kariuomenei „Dėl 23-iojo ir 95-ojo pasienio būrių perdislokavimo ir 97-ojo pasienio būrio saugomos sienos pakeitimo“ rašoma, kad, remiantis SSRS pasienio kariuomenės viršininko 1945 m. vasario 3 d. įsakymu Nr. 18/2/615, 23-iasis ir 95-asis būriai turi priimti naują pasienio dalį, nustatytą pagal 1928 m. sausio 29 d. sutartį tarp Vokietijos ir Lietuvos Respublikos.

23-iasis PB turėjo išsidėstyti taip, kad jo dešinėje būtų siena su Latvija, kairėje – Skirvytės žiotys.

95-asis PB turėjo išsidėstyti panemune taip, kad dešinėje būtų Skirvytės žiotys, kairėje – Rytprūsių siena, pasiekianti Nemuną. Sienos ruožą nuo Nemuno iki Slavikų (ten buvo sandūra tarp 95-ojo ir 97-ojo PB) reikėjo perduoti 97-ojo PB „aptarnavimui“. 23-iojo PB štabą nurodyta perdislokuoti į Klaipėdą, 95-ojo PB štabas paliekamas senoje vietoje – Tauragėje. Toliau įsakyme rašoma, kad, norint sustiprinti 97-ąjį PB, viena 23-iojo PB komendantūra perduodama jam. Perdislokavimą įsakyta baigti 1945 m. vasario 12 d. iki 20 val.²⁴

Dar vasario 7 d. gen. M. Byčkovskis kreipėsi į savo vadovybę guosdamasis, kad pasienio būriams, be pasienio saugojimo, skiriamos „aptarnauti“, t.y. kovoti su mūsų žmonių pasipriešinimu, devynios apskritys, tarp jų Kauno ir Alytaus, kurios neprieina prie pasienio. Jis prašė atleisti pasieniečius nuo pareigos kovoti šiose dviejose apskrityse²⁵.

Paskutiniai pasienio būrių padaliniai į savo vietas pasienyje išvyko 1945 m. spalio pradžioje. Itin grėsmingame gen. lttn. I. Tkačenkos (NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje) 1945 m. spalio 13 d. rašte, be pasienio pulkų, kurie, matyt, gavę įsakymą, kad yra išformuojami, nustojo kovoję su partizanais, minimas ir 23-iasis PB, kurio vadas plk. Skorodumovas, išvykdamas iš Tauragės prie sienos, nepaliko jokių padalinių kovai su partizanais. 6-ajame savo nurodymų paragrafe I. Tkačenka įsako Lietuvos pasienio apygardos viršininkui M. Byčkovskiui per tris dienas Marijampolės operatyviniame sektoriuje suformuoti jungtinį 400 karių būrį, o Klaipėdos operatyviniame sektoriuje – jungtinę 200 karių komendantūrą, aprūpinti šias grupes autotransportu, žvalgybininkais ir šunimis²⁶.

Netrukus Klaipėdos operatyvinio sekto-

riaus viršininkas Sovietų Sąjungos didvyris plk. Medvedevas I. Tkačenkai pranešė, kad sudaryta jungtinė komendantūra: iš 95-ojo PB paimtas 61 žmogus, tarp jų 5 karininkai, iš 23-iojo BP – 28 ir 2, iš 97-ojo PB – 36 ir 3, iš 115-ojo PB – 38 ir 2. Iš viso buvo surinkta 186 kariai, iš jų viena 40 karių užkarda dislokuota Kretingoje, kiti smulkiomis grupėmis išbarstyti po Tauragės apskritį²⁷. Matyt, toks pat, tik gausesnis jungtinis būrys tuo pat metu buvo sudarytas ir Marijampolės operatyviniame sektoriuje.

Iš NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos štabo viršininko kasdien J. Bartašiūnui rašytų suvestinių matyti, kad Lietuvos pasienį 1946 m. saugojo šie būriai: 115-asis Kenigsbergo Raudonosios žvaigždės ordino būrys, 95-asis Lenino ordino būrys, 23-iasis dukart Raudonosios vėliavos ordinu apdovanotas būrys ir 97-asis bei 94-asis pasienio būriai. 23-iasis PB buvo Klaipėdos krašte, saugojo jūrų sieną, 115-asis ir 95-asis PB saugojo Rytprūsių sieną (?), o pastarieji du – 97-asis ir 94-asis – Lenkijos–Lietuvos pasienį²⁸.

Garsiname J. Bartašiūno 1946 m. kovo 26 d. įsakyme Nr. 0026, kuriuo remiantis daugelyje Lietuvos apskričių ir valsčių buvo įkuriamos pastovios NKVD kariuomenės įgulos, ypač pabrėžiamas pasienio būrių vaidmuo. Kaip žinome, šiuo įsakymu okupantai pripažino, kad žlugo jų masinio teroro politika, vykdyta 1944–1945 m., ir kad norint mūsų tautą palaužti reikės ilgai ją tvirkinti masiškai verbuojant agentūrą, įtraukiant į marionetinės valdžios struktūras, palankiems leidžiant vogti ir t.t. Iš Lietuvoje įkurtų 200 čekistinės kariuomenės įgulų 37 įgulas buvo nurodyta įkurti pasieniečiams Marijampolės, Lazdijų, Šakių, Tauragės apskrityse. 94-asis PB įkūrė devynias įvairaus

dydžio įgulas, 23-iasis PB – dvi, 97-asis PB – dvi, 113-asis ir 112-asis – devyniolika, Tauragės jungtinės komendantūros štabas – penkias²⁹. Tauragės komendantūrą, matyt, sudarė 95-ojo ir 115-ojo PB kariai. Minimas naujas 113-asis (kartu su 112-uoju) PB, turėjęs įkurti net devyniolika įgulų Vilkaviškio ir Marijampolės apskrityse, 1946 m. balandžio pabaigoje buvo išformuotas ir po to beveik visas pasieniečių įgulų vietas užėmė 4-osios šaulių divizijos (ŠD) kariai.

Kaip kito pasienio būrių išsidėstymas 1947–1948 m. – nežinoma, duomenų apie tai nepavyko rasti. Be abejo, būrių išsidėstymas, jų veiklos formos po truputį kito. Lietuvos pasienio apygardos MVD kontržvalgybos viršininkas plk. Fomenka 1949 m. balandžio mėn. J. Bartašiūnui rašė³⁰, kad jo kontržvalgyba „aptarnauja“ apygardos valdybos štabą, 23-ąjį, 24-ąjį, 94-ąjį ir 95-ąjį pasienio būrius, 9-ąją ir 10-ąją ODSKP (šių santrumpų nepavyko iššifruoti, pirmosios raidės reiškia „*ot-del'nyj divizion*“ – atskirasis divizionas), 108-ąjį atskirąjį statybininkų batalioną, apygardos seržantų mokyklą, šunininkų seržantų mokyklą, praleidimo punktus „Kalinigradas“, „Ryga“, „Gerdanen“ ir Jūros pakrančių bazę³¹. Iš čia išvardytų dalinių ir kitų pasieniečių kontorų 23-iasis PB saugojo Lietuvos, dalį Latvijos ir dalį Karaliaučiaus krašto jūros sienos, 94-asis PB blokavo Lietuvos–Lenkijos pasienį, apygardos štabas buvo Kaune. Kur buvo seržantų mokyklos – neaišku. 24-asis ir 95-asis pasienio būriai saugojo Karaliaučiaus krašto sienas. 1949 m. Latvijos jūros pasieniui saugoti buvo sukurtas 8-asis PB, perėmęs iš 23-iojo PB dalį Latvijos sienos apsaugos³².

Kada buvo nustota saugoti Rytprūsių–Lietuvos siena, nepavyko nustatyti.

PASIENIO BŪRIŲ VEIKLA

Iš Lietuvos pasienio apygardos štabo pranešimų J. Bartašiūnui galima sužinoti, ką pasienio būriai nuveikė 1944–1945 m. Apie vėlesnius laikus yra tik fragmentiški duomenys.

J. Bartašiūnas iš pasieniečių štabo gaudavo žvalgybos ir kontržvalgybos suvestines, tačiau archyve išliko tik dalis tų dokumentų. Labai detalūs yra agentų pranešimai apie padėtį Lenkijos pasienyje. Kontržvalgybos suvestinėse buvo aprašomas užsienis, t.y. Lenkija, jos žvalgybos ir kontržvalgybos organai. Buvo pateikiami duomenys apie: 1) valstybės saugumo organus; 2) miliciją; 3) buvusią lenkų ir vokiečių agentūrą; 4) ukrainiečių antisovietines organizacijas; 5) praktinę antisovietinę veiklą; 6) užsienio banditizmą (t.y. lenkų, iš dalies lietuvių partizanus) ir kontrrevoliucines grupes; 7) kontrabandą; 8) tėvynės išdavikus ir kt. Suvestinėse pranešama apie šnipų ir emisarų veiklą Lietuvos pasienyje, taip pat antisovietines grupes ir pavienius asmenis. Apie pasienio partizanus buvo pranešama: a) sudėtis ir apsiginklavimas; b) partizanų puolimai; c) nelegalai pasienio juostoje ir d) rėmėjų bazė. Žvalgybos suvestinėse pateikiami duomenys apie lenkų armiją ir jos karines priemones, politinę-ekonominę pasienio padėtį ir kt. Be to, Lietuvos pasienio apygardos „Smerš“ skyrius pranešdavo apie pasieniečių apsileidimą, pavyzdžiui, apie nesėkmes Marijampolės ir Tauragės (Klaipėdos) operatyviniuose sektoriuose³³. Žvalgybos žinios J. Bartašiūnui buvo pradėtos pranešinėti nuo 1945 m. kovo 5 d. Agentais dirbo dalis lenkų žvalgybininkų.

Yra žinoma, kad 1944 m. rugpjūčio viduryje Lietuvoje buvo 23-iasis, 94-asis, 95-asis

ir 97-asis pasienio būriai. Šie keturi būriai 1944 m. rugsėjo 15–20 d. nušovė 2 vokiečius, 8 mūsų partizanus ir sulaikė 429 žmones, tarp jų 10 vokiečių, 2 vokiečių agentus, 5 išdavikus, 6 priešo rėmėjus, 55 partizanus, 12 Raudonosios armijos (RA) dezertyrų, 332 vengiančius mobilizacijos, 3 ginklo laikytojus, 4 be dokumentų. Iš jų NKVD teritoriniams organams buvo perduota 68 žmonės, į belaisvių lagerius nusiųsta 8, į naujokų šaukimo punktus – 332 žmonės, RA įgulų viršininkams perduoti 10³⁴. Tie patys pulkai 1945 m. sausio 10–15 d. nukovė ir paėmė gyvus 346 partizanus ir „priešiškus elementus“. Jų pačių žuvo tik du ir vienas buvo sužeistas³⁵.

Kaip minėta, viena iš priežasčių, kodėl žūdavo daugiau partizanų negu rusų karių, buvo rusų naudoti kariavimo metodai, tarp jų – sodybų deginimas ten užtikus partizanus (arba be jų, jei norėdavo pasigirti neva nukautų partizanų skaičiumi). Padegamomis kulkomis arba raketomis uždegus sodybą, kurioje būdavo partizanai, šių laukdavo tikra mirtis, nes jie arba turėdavo sudegti, arba veržtis per apsupimą, bet liepsnos fone tiek dieną, tiek naktį būdavo geri taikiniai ir paprastai žūdavo. Pasienio būriai 1944 m. gruodžio 10–20 d. vien pasienio zonoje sudegino 14 gyvenamųjų namų ir 13 negyvenamųjų pastatų³⁶. Galima spėti, kad pasieniečiai Lietuvoje iki 1946 m. kovo mėn., kai buvo uždrausta naudoti tokį kovos metodą, sudegino apie porą šimtų sodybų.

Apie žuvusius nuo partizanų rankų pasieniečius kitame dokumente rašoma, kad per tą patį laiką, t.y. sausio 10–15 d., vien tik 97-ajame PB žuvo 4, sužeisti taip pat 4 kariai³⁷. Galima spėti, jog pasieniečiai, kaip ir kitos vidaus kariuomenės rūšys, savo žuvu-

siusius skirstė į tuos, kurie žuvo partizanams puolant, ir į tuos, kurie žuvo jiems patiem partizanus puolant. Ataskaitose paprastai būdavo pateikiami duomenys tik apie karius, žuvusius partizanus puolant. Beje, 1944–1945 m. čekistai, taip pat ir pasieniečiai, „banditais“ vadino ir tikrus banditus, ir mūsų partizanus. Kartais sunku suprasti, ką jie turi galvoje.

1944 m. lapkričio 20–30 d. pasienio būriai nukovė 12 partizanų, sulaikė 120 žmonių, iš jų 48 perdavė NKVD organams, 19 – „Smeršui“, 1 – į šaukimo punktą, o 33 tardė būrių 5-ieji skyriai (žvalgybos), kurie po filtracijos 7 paleido³⁸. Pamažu renkami ir žvalgybos duomenys apie mūsų partizanus. Pasieniečiai jau žino, kad didžiausias partizanų junginys – apie 500 vyrų – yra Šimonių girioje, apie 100 vyrų – Troškūnų, 150–180 vyrų – Ramygalos, apie 150 vyrų – Raguvos miškuose³⁹. Kai pasieniečiai 1944 m. gruodžio 12 d. puolė Šimonių girioje, juos rėmė keli tankai. Per puolimą žuvo 24 partizanai, buvo sudeginti 2 namai, 3 kluonai, iš kurių neva buvo šaudoma⁴⁰.

Kaip jau ne kartą minėta, ir stoję saugoti sienos pasieniečiai kovojo su partizanais. Ta kova pasireiškė ne vien tuo, kad jie trukdavo partizanams pereiti sieną ir naikino juos pasienio ruože; nuolat buvo kuriami įvairūs jungtiniai būriai, operatyvinės komendantūros ir pan., kurios su partizanais kovojo ir per 50 km nuo sienos nutolusiose vietovėse. Įvairiu laiku, įsakius aukščiausajai valdžiai, pasieniečiai buvo sudarę ne vieną jungtinį būrį ar grupę viename pasienio būryje ar sujungiant kelių būrių karius. Vienas iš tokių būrių veikė 1945 m. birželio pradžioje. Šis jungtinis būrys susidėjo iš penkių pasienio komendantūrų ir vienos manevri-

nės grupės (MG). Jį sudarė 103 karininkai, 164 seržantai, 610 eilinių, iš viso 877 kariai. Būrys turėjo 17 šunų, buvo ginkluotas 106 pistoletais, 5 sunkiaisiais, 57 lengvaisiais kulkosvaidžiais, 334 šautuvais, 357 automatais, turėjo 3 šarvuočius. Komendantūros dislokavosi: 5/97-ojo PB – Griškabūdyje, jai vadovavo mjr. Gusarovas, 2/94-ojo PB – Šventėžeryje, vadovavo kpt. Pogorelovas, 3/95-ojo PB – Marijampolėje, vadovavo mjr. Čertovas (rezervas), 4/97-ojo PB – Butelių (?) kaime, vadovavo kpt. Kuznecovas, 2/23-iojo PB – Prienuose, vadovavo mjr. Baranovas, MG/94-ojo PB – Kazlų Rūdoje, vadovavo kpt. Zujevas. Tuo pat metu Marijampolės operatyviniame sektoriuje – Marijampolės, Lazdijų, Vilkaviškio, Šakių apskrčių 18-koje valsčių pasieniečiai įkūrė žvalgybines-operatyvines 3–4 žvalgybininkų grupes ir prie jų po vieną užkardą, turinčią po 30 karių. Šie 18-ka centrų pradėjo dirbti 1945 m. birželio 8 d.⁴¹ Tai buvo tarsi užuomazga 1946 m. kovo pabaigoje įkurtų pastovių čekistinės kariuomenės įgulių, apie kurias jau kalbėjome.

Prieš tai, 1945 m. kovo 28 d.–gegužės 18 d., toks jungtinis būrys veikė beveik tose pat vietose – Alytaus, Lazdijų, Marijampolės, Šakių apskrityse. Apie to būrio veiklą gen. mjr. M. Byčkovskis rašė J. Bartašiūnui⁴². Didelio rašto pradžioje aiškinama, kodėl balandžio mėn. minėtose apskrityse

padaugėjo partizanų puolimų. Anot M. Byčkovskio, Lietuvos vidaus apskrityse 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje buvo įvykdytos didelės operatyvinės karinės operacijos, todėl partizanai iš ten pasitraukė į pakraščius apskritis. Be to, pasak generolo, partizanų veikimą lėmė ir tai, jog minėtose apskrityse yra daug buožių ir geros gamtinės sąlygos – nemažai partizanauti tinkamų miškų. Išvardydamas partizanų puolimus, M. Byčkovskis mini faktą, kad 1945 m. balandžio 20 d. naktį į 21 d. apie 50 partizanų puolė Griškabūdį; per puolimą buvo nukauti 3 stribai. Pasak generolo, dėl to ir buvo suformuotas jungtinis būrys, kuriam iš rezervinių padalinių karių davė šios komendantūros: 2/94-ojo PB – 134 karius, 5/97-ojo PB – 128, 4/23-iojo PB – 188, 1/95-ojo PB – 164, 3/97-ojo PB – 139, MG/97-ojo PB – 50, iš viso – 803 kariai.

Šiam jungtiniam būriui iš minėtų padalinių buvo paskirti ir karininkai, taip pat transportas. Būrio veiklą galima suskirstyti į du etapus. Pirmajame etape, kovo 28 d.–gegužės 5 d., buvo veikama Alytaus, Lazdijų ir Marijampolės apskrities rytinėje dalyje, t.y. ten, kur operatyviai „aptarnavo“ 94-asis PB, vadovaujamas plk. Kiričenkos. Antrajame etape, gegužės 6–8 d., būrys veikė Šakių ir Marijampolės apskrities vakarinėje dalyje, t.y. ruože, kurį „aptarnavo“ 97-asis PB, vadovaujamas plk. Gorškovo.

Būrio veiklos per 50 dienų rezultatai:

	Apskritys				Iš viso
	Alytaus	Lazdijų	Marijampolės	Šakių	
Sutriuškino partizanų būrių	3	0	8	3	14
Nukovė partizanų	64	15	298	79	456
Paėmė partizanų į nelaisvę	48	55	141	116	360
Suėmė kitų žmonių					1315
Paėmė ginklų:					
kulkosvaidžių	3	2	9	3	17
automatų	14	–	23	12	49
šautuvų	34	19	55	36	144

Rašoma, kad šio junginio veikimo metu žuvo tik 3 seržantai ir eiliniai.

Taigi santykis tarp žuvusių pasieniečių ir neva partizanų yra 1:152. O taip būti negali, nebent buvo šaudomi prie duobės atvaryti beginkliai žmonės. Kad dauguma iš 816 nurodytų nukautų ir paimtų į nelaisvę nebuvo partizanai, galima spręsti ir iš to, jog paimta tik 210 ginklų, vadinasi, peršasi išvada, kad tik kas ketvirtas partizanas turėjo ginklą. Bet ir tie 210 ginkluotų partizanų (ginklų kiekis taip pat abejotinas, nes pokario metais čekistai galėdavo ginklų prisirinkti ir pas žmones, jų mėtėsi daug kur) turėjo nukauti tikrai daugiau pasieniečių.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, jog kiti vidaus kariuomenės daliniai į nelaisvę paimdavo maždaug 2,5–3 kartus daugiau negu nukaudavo, o šis jungtinis būrys nukovė daugiau negu paėmė į nelaisvę. Todėl galima teigti, jog žaliakepuriai šaudė į visa, kas tik gyva. Beje, pokario metais tie sadistai Suvalkijos ir Dzūkijos kaimuose iššaudė daug kvailelių, kurie stabdomi nesuprasdavo, ko iš jų nori.

1946 m. pradžioje Lietuvos pasienyje buvo išsidėstę 5 būriai – 23-iasis, 115-asis, 97-asis, 95-asis ir 94-asis. Jie gana akylai saugojo sieną, kurią kasdien pažeisdavo 5–10 žmonių,ėjusių iš Lietuvos ar į ją. Daugiausia buvo sulaikoma iš belaisvių stovyklų bėgančių vokiečių. Nemažai bėgo į Lenkiją ir žydų, nes iš tos šalies nesunkiai buvo galima išvažiuoti į bet kurią kitą šalį. Apskritai tuo metu sieną pereidavo įvairūs žmonės, tarp jų ir mūsų partizanai⁴³.

Apie ilgą periodą, maždaug nuo 1946 m. vidurio iki 1953 m., ir apie tai, kas darėsi pasienyje bei ką veikė pasienio būriai, kaip kito jų išsidėstymas, nepavyko rasti beveik jokių duomenų. Žinoma tik tiek, kad Lietuvos

pasienio apygardos pasieniečiai 1949 m. sulaikė 36 sienos pažeidėjus, kurie 16 kartų mėgino kirsti sieną: į SSRS 9 kartus ėjo 27 žmonės, iš SSRS – 7 kartus 9 žmonės. Buvo sulaikyti 1043 pasienio zonos pažeidėjai, iš jų 845 sulaikė pasieniečiai, 36 – MVD–MGB organai, 153 – milicija, pasienio draugovinė ir gyventojai⁴⁴. Tai atrodo nedaug per 300 km ilgio Lietuvos–Lenkijos ir Rytprūsių–Lenkijos sienos ruože, bet reikia turėti omenyje tai, jog tuo metu daugelis suprato, kad kirsti sieną buvo nedaug galimybių.

ATSKIRI PASIENIO BŪRIAI

94-asis pasienio būrys įkurtas 1944 m. balandžio 25 d., o tų metų rugpjūčio 5 d. atvyko į Marijampolę saugoti sienos su Lenkija⁴⁵. Marijampolė tapo būrio štabo centru. Būrio vadas – plk. Smetaninas. Iš vienos būrio ataskaitos matyti, kad būrys 1944 m. liepos 23 d.–rugsėjo 15 d. ne tik kovojo su mūsų partizanais, bet ir sulaikė 13 vokiečių karininkų, 163 kareivius, 1 rumunų kareivį, 9 akovcus, 2 vlasovininkus, 3 buvusius vokiečių nelaisvėje, 5 vokiečių rėmėjus. Kadangi dar vyko karas, vokiečiai buvo šaudomi be pasigailėjimo, per daug nesistengta imti juos į nelaisvę. Iš minėtų sulaikytų vokiečių 94-ojo PB kariai nušovė 7 karininkus ir 91 kareivį, t.y. daugiau kaip pusę⁴⁶.

1945 m. rugsėjo mėn. būrys tvirtai stovėjo Lietuvos–Lenkijos pasienyje. Iš būrio pranešimų įdomesni yra tie, kuriuose rašoma apie sienos pažeidėjus. Viena iš jų minima, kad 1945 m. lapkričio 28 d. buvo suminta O. Antanavičienė, gyvenanti Lazdijų apskrities Sangrūdės valsčiaus Berežnykų kaime, nes jos brolis K. Urbonavičius dažnai pereidavo sieną iš Lenkijos ir kartu su kitais

užpuldavo sovietines įstaigas bei pareigūnus. Pirmą kartą sieną jis buvo kirtęs rugpjūčio mėn.⁴⁷

Taip pat minima, kad 1946 m. sausio 22 d. kitas partizanas – J. Vinickas-Ožys su 11 partizanų perėjo sieną iš Lenkijos ir rengėsi pulti Sangrūdės bažnytkaimį (Lazdijų apsk.), remiamas „Perkūno“ būrio partizanų iš Lietuvos pusės⁴⁸. Truputį kitaip visa tai nušviesta kitoje byloje. J. Bartašiūnui skirtoje kontržvalgybos suvestinėje Nr. 2 rašoma, jog 94-asis PB iš užsienio agento Smoliono gavo pranešimą, kad pas jį 1946 m. sausio 22 d. užėjo partizanai; tarp jų buvo J. Krupčinskas ir J. Vinickas. Jie papasakojo, kad 15 K. Urbonavičiaus būrio partizanų turi iš Lenkijos pereiti į Lietuvą (rašoma – SSRS), susijungti su „Ožio“ būriu ir kartu pulti NKVD Sangrūdės būstinę. Pulti numatyta dienos metu, kad pastatą būtų galima užmėtyti granatomis. Gavę šį pranešimą, pasieniečiai į Sangrūdą nusiuntė 113-ojo PB šarvuotį, o į numatomą perėjimo vietą buvo nusiųstos 3 operatyvinės grupės, kurios turėjo sunaikinti ar sulaikyti mėginančius kirsti sieną žmones. 1946 m. sausio 23 d. ant suartotos pasienio juostos rasti šešių žmonių pėdsakai. Prie Zavadų kaimo jie išsiskyrė. Operatyvininkai vieną grupę prie Rudagų kaimo pasivijo ir vieną partizaną nušovė, du paėmė gyvus⁴⁹. Taigi palyginus įvairius pranešimus

matyti, kaip keičiasi čekistų apdorotos žinios. Labai dažnai, tingėdami ar nesugebėdami surinkti tikrų žinių, jie pateikdavo apytikslį įvykių aprašymą.

Štai dar vienas įdomus 94-ojo PB kontržvalgybos pranešimas. 1945 m. gruodžio 27 d. agentė Irina pranešė, kad Nevinkų kaime gyvenantis Sangrūdės stribas Baranauskas, buvęs partizanas, o 1945 m. legalizavęsis, ir toliau palaiko ryšius su partizanais. Pasak agentės, pas jį ateina po 5–6, kartais iki 20 partizanų⁵⁰.

Gavęs nurodymą, 94-asis PB 1945 m. spalio mėn. įkūrė vien kovai su partizanais vadinamąją operatyvinę komendantūrą, kuri veikė visame Marijampolės operatyviniame sektoriuje, t.y. Šakių, Vilkaviškio, Marijampolės ir Lazdijų apskrityse. Ši komendantūra įkurta todėl, kad tuo metu buvo išformuoti devyni frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės pasienio pulkai, o netrukus nuėjo veikęs ir I. Tkačenkos nurodymu sudarytas Lietuvos pasienio apygardos jungtinis būrys. Sumažėjus su partizanais kovojančios okupacinės kariuomenės, jie labai suaktyvėjo, 4-osios ŠD pulkai sunkiai padėtį besukontroliavo.

Minėtos operatyvinės komendantūros štabas ir atsarginė užkarda įsikūrė Kazlų Rūdoje, 1-oji užkarda – Griškabūdyje, 2-oji ir 3-ioji užkardos – Prienuose, 4-oji – Gude-

SSRS vidaus reikalų komisaro pavaduotojui generolui pulkininkui A. Apolonovui
1945 m. spalio 30 d.

Pagal Jūsų įsakymą iš pasienio kariuomenės suformuotas jungtinis būrys kovai su banditizmu Marijampolės oper. sektoriaus apskrityse.

Remiantis gen. lttn. drg. Stachanovo [pasienio kariuomenės valdybos viršininko. – J. S.] įsakymais, 94-ojo pasienio būrio vadas plk. Smetaninas nebuvo paskirtas oper. sektoriaus viršininko pavaduotoju kariuomenei ir neatsako už kovą su banditizmu.

Tai jau davė nepageidaujamų padarinių, kadangi drg. Smetaninas užkrauna jungtinio būrio kariams nebūdingas jiems pareigas, skriaudžia būrį degalais, o kartais [jų] ir visai neduoda.

Dėl to prašau Jus atšaukti drg. Stachanovo potvarkį ir paskirti plk. Smetaniną oper. sektoriaus viršininko pavaduotoju, pavesti jam atsakomybę už kovą su banditizmu ir grąžinti tokią tvarką bei tarpusavio santykius tarp pasienio būrio ir oper. sektoriaus, kokie buvo Jūsų nustatyti būnant Lietuvoje.

I. Tkačenka⁵¹

liuose, viena užkarda ir skyrius – Lazdijuose. Vėliau 2-oji užkarda buvo perdislokuota į Balbieriškį, o 3-ioji – į Šilavotą⁵².

Iš pateikto rašto, kurį MVD–MGB įgaliotinis Lietuvoje gen. ltn. I. Tkačenka parašė SSRS vidaus kariuomenės valdybos viršininkui gen. plk. A. Apolonovui, lieka neaišku, kam buvo pavaldi ta operatyvinė komendantūra (ji rašte vadinama jungtiniu būriu). Iš rašto gerai matyti, kad ir tarp čekistų vyravo žinybiniai interesai.

I. Tkačenka troško kuo greičiau sutriuškinti partizanus, o Stachanovas rūpinosi, kad pasieniečiams nebūtų užkrauta papildomų darbų.

Padėtį išaiškino gen. ltn. Stachanovas, 1945 m. lapkričio 10 d. rašte M. Byčkovskiui ir I. Tkačenkai nurodęs, kad jungtinis būrys pavaldus tik Marijampolės operatyvinio sektoriaus viršininkui, o 94-ojo PB vadas plk. Smetaninas negali pplk. Skorinai – jungtinio būrio vadui – duoti kokių nors nurodymų⁵³. Taigi tarsi ir pabrėžiamas kovos su partizanais prioritetas.

Tą prioritetą patvirtina dar keli dokumentai. M. Byčkovskis 1945 m. lapkričio 28 d. rašė I. Tkačenkai, jog pasienį saugoti sunku, todėl į Klaipėdos operatyvinį sektorių atvykus NKVD 73-iajam ŠP (?), prašo pasieniečiams grąžinti jungtinį pasienio būrį, sukurta kovai su partizanais⁵⁴. I. Tkačenka gruodžio 4 d. atsakė, kad L. Berijos įsakymu jungtinė komendantūra prie Klaipėdos operatyvinio sektoriaus sukurta ne laikinai, o pastoviai iki „gaujų likvidavimo“⁵⁵.

Su 94-uoji PB tiesiogiai susijusi viena A. Sniečkaus rezoliucija, Šilavoto, Igliškėlių ir Gudelių žmonėms kainavusi 114 gyvybių ir 384 suimtuosius. Buvo taip. Komunistų partijos Marijampolės apskrities komiteto sekretorius Naudžiūnas 1945 m. balandžio

5 d. nusiuntė A. Sniečkui raštą, kuriame pranešė, kad partizanai trukdo sovietų valdžiai ramiai gyventi – šaudo stribus, sovietų valdžios rėmėjus, neleidžia iš miško vežti rąstų ir t.t. Balandžio 9 d. ant šio rašto A. Sniečkus raudonu pieštuku (visi nors kiek prakutę sovietiniai vadukai, pamėgdžiodami Staliną, rezoliucijas rašydavo spalvotais pieštukais; mėgo jais rašyti ir čekistų viršininkai) rusiškai užrašė rezoliuciją: „Bartašiūnui, prašom skubiai imtis priemonių, kad būtų likviduotos banditų grupės Marijampolės apsk.“ Ant minėto rašto yra ir J. Bartašiūno rezoliucija: „Drg. Gusevui, Marijampolės apsk. 1945 m. balandžio 11 d. jung[tinio] pasienio būrio pajėgomis vykdoma operacija“⁵⁶. (A. Gusevas – OBB (*Otdel bor'by s banditizmom* – Kovos su banditizmu skyrius) viršininkas, plk.)

Taigi A. Sniečkaus rezoliucija gal ir nebuvo lemiama, nes operacija buvo jau anksčiau planuojama, bet ji galėjo paskatinti čekistus žmonių naikinimui mesti daugiau jėgų.

Operacija vyko balandžio 12–15 d., joje kartu su 94-ojo PB kariais dalyvavo ir Marijampolės operatyvininkai. Šią operaciją tikriausiai paskubino tokie įvykiai. Balandžio 10 d. stribas J. Riauta NKVD Šilavoto viršininkui, milicijos j. ltn. Sedovui pranešė, kad Ingavangyje (kaime apie 3 km nuo Šilavoto) partizanai nušovė jo brolių, taip pat stribą. Sedovas, pasitelkęs tuo metu Šilavote buvusį NKVD apskrities skyriaus „Smerš“ vyr. oper. įgaliotinį j. ltn. Ivanovą bei NKVD apskrities OBB oper. įgaliotinio padėjėją j. ltn. Bartkų (jie Šilavote vykdė agentūrines priemones, t.y. verbavo agentus ir susitikinėjo su jais), pasiėmė dar 13 milicininkų ir stribų, išskubėjo į įvykio vietą. Pasiekę Ingavangį, didelės partizanų grupės (rašoma – iki 150 žmonių) buvo apšaudyti iš kulkosvaidžių ir

šautuvų ir išsibėgiojo nestoję į mūšį. Sedovas, Ivanovas, vienas milicininkas ir trys stribai buvo nukauti. Pabėgęs sužeistas Bartkus atsirado NKVD apskrities skyriuje. Nurodoma, jog viena iš priežasčių, kodėl taip gėdingai pabėgo be mūšio, buvo ta, kad kulkosvaidžiai užsikirto ir nešaudė.

Tą dieną, t.y. balandžio 10-ąją, pasiūsti 94-ojo PB kariai partizanų nerado, todėl balandžio 12 d. nuo 6 val. operacijai vykdyti buvo mesta 950 žaliakepurių. Operacijos plane buvo numatyta partizanus varyti prieš save šukavimo grandinėmis, prispausti prie Nemuno ir ten, išstačius karių užtvartas, juos sunaikinti.

Balandžio 12 d. Plutiškių, Dambros (?), Leskavos (?) ir kitų gretimų kaimų apylinkėse, čekistų žargonu tariant, buvo sunaikinti 45 „banditai“. Balandžio 13 d. 94-ojo PB kariai veikė Šilavoto, Gudelių apylinkėse. Prie Klioniškio kaimo jie susidūrė su partizanais ir mūšyje, trukusiame nuo 14 iki 19 val., nukovė 33 partizanus. Užblokavę Klioniškio mišką ir veikdami gretimuose kaimuose, dar nušovė, anot čekistų, 23 „pavienius banditus“.

Taigi balandžio 12–15 d. buvo nukauta 114 partizanų, sulaikyta 384 žmonės, tarp jų neva 80 partizanų, 66 rėmėjai, kitų – 238. Mūšiuose paimtas 1 kulkosvaidis, 7 automatai, 18 šautuvų, 4 revolveriai, 33 granatos ir t.t.⁵⁷ Vadinasi, 194 partizanai buvo ginkluoti tik 30-čia šaunamųjų ginklų, t.y. ginkluotas buvo maždaug kas šeštas partizanas. Čekistiniai kariai įvairiai aiškindavo tokias nesąmones. III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD daliniai, 1944 m. Kūčių išvakarėse surengę dar baisesnes skerdynes Panemunės dzūkų kaimuose, aiškino, kad partizanų ginklai neva buvo sandėliuose ir trys tokie sandėliai sproginėjo namams de-

gant. Šiuo atveju čekistiniai kariai sugalvojo naują paaiškinimą. Anot jų, bėgdami partizanai ginklus mėtė į pelkes⁵⁸. Iš tiesų nedideli 5–10 partizanų būriai, susidūrę su šimtinėmis čekistų jėgomis, mūšio vengdavo, atsišaudydavo norėdami atitrūkti, dažnai ir išbėgiodavo išsiskirstę po kelis ar net pavieniui. Kai kurie jų persekiojami, kad būtų lengviau bėgti, galėjo ir ginklus mesti. Vis dėlto ne 4/5 taip elgėsi. Įsiutę dėl atkaklaus priešinimosi, be to, dar žuvus dviem karininkams, žaliakepuriai prišaudė neginkluotų, matyt, daugiausia nuo kariuomenės besislapančių vaikinių, ir šventė savo kruviną pergalę. Be to, jie laukė ir apdovanojimų. Faktą, kad dauguma nušautųjų nebuvo partizanai, patvirtina ta aplinkybė, jog pačių pasieniečių ne tik nė vienas nežuvo, bet net nebuvo sužeistas.

Beje, minėtame rašte pažymima, kad „94-asis PB š. m. balandžio 16 d. numatęs pakartotinai išsukuoti banditizmu labiausiai užkrėstus Balbieriškio, Gudelių, Igliškėlių, Prienų ir Šilavoto valsčius“⁵⁹. Kuo tas šukavimas baigėsi – nežinia.

Dokumentuose minima, kad 1945 m. birželio 8 d.–spalio 15 d. Marijampolės operatyviniame sektoriuje iš 2-osios ir 3-iosios pasieniečių komendantūrų buvo sudaryta ir veikė 150 karių komendantūra, vadovaujama mjr. Baranovo. Ji savo „veiklos“ laikotarpiu nužudė 72, paėmė gyvus 52 partizanus⁶⁰.

1946 m. kovo mėn.–1947 m. liepos mėn. 94-asis PB ir atskiri jo padaliniai įvykdė daugiau kaip 10 operacijų, kurių metu sunaikino per 50 partizanų. Nuolatinei kovai su partizanais šiame būryje buvo sukurta speciali manevrinė grupė⁶¹.

Gana įdomi 94-ojo PB kontržvalgybos skyriaus viršininko mjr. Nazarovo 1951 m.

rugsėjo 1 d. pažyma⁶². Nors joje rašoma apie kontržvalgybos reikalus, bet pateikiama nemažai duomenų ir apie to meto būrio sudėtį bei veiklą. Štai tos pažymos santrauka. Būrys saugo 112 km 919 m sieną su Lenkija. Sausumos ilgis – 89,408 km, upių – 13,675 km, ežerų – 9,836 km. Būrį sudaro 4 komendantūros, turinčios 18 vadinamųjų linijinių (t.y. saugančių tiesiogiai sieną) užkardų ir 4 kovinio laidavimo užkardas. Daugelyje vietų naudojama „KLION-M“ sistemos užtvvara. Iš kairės būrys ribojasi su 16-uju Gudijos pasienio apygardos būriu, iš dešinės – su 24-uju Kenigsbergo Raudonosios žvaigždės ordino Lietuvos pasienio apygardos būriu. 94-ojo PB štabas yra Marijampolėje, vadas – plk. Menščikovas. 1-oji pasienio komendantūra įsikūrusi Vištytyje, į ją įeina 1-oji, 2-oji, 3-ioji ir 4-oji linijinės užkardos ir 1-oji kovinio laidavimo užkarda.

2-oji pasienio komendantūra dislokuota Kalvarijoje, ją sudaro 5-oji, 6-oji, 7-oji, 8-oji, 9-oji užkardos ir 2-oji kovinio laidavimo užkarda.

3-ioji pasienio komendantūra dislokuota Lazdijuose, susideda iš 10-osios, 11-osios, 12-osios, 13-osios ir 14-osios linijinių užkardų ir 3-iosios kovinio laidavimo užkardos.

4-oji pasienio komendantūra dislokuota Veisiejuose, ją sudaro 15-oji, 16-oji, 17-oji, 18-oji linijinės užkardos ir 4-oji kovinio laidavimo užkarda.

Toliau pažymoje rašoma, kad būryje dirba 6 operatyvininkai, jie turi užverbavę 11 agentų, 30 rezidentų, 142 informatorius, iš jų 29 – karininkai, 12 – iš kariškių šeimų, 1 – iš laisvai samdomųjų, 6 – iš vadinamosios ap-linkos.

Būrio štabe dirba 48 žmonės. Be minėtų padalinių, būryje yra 1-asis štabo skyrius, ku-

riame dirba 16 žm., tiekimo skyrius – 20 žm., sanitarinės ir veterinarinės tarnybos skyriai – 21 žm., transporto būrys – 20 žm., autobūrys – 16 žm., inžinerijos būrys – 25 žm., ryšių kuopa – 40 žm., manevrinė grupė – 120 žm. Komendantūrų valdybose dirba po 17 žmonių. Užkardose tarnauja nuo 48 iki 63 karių, iš viso būryje – 1515 karių.

Būryje yra 22 veikiančios rezidentūros, iš jų 3 – maršrutinės. Rezidentai turi ryšį su 56 slaptaisiais informatoriais. Konspiraciniams susitikimams su agentais ir informatoriais turima po vieną butą Marijampolėje, Lazdijuose ir Vištytyje.

Kontržvalgybininkai yra užvedę keturias įskaitos bylas; dvi iš jų – prieš karininkų žmonas, viena vadinasi „Repatriantė iš amerikiečių zonos“, antra – „Vokiškųjų fašistų padėjėja“. Prieš vairuotoją sudaryta byla pavadinama „Įvairus antisovietinis elementas“, prieš gydytoją majorą – „Antisovietinė agitacija“. Pirminių tyrimų kontržvalgybininkai atliko 15-ka.

Taigi 1951 m. Lietuvos–Lenkijos pasienį saugojo tik vienas, nors ir gausus – per 1,5 tūkst. karių turintis – 94-asis pasienio būrys. Be abejonės, siena tuo metu jau buvo gerai sutvirtinta ir jai saugoti užteko vieno būrio.

Net ir 1952–1953 m. 94-asis PB dalyvavo kovose su partizanais. 1952 m. kartu su Lazdijų ir Veisiejų rajonų MGB organais buvo įvykdyta 16 karinių operacijų. 1952 m. pirmajame ketvirtyje 4-oji komendantūra įvykdė 4 karines operacijas, antrajame ketvirtyje – 5, trečiajame – 3, ketvirtajame – 4. 1953 m. pirmajame ketvirtyje įvykdytos 4 karinės operacijos. Vienoje operacijoje paprastai dalyvaudavo 14–25 kariai. Didžiausias laimėjimas pasiektas 1952 m. rugsėjo 7 d., kai 16 karių su šunimi Aza, vadovaujami

kpt. Vasiutinskio, ir Veisiejų operatyvinė 14 žmonių grupė įvykdė operaciją Valančiūnų kaime. Mūšyje buvo nukauti du partizanai – Urbonas ir Stankevičius, susprogdintas jų bunkeris⁶³.

95-asis pasienio būrys, kaip jau minėta, Lietuvoje atsirado 1944 m. rugpjūčio mėn. Iš pradžių jis veikė Vilniaus operatyviniame sektoriuje. Gruodžio mėn. Lietuvos–Lenkijos sieną saugojo tik 94-asis PB, kiti pasienio būriai, išsibarstę po Lietuvą, kovėsi su partizanais.

Dokumentuose rašoma, kad 95-ojo PB kariai gruodžio 25 d. Panevėžio apskrities Girelės kaime, sutikę pastatuose įsitvirtinusių partizanų pasipriešinimą, padegė sodybą, kurioje sudegė ir besikauną partizanai⁶⁴. Iš pranešimo S. Kruglovui (tuo metu jis buvo SSRS NKVD liaudies komisaro pavaduotojas, nuo 1945 m. gruodžio 29 d. – komisaras) ir J. Bartašiūnui žinoma, kad būrys Panevėžio apskrities Bernotų kaime kovėsi su 60 partizanų. Tame mūšyje žuvo 5 partizanai ir 2 kariškiai, dar 2 partizanai buvo paimti į nelaisvę⁶⁵. Prieš tai, gruodžio 12 d., būrys kovėsi Rokiškio apskrityje su 60 partizanų būriu, nukovė 6 partizanus, žuvo ir vienas pasienietis⁶⁶. Gruodžio 8 d. prie Raseinių žuvo 3, sužeisti taip pat 3 šio būrio kariai⁶⁷.

Lietuvos pasienio apygardos viršininko M. Byčkovskio ir jo štabo viršininko plk. Golovkino 1945 m. vasario 10 d. įsakymu Nr. 004 buvo nurodyta užimti naujas pozicijas – saugoti buvusią Lietuvos–Vokietijos sieną, nustatytą pagal 1928 m. sausio 29 d. Lietuvos ir Vokietijos sutartį. Po to 95-asis PB ėmė saugoti sieną nuo Skirvytės žiočių iki tos vietos, kur Nemunas ties Smalininkais nutolsta nuo sienos. Būrio štabas paliktas Tauragėje, o komendantūros išdėstytos taip:

1-oji – Šiblen (Šiškrantė?), 2-oji – Štanišken (Stoniškiai?), 3-ioji – Tauragėje (palikta kaip rezervas ir, be abejo, dažnai naudota kovoje su partizanais), 4-oji – Pagėgiuose, 5-oji – Viešvilėje⁶⁸. 1945 m. spalio mėn. 95-asis PB dar saugojo minėtą sieną. 1947 m. šis būrys kartu su 94-uoju PB saugojo Lietuvos–Lenkijos sieną, o 1949 m. – Karaliaučiaus krašto–Lenkijos sieną. Beje, per šio būrio 15-osios užkardos saugomą sieną 1949 m. rugsėjo 6 d. prasiveržė 4 mūsų partizanai. Lenkijos teritorijoje juos sulaikė Lenkijos saugumiečiai ir perdavė MGB⁶⁹.

Daugiau duomenų apie šį būrį užtikti nepavyko.

97-asis pasienio būrys irgi vienas iš tų, kurie jau 1944 m. rugpjūčio mėn. buvo atvykę į Lietuvą ir kovojo su mūsų partizanais. Šis būrys nuo 1944 m. liepos 31 d. iki spalio 21 d. saugojo III Baltarusijos fronto užnugarį, o tų pat metų gruodžio 8 d.–1945 m. sausio 26 d., vykdydamas Lietuvos pasienio apygardos viršininko įsakymą, kovojo su partizanais Ukmergės ir Trakų apskrityse⁷⁰. Apie būrio veiklą per mėnesį Ukmergės apskrityje M. Byčkovskis 1944 m. spalio 20 d. J. Bartašiūnui rašė: „<...> nors būrys atliko didelį darbą, reikiamo efekto kovoje su banditizmu nepasiekta“, nes, pasak generolo, 1) blogai vykdomas masinis agitacinis darbas; 2) vietos organai nėra organizuojanti jėga, todėl nėra į ką remtis; 3) nerepresuojamos partizanų šeimos, nekonskukuojamas jų turtas ir 4) lėtai tardoma. Konstatuojama, kad partizanų būrių skaičius smarkiai auga: rugsėjo 10 d. apskrityje jų buvo 14, o tų pat metų spalio 5 d. – jau 32⁷¹.

Kaip ir kitiems pasienio būriams, 1945 m. vasario 10 d. įsakymu Nr. 004 97-ajam PB nurodyta saugoti Rytprūsių–Lietuvos sieną nuo Lenkijos pasienio iki Sla-

vikų, ties kuriais buvo 97-ojo ir 95-ojo PB sandūra. Šią sandūrą (nedidelę dalį sienos iki Nemuno) nurodyta perduoti 97-ajam PB, būrį sustiprinti viena papildoma – 4-ąja – komendantūra, paimta iš 23-iojo PB, saugojusio pajūrio sieną⁷².

Beje, kai šis būrys SSRS NKVD liaudies komisaro pavaduotojo Kabulovo įsakymu 1944 m. gruodžio 9 d. 12 val. turėjo būti sukoncentruotas Trakuose, kur turėjo kovoti su lietuvių ir lenkų partizanais, atsitiko štai kas. Į Trakus jis atvykti vėlavo, nes per vėlai buvo paskirti du ešelonai, nors Karo tarybos (III Baltarusijos fronto?) nario Chochlovo įsakymu operatyviniai ešelonai turėjo būti praleisti be eilės (taigi vyksta karas, bet ne frontininkų ešelonai turi pirmumo teisę, o čekistų!). 97-ojo PB kariai ilgai stovėjo Kaune, ten 8-osios užkardos kariai su savo vadu j. ltn. Čmožu nusigėrė. Keturi nusigėrę būrio leitenantai atsiliko nuo ešlono.

1944 m. gruodžio 13 d. būrys turėjo tik 800 „aktyvių durtuvų“ (*aktivnych štykov*, taip buvo vadinami kariai, bet kuriuo metu pasirėngę kovai). Kiti būrio kariai buvo naudojami ne pagal paskirtį: jie saugojo sandėlius Kaune, Kybartuose, Kazlų Rūdoje, Lukšiuose, Vištytyje, Kaišiadoryse ir kitur⁷³.

Vienoje iš Centrinio pasieniečių archyvo atsiųstoje pažymoje rašoma, jog „97-ojo PB ataskaitoje apie operatyvinę-tarnybinę veiklą 1945 m. pirmame pusmetyje“ nurodoma: „Kartu su pasienio linijos apsauga būrys visą pusmetį kovojo su banditizmu Marijampolės, Kauno, Šakių apskrityse. Tiems tikslams buvo panaudota M[anevrinės] G[rupės], 4-oji P[asienio] K[omendantūra], taip pat buvo sudaromi jungtiniai padaliniai iš linijinių ir rezervinių 1-osios, 2-osios, 3-iosios,

5-osios komendantūrų. Per nurodytą laiką 13-koje kovinių susidūrimų nukauta 208, sužeista 2 banditai, sunaikinta 13 banditų grupių“. Ir toliau: „1945 m. antrame pusmetyje 97-ojo PB jėgomis nukauta 70, sulaikyta 126 banditai, likviduotos 3 banditų grupės“⁷⁴.

Kitoje iš Centrinio pasieniečių archyvo į LSSR KGB atsiųstoje pažymoje rašoma, kad „1945 m.–1946 m. pirmajame ketvirtyje čekistinėse karinėse operacijose, apvalant pasienio ruožą nuo bandinio nusikalstamo elemento, būrio jėgomis per karinius susidūrimus su RPG* sunaikinta 428, sužeista 8 banditai, sunaikinta 12, iš dalies – 17 band[itų] grupių. Išvalydamas pasienį, būrys turėjo 28 karinius susidūrimus“⁷⁵.

Tikriausiai visą šį laikotarpį būrys saugojo Rytprūsių–Lietuvos sieną, nors pagal J. Bartašiūno 1946 m. kovo 26 d. įsakymą, kuriame nurodoma įkurti pastovias vidaus kariuomenės įgulas, 97-asis PB jas turėjo įkurti Lenkijos pasienyje: iš vienos pasienio komendantūros – Veisiejuose, o iš vienos užkardos – Leipalingyje⁷⁶. Toks kai kurių padalinių permetimas toli nuo dalinio štabo – dažnas reiškinys čekistų praktikoje. Antra vertus, tuo metu būrys jau galėjo būti pakeitęs savo dislokavimo vietą.

Koks tolesnis būrio likimas – nežinoma. Jis Lietuvoje tikriausiai dar buvo 1947 m. pradžioje, nes šio būrio 17-osios užkardos karys automatininkas N. Michejevas 1982 m. rašė, kad jis buvo komandiruotas kovoti su nacionalistiniu pogrindžiu į Marijampolės operatyvinį sektorių 1946 m. vasario 2 d.–balandžio 6 d. ir tų metų birželio 7 d.–1947 m. vasario 17 d.⁷⁷

23-iasis pasienio būrys irgi vienas iš tų pasienio būrių, kurie į Lietuvą „pada-

* RPG – *razvedyvatel'no-poiskovaja gruppa* – žvalgybinė paieškų grupė; vienas iš čekistų kovos metodų.

ryti tvarkos“ buvo atkelti 1944 m. rugpjūčio mėn.

Vienoje iš Centrinio pasieniečių archyvo pažymų rašoma, kad 23-iasis PB į Lietuvą atvyko 1944 m. gruodžio mėn. (kai kurie padaliniai – jau rugpjūčio mėn.) ir kovojo su partizanais iki 1948 m. spalio mėn. Per tą laiką įvykdė daugiau kaip 30 operacijų, nušovė per 300 partizanų. Daugiausia su partizanais kovojo visas būrys⁷⁸. Vienas iš buvusių būrio karių rašė, kad jis kartu su 23-uoju PB į Lietuvą buvo pasiųstas dar 1944 m. birželio mėn., atvyko į Lazdijus ir tame būryje išbuvo iki 1946 m. gruodžio 30 d., su partizanais kovojo Lazdijų, Marijampolės, Alytaus, Varėnos raj.⁷⁹ Šis pasienietis painioja datas, nes nauji okupantai Lietuvą pradėjo užiminėti tik 1944 m. liepos mėn.

1945 m. vasario 10 d. įsakymu Nr. 004 23-iasis PB buvo nusiųstas saugoti sienos nuo Latvijos iki Skirvytės žiočių, t.y. blokavo visą Lietuvos pajūrį. 23-iojo PB štabas perkeltas į Klaipėdą, o komendantūros įkuriamos: 1-oji – Palangoje, 2-oji – Klaipėdos pietvakarinėje dalyje, 3-ioji – Priekulėje, 5-oji – Švarcort (?)⁸⁰. Trūksta 4-osios komendantūros, kuri, matyt, buvo perduota 97-ajam PB norint jį sustiprinti.

23-iojo PB operatyvinė grupė 1946 m. kovo 12 d.–gegužės 10 d. buvo operatyvinėje komandiruotėje Kretingos ir Marijampolės apskrityse⁸¹.

Pagal garsų 1946 m. kovo 26 d. įsakymą šio būrio manevrinė grupė turėjo įkurti įgulą Lazdijuose, o viena užkarda – Šventežeryje.

Centrinis pasieniečių archyvas pateikia ir tokius įdomius duomenis – neva šis būrys 1944 m. rugpjūčio 11 d.–rugsėjo 15 d. ir rugsėjo 19 d.–gruodžio 8 d. dalyvavo fronto kovose⁸². Jei tai tiesa, tai 23-iasis PB – vienin-

telis iš visų dar Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvos teritorijoje buvusių daugiau kaip kelių dešimčių NKVD dalinių, kuris kovojo rusų–vokiečių fronte. Čekistiniai kariai užfrontėje taip nuožmiai elgėsi todėl, kad bijojo būti pasiųsti į frontą, kur būtų reikėję kariauti su labiau įgudusiais vokiečiais.

24-asis pasienio pulkas priklausė Lietuvos pasienio apygardai, tačiau mus dominančiu laikotarpiu jis buvo išsidėstęs Rytprūsių–Lenkijos pasienyje. Per jo 14-osios komendantūros saugomą sieną 1947 m. gruodžio 21 d. atsišaudydami į Lenkiją veržėsi J. Lukša, K. Pyplys ir jų kovos draugai. Juos sustabdyti puolė 14-osios ir 15-osios užkardų kariai, tačiau jiems to nepavyko padaryti⁸³. Šį didvyrišką prasiveržimą per Ramintos tiltą (maždaug už 15 km nuo Lietuvos–Lenkijos–Karaliaučiaus krašto sienų susikirtimo vietos) išsamiai ir įdomiai aprašė J. Lukša-Daumantas knygoje „Partizanai“ (p. 357–377). Beje, čekistai rašė, kad prasiveržė 5 partizanai. Iš tikrųjų prasiveržė 3, o 3 jų draugai žuvo kautynėse prie Ramintos tilto.

113-asis pasienio būrys pasibaigus Antrajam pasauliniam karui apie du mėnesius saugojo Lenkijos–Čekoslovakijos sieną, vėliau jį pakeitė lenkų pasieniečiai. Po to būrys buvo mestas į Vakarų Gudiją kovoti su lenkų partizanais ir kaudamasis nuėjo nuo Bresto iki Gardino. Paskui buvo perkeltas į Lietuvą – Alytų, Perloją, Varėną, Marcinkonis. Po kurio laiko būrys buvo išformuotas, dalis karių perduota 16-ajam PB, kurio štabas buvo Gardine⁸⁴. 16-asis PB saugojo Gudijos–Lenkijos sieną toliau į vakarus nuo Lietuvos.

Prieš išformuojant būrį, būta įvairių įvykių. Jis kovojo su partizanais Marijampolės

ir Vilniaus operatyviniuose sektoriuose⁸⁵, matyt, kovėsi iki 1946 m. sausio 10 d. Marijampolės operatyviniame sektoriuje būrio kariai suėmė 77 žmones, iš jų 31 partizaną, 32 jų rėmėjus, 13 ryšininkų. Vilniaus operatyviniame sektoriuje, Seirijuose (Alytaus apsk.) suėmė 66 žmones, iš jų 9 partizanus, 47 rėmėjus, 6 ryšininkus, 4 asmenybės nustatymui⁸⁶. 1945 m. gruodžio 31 d. (mėgstama čekistų kiauylstė – pulti švenčių išvakarėse!) šio būrio 3-iosios komendantūros 95 kariai, išsiskirstę į 12 grupių, Leipalingio apylinkėje suėmė 16 žmonių⁸⁷. Be abejo, tai tik fragmentinės žinios apie būrio „nuveiktus darbus“. Būdamas Lietuvoje apie metus ir visą laiką kovodamas su partizanais, jis tikriausiai nužudė jų kelis šimtus.

Būriui tik atvykus į Lietuvą, I. Tkačenka 1945 m. gruodžio 27 d. siunčia M. Byčkovskiui tokį raštą:

„SSRS NKVD įsakymu Baltarusijos apygardos 113-asis pasienio būrys perduotas mano pavaldumui siekiant suaktyvinti kovą su banditizmu Lietuvos SSR; jis turi būti dislokuotas kairiajame apygardos sparne.

Būrį įsakyta perduoti tiesiogiai 94-ojo PB viršininko plk. Smetanino pavaldumui.

Būrio štabą su padaliniais dislokuoti Veisiejuose 90–76, 1-ąją komendantūrą – Lazdijuose 14–64, 2-ąją komendantūrą – Marcinkonyse 94–30, 3-iąją komendantūrą – Leipalingyje 98–86, 4-ąją komendantūrą – Dauguose 28–26.

Sąjungos kariuomenės viršininko gen. ltn. Stachanovo nurodymu paskirta komisija būriui priimti, karių [tinkamumui] kovai su banditizmu patikrinti. Neparuoštus, netinkamus nurodytam uždaviniui vykdyti – pakeisiiu. Komisija pradėjo darbą⁸⁸.

Iš šio rašto matyti, kad I. Tkačenka buvo sugalvojęs dar vieną pavaldumo hibridą –

pasienio būrys, tačiau nepavaldus pasienio apygardai. Šis būrys per metus siaubė Pietų Lietuvą, kuriai čekistai ir komunistai daugiausia dėmesio skyrė ne vien todėl, kad ten pasipriešinimas buvo geriausiai organizuotas, bet gal daugiausia todėl, kad per šias žemes ėjo kelias į Vakarus.

Dar įdomesnė užuomina apie karių tinkamumą kovoti. Tikriausiai buvo tikrinamas ne fizinis karių pasirengimas, o jų nusiteikimas žudyti. Matyt, buvo įtariama, jog, pasisukioję po pasaulį, pamatę, kad yra daug geriau negu Rusijoje gyvenančių, kariai, anot čekistinio pasakymo, galėjo „ištvirkti“, t.y. galėjo susvyruoti jų tikėjimas komunizmo dogmomis, o kartu ir noras kiekvieną Sovietų priešą žudyti.

115-asis pasienio būrys buvo įkurtas 1945 m. rugsėjo 28 d., performavus iki tol Lietuvoje veikusį I Pabaltijo fronto, vėliau – I Ukrainos fronto užnugariui saugoti NKVD kariuomenės 31-ąją pasienio pulką. Performuotas būrys 1945 m. liepos 19 d.–spalio 8 d. vykdė specialią vadovybės užduotį Raseinių ir Kėdainių apskrityse, ten per tą laiką nukovė 29 partizanus, suėmė 501 žmogų⁸⁹. Vėliau kovojo Vilniaus ir Marijampolės operatyviniuose sektoriuose, saugojo pasienį Rytprūsių ruože. 115-asis PB buvo išformuotas 1946 m. gruodžio 11 d.

Apie 116-ąją pasienio būrį žinome tik iš I. Tkačenkos 1945 m. gruodžio 4 d. rašto A. Apolonovui. Jame rašoma, kad „ryšium su 116-ojo pasienio būrio perkėlimu iš Rokiškio apskrities į Pietų Sachalino pasienio apygardą kariai pradėjo plėšikauti. Kai buvo ruošiamas ešelonas, iš Rokiškio klubo ir amatų mokyklos paimta turto už 90 tūkst. rublių – kilimai, medžiagos, užuolaidos ir kt. Grasindami ginklu iš Zagotzerno išvežė 1,6 t presuoto šieno. Iš Rokiškio miškų ūkio pa-

grobta malkų už 49 tūkst. rublių, dalis jų parduota turguje. Plėšiami ir žmonės – iš Kamajų valsčiaus [gyventojų] P. Kriukelio, P. Putaškino ir A. Bročkaus paimti drabužiai ir maisto produktai“ ir t.t. „Būrio vadovybė nesiėmė priemonių, kad būtų užkirstas kelias minėtiems marodieravimui ir grobimo faktams, o kai kurie karininkai tam net nuolaidžiavo“⁹⁰.

Visų rūšių sovietinė kariuomenė, o ypač čekistinė, susidarius palankioms aplinkybėms parodydavo savo tikrąjį veidą – plėšrų, cinišką, pikta. Tremiami į pasaulio kraštą, Pietų Sachaliną, 116-ojo būrio kariai gerai žinojo, kad ten, be jūros ir akmenų, nieko vertingesnio neras – japonų paliktos gėrybės iki to laiko tikriausiai jau buvo išgrobstytos. Rusų kareivių ir karininkų skurdas vertė kaip nors manytis.

Apie 112-ąjį pasienio būrį žinome dar mažiau. Jis minimas J. Bartašiūno 1946 m. kovo 26 d. įsakyme dėl pastovių įgulų įkūrimo. Kartu su 113-uoju PB jis turėjo įkurti net 19 įgulų. Matyt, būrys veikė Rytprūsių pasienyje. Nuo kada iki kada – neaišku. Viena iš priežasčių, kodėl 1945 m. balandžio 30 d. J. Bartašiūnas paskelbė naują įsakymą dėl įgulų perdislokavimo, buvo ta, jog buvo

išformuotas 113-asis PB. Ar tuo pat metu galėjo būti išformuotas ir 112-asis PB – neaišku.

Taigi septyni aštuoni pasienio būriai, apie 8–10 tūkst. rinktinių karių, vieni ilgiau, kiti trumpiau siaubė Lietuvą. Prisiminę tuos žaliakepurius, dar ilgai krūpčiojo ne tik moterys, bet ir vyrai. Specialiai atrinkti, gerai ištreniruoti pasieniečiai buvo aklu komunistų įrankiu. Ne tik Lietuvą, bet ir visą Sovietiją jie pavertė fiziniu ir dvasiniu kalėjimu, nutiesę apie ją nepereinamas sienas. „Geležinės uždangos“ sargai į istoriją įėjo kaip viena bjauriausių čekistinės kariuomenės rūšių.

Beje, tiems profesionaliems žudikams ne taip jau lengva buvo šeimininkauti Lietuvoje. Vienas iš agentų smogikų grupės ideologų ir tos ideologijos įgyvendintojų P. Rimkevičius (iki 1967 m. – Rymkievič), pokario metais buvęs vieno iš 2-N valdybos poskyrio viršininko pavaduotoju, 1981 m. apie dalyvavimą kovinėse operacijose Lietuvoje rašė: „Kartais apsieidavome be šūvių, bet visada buvo rizika gauti kulką ar peilio smūgį: aš neprisimenu tokio ginkluoto nacionalisto, kuris troško papulti už grolių ar ilgiems metams būti pasiųstas įsisavinti Šiaurės turtų. Kova buvo kieta ir negailestinga“⁹¹.

Nuorodos

¹ *Liubianka VČK-KGB*, Moskva, 1997, s. 38.

² Vidaus reikalų ministerijos archyvas (toliau – VRMA), f. 18, ap. 1, b. 14, l. 79.

³ *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Kaunas, 1996, p. 478–482; J. Daumantas, *Partizanai*, Vilnius, 1990, p. 267–276, 357–372.

⁴ A. Vilutienė, *Trečioji vėliavos spalva*, Vilnius, 1996, p. 70–76.

⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 3, b. 375, l. 40.

⁶ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 142, l. 60.

⁷ Ibid., b. 173, l. 8.

⁸ Ibid., f. 10, ap. 2, b. 29, l. 13.

⁹ Ibid., f. 141, ap. 1, b. 52, l. 115–117.

¹⁰ Ibid., f. 18, ap. 1, b. 14, l. 85.

¹¹ Ibid., b. 117, l. 1.

¹² Ibid., b. 14, l. 64.

¹³ Ibid., b. 117, l. 9.

¹⁴ Ibid., l. 1.

¹⁵ Ibid., l. 12.

¹⁶ Ibid., l. 14.

¹⁷ Ibid., b. 14, l. 96.

¹⁸ Ibid., f. 16, ap. 148, b. 16, l. 138.

¹⁹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 681, l. 8.

²⁰ Ibid., b. 802, l. 12.

²¹ Ibid., l. 68.

²² Ibid., b. 800, l. 7.

²³ Ibid., l. 26.

- ²⁴ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 23, l. 1.
²⁵ LYA, f. 1, ap. 3, b. 802, l. 83.
²⁶ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 4, l. 86–87.
²⁷ Ibid., ap. 2, b. 33, l. 57.
²⁸ LYA, f. 1, ap. 3, b. 818, l. 10–20.
²⁹ *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1992, Nr. 5, p. 119.
³⁰ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 117, l. 1.
³¹ Ibid.
³² Ibid., l. 20.
³³ LYA, f. 1, ap. 3, b. 800, l. 106–120, 139, 157.
³⁴ Ibid., b. 681, l. 10.
³⁵ Ibid., b. 800, l. 7.
³⁶ Ibid., b. 802, l. 68–70.
³⁷ Ibid., b. 681, l. 23.
³⁸ Ibid., b. 802, l. 28.
³⁹ Ibid., l. 35.
⁴⁰ Ibid., l. 31.
⁴¹ Ibid., b. 2136, l. 162.
⁴² Ibid., b. 681, l. 236–247.
⁴³ Ibid., b. 818, l. 70–80.
⁴⁴ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 117, l. 20.
⁴⁵ LYA, f. 1, ap. 16, b. 157, l. 138.
⁴⁶ Ibid., ap. 3, b. 681, l. 8.
⁴⁷ VRMA, f. 18, ap. 3, b. 20, l. 3.
⁴⁸ Ibid., l. 13.
⁴⁹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 818, l. 114.
⁵⁰ Ibid., l. 116.
⁵¹ VRMA, f. 10, ap. 4, b. 1, l. 105.
⁵² Ibid., f. 18, ap. 3, b. 20, l. 28.
⁵³ Ibid., ap. 2, b. 28, l. 52.
⁵⁴ Ibid., l. 57.
⁵⁵ Ibid., l. 56.
⁵⁶ LYA, f. 1, ap. 3, b. 2136, l. 39.
⁵⁷ Ibid., l. 55–57.
⁵⁸ Ibid., l. 47.
⁵⁹ Ibid., l. 66.
⁶⁰ VRMA, f. 10, ap. 154, b. 119, l. 273.
⁶¹ Ibid., ap. 105, b. 3, l. 23.
⁶² LYA, f. 1, ap. 16, b. 157, l. 138–148.
⁶³ VRMA, f. 10, ap. 139, b. 113, l. 253.
⁶⁴ LYA, f. 1, ap. 3, b. 800, l. 5.
⁶⁵ Ibid., b. 802, l. 3.
⁶⁶ Ibid., l. 14.
⁶⁷ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 14, l. 78.
⁶⁸ Ibid., f. 141, ap. 1, b. 23, l. 1.
⁶⁹ Ibid., f. 18, ap. 1, b. 117, l. 20, 106.
⁷⁰ Ibid., f. 10, ap. 139, b. 113, l. 13.
⁷¹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 681, l. 35.
⁷² VRMA, f. 141, ap. 1, b. 23, l. 1.
⁷³ Ibid., f. 18, ap. 1, b. 14, l. 76.
⁷⁴ Ibid., f. 10, ap. 139, b. 113, l. 43.
⁷⁵ Ibid., ap. 154, b. 119, l. 36.
⁷⁶ *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 5, p. 119.
⁷⁷ VRMA, f. 10, ap. 139, b. 113, l. 264.
⁷⁸ Ibid., ap. 10, b. 100, l. 190.
⁷⁹ Ibid., ap. 159, b. 119, l. 220.
⁸⁰ Ibid., f. 141, ap. 1, b. 23, l. 1.
⁸¹ Ibid., f. 10, ap. 144, b. 7, l. 125.
⁸² Ibid., ap. 154, b. 119, l. 221.
⁸³ Ibid., l. 77.
⁸⁴ Ibid., l. 59.
⁸⁵ Ibid., ap. 139, b. 113, l. 12.
⁸⁶ Ibid., f. 18, ap. 3, b. 20, l. 5.
⁸⁷ Ibid., l. 7.
⁸⁸ Ibid., f. 10, ap. 4, b. 1, l. 60.
⁸⁹ Ibid., ap. 105, b. 3, l. 76.
⁹⁰ Ibid., ap. 4, b. 1, l. 195–196.
⁹¹ Ibid., ap. 139, b. 113, l. 57.

Juozas Starkauskas

KGB FRONTIER-GUARDS IN LITHUANIA AFTER THE WAR

Summary

After the War the NKVD frontier troops were used to execute a two-fold task in Lithuania. First, the troops reinforced to the extreme the Western borderland of Lithuania and prevented the contacts of Lithuanian resistance forces with Lithuanian emigrants in the West. Second, the troops were used in close battles with Lithuanian partisans.

The first four KGB frontier troops were dislocated in Lithuania in August 1944. Later the troops were reinforced. Till February 1945, the KGB frontier troops were basically engaged in cleaning up the rear of

“criminal elements”, i.e. of Lithuanian partisans. Since February 1944, the troops were employed in guarding the Lithuanian–Polish and the Lithuanian–East Prussia borders and the sea-coast. From the Field frontier troops and the Reserve frontier cordons the KGB practised to form combined troops. Such combined troops generally had up to 1,000 frontier guards and were used in battles with Lithuanian partisans as deep as 50km into inland. It is supposed that only in 1944–1945 some 3,000 Lithuanian people were shot by frontier guards during the partisan war.

Okupantų veiksmai siekiant demoralizuoti ir dezorganizuoti pasipriešinimą 1945 m. vasarą

AMNESTIJA

1945 m. vasarą rusų okupantai nesirengė keisti savo taktikos slopindami karinį pasipriešinimą Lietuvoje. Svarbiausia slopinimo priemonė kaip ir anksčiau buvo NKVD bei NKGB karinė jėga. Nepaisant pasipriešinimo laimėjimų 1945 m. pavasarį, okupantams pirmąją sėkmę atnešė jų naudai veikęs laiko veiksnys. Antrojo pasaulinio karo metu įsigyto karo grobio dalybos į tolimiausią tarptautinės politikos užkampį nustūmė prieš karą buvusių nepriklausomų valstybių klausimą. Vokietijos kapituliacija galutinai palaidojo viltį, kad į Lietuvą gali grįžti frontas¹. Partizanams teko nedėkingas uždavinys prognozuoti sąjungininkų veiksmus nežinant, kiek laiko truks sovietų okupacija, atsiliepė ir psichologinis bei fizinis nuovargis dėl nuolatinio pavojaus gyvybei (ypač Šiaurės, Rytų ir Vidurio Lietuvoje).

Partizanus demoralizuojamai veikė okupacinės valdžios skelbiama amnestija ir galimybė legalizuotis. 1945 m. vasario 9 d. LSSR vyriausybės paskelbtą atsišaukimą į lietuvių tautą, žadantį „dovanoti“ pasipriešinimo dalyviams jų „kaltes“, sovietinė propaganda vaizdavo kaip itin humanišką aktą, kurio tikslas – nutraukti beprasmi kraujo liejimą ir išgelbėti tautą. Vėliau šis propagan-

dinis įvaizdis buvo pakartotas istorinėje ir publicistinėje literatūroje teigiant, kad kolia-borantai yra taikingi, rūpinasi tautos likimu (tautinis komunizmas), o svetimi stalinistai, teikę pirmenybę karinėms ir teroro priemonėms, – tikri bukapročiai. Iš tikrųjų amnestija prasidėjo jau 1945 m. sausio mėn. (iki jos paskelbimo!), kai, anot LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno, Raseinių apskrityje legalizavosi 45 partizanai su savo vadu Miteliu, o Utenos, Kėdainių ir Raseinių apskrityse – dar per 200 partizanų².

Vienas pirmųjų amnestijos aktų, kurį pavyko rasti, buvo parengtas, suredaguotas bei patvirtintas NKGB žinybos pareigūnų ir viešai paskelbtas su Šiaulių apskrities vykdomojo komiteto pirmininko Bakučio ir NKVD viršininko kpt. Satkausko parašais. Jame sakoma, kad tiems, kurie nuo 1944 m. gruodžio 29 d. iki 1945 m. sausio 10 d. „grįš iš miškų arba slapstymosi vietų ir laisvu noru atiduos ginklus milicijos organams, nutrauks visus ryšius su lietuvių tautos priešais“, garantuojama visiškas „klaidų dovanojimas“³. Dar anksčiau – 1944 m. gruodžio 12 d. – buvo išplatintas Rokiškio apskrities vykdomojo komiteto ir NKVD kreipimasis dėl registracijos⁴. 1945 m. sausio 25 d. „Smerš“ iniciatyva buvo paskelbtas suimto LLA Tauragės rinktinės vado J. Babiliaus vardu pasirašytas

atsišaukimas į apskrities partizanus, raginantis sudėti ginklus, demobilizuotis ir atgailauti⁵.

Kai kurie partizanai per šeimų narius iš NKGB gaudavo laiškų, kuriuose jie buvo raginami nužudyti savo vadus ir išeiti iš miško; užsiregistravusiems buvo žadamos įvairios tarnybos ir pan.⁶ Telšių apskrityje jau 1944 m. gruodžio pabaigoje 5 aktyvesnių partizanų šeimos bei giminės buvo priversti pasirašyti, kad jų sūnūs savanoriškai pasiduos, priešingu atveju grasinta pritaikyti jų ūkiams „rimtas represijas“⁷.

Visi minėti raginimai, tarp jų ir LSSR vyriausybės atsišaukimas, turėjo potekstę: kaip aiškino LSSR NKVD komisaras J. Bartasiūnas, legalizacija buvo siejama su pačių pasidavusiųjų „aktyvia kova su lietuviškai vokiškomis gaujomis siekiant išpirkti savo kaltę prieš tautą, prieš tėvynę“⁸. Iš pasidavusio partizano buvo reikalaujama tapti išdaviku – nusiplauti „nuodėmes“ bendražygių krauju. Užsiregistravusius partizanus panaudoti pasipriešinimui slopinti orientavo ir slapta LSSR NKVD–NKGB 1945 m. balandžio 5 d. direktyva Nr. 0033/11; joje nurodomi būdai ir priemonės, kaip iš suimtų partizanų sudaryti agentūrą, galinčią įsiskverbti giliai į pagrindį ir veiksmingai jį žlugdyti⁹.

1945 m. pavasarį skelbiama amnestija nebuvo efektyvi. Nors NKVD–NKGB dokumentuose užfiksuoti nemaži tuo metu užsiregistravusių asmenų skaičiai, tačiau tarp jų verbuojamų, o ypač veikiančių, agentų labai nedaug. Tai savo ruožtu liudija, kad daugelis užregistruotų „banditų“, net ir atnešusių ginklus, su organizuotu pasipriešinimu nieko bendro neturėjo. Ištrauktas iš slėptuvės pauglys ar jaunuolis tada nesunkiai galėjo nurodyti net kelias slaptavietes, kuriose buvo laikomi praėjus frontui surinkti ginklai. Be

to, terminai, per kuriuos įsakyta sunešti nuo fronto likusius ginklus, buvo labai trumpi – dešimt dienų (pvz., NKVD Šiaulių apskrities viršininko saugumo kpt. Satkausko viešas 1944 m. gruodžio 15 d. įsakymas arba NKVD–NKGB Telšių apskrities viršininko įsakymas, reikalaujantis per dešimt dienų savanoriškai atiduoti ginklus, šaudmenis ir ryšio priemones, priešingu atveju grasinama bausme)¹⁰. Kartojo radijo imtuvų situacija: buvo kvaila tikėtis, kad per tokį trumpą laiką, nesant galimybių paskleisti informaciją ir siaučiant po kaimus rusų kariuomenei, ūkininkai neš į NKVD skyrius laukuose rastus ginklus, bet nepaisant to, pasibaigus šiam terminui ginklus galėjo turėti tik „banditai“.

A. Ramanausko-Vanago liudijimu, iki 1945 m. liepos mėn. Dzūkijoje nebuvo nė vieno užsiregistravusio partizano¹¹. Raseinių, Kėdainių apskrityse ir Šiaurės rytų Aukštaitijoje jų buvo, bet daugiausia iš jaunesnių, t.y. neseniai veikiančių, ir ne tokių aktyvių partizanų, kurie galėjo nesukeldami įtarimo užsiregistruoti kaip vengę mobilizacijos. Rokiškio apskrityje birželio mėn. užsiregistravo tik 29 „vengę mobilizacijos“ ir tik vienas iš jų atnešė ginklą, liepos mėn. – 50, bet tarp jų nebuvo nė vieno partizano¹².

Kėdainių apskrityje kartu su operacijomis prieš V. Pabarčiaus vadovaujamus partizanus prasidėjo ir jų šeimų bei giminių trėmimai, o dėl patirtų nuostolių dalis vyrų ėmė registruotis jau 1945 m. vasario mėn.¹³

Planingas rusų kariuomenės siautimas, ilgalaikis okupantų teroras ir represijos prieš partizanų šeimas bei gimines ilgainiui demoralizuojamai paveikė dalį kovotojų ir jų šeimas visoje Lietuvoje. Okupantai pasinaudojo ir palankia politine padėtimi, susiklosčiusia po Vokietijos kapituliacijos. 1945 m.

gegužės mėn. LSSR NKVD–NKGB parengė ypatingą priemonių planą, kaip demoralizuoti, skaldyti ir krikdyti partizanų junginius bei grupes¹⁴. Jame numatyta visuotinė ir intensyvi agentūrinė-operatyvinė bei profilaktinė okupantų veikla: panaudoti visą (!) agentų ir informatorių tinklą, ir pirmiausia agentus iš lietuvių „autoritetingos“ visuomenės, kad būtų išaiškinti partizanai ir kiti pagrindininkai, taip pat panaudoti jų gimines siekiant palenkti rezistentus savanoriškai pasiduoti; verbuoti naujus agentus iš lietuvių karininkijos, buvusių politinių partijų narių, kunigų, mokytojų ir aukštųjų mokyklų profesūros bei studentų, taip pat verbuoti partizanų gimines ir suaktyvinti senus agentus, keliant jiems uždavinį įtikinti pasipriešinimo dalyvius nutraukti ginkluotą kovą ir užsiregistruoti, o boikotuojantį mobilizaciją jaunimą – ateiti ir „prisipažinti kaltę“; peržiūrėti visų suimtų ar užsiregistravusių partizanų, rėmėjų, vengusių mobilizacijos vyrų duomenis NKVD–NKGB apskričių skyrių kartotekose siekiant dalį minėtų asmenų užverbuoti ir pasiųsti atgal krikdyti bei skatinti išeiti iš miško partizanų grupes.

Daug dėmesio buvo skirta lietuvių visuomenės, ypač rezistentų artimųjų, psichologiniam apdorojimui. Agentai ir informatoriai, taip pat specialiai siunčiami į apskritis bei valsčius agentai maršrutininkai turėjo plačiai paskleisti „drg. Stalino 1945 m. gegužės 9 d. kalbą apie Vokietijos kapituliaciją“ ir Lietuvos vyriausybės kreipimąsi „Į lietuvių liaudį“. Į partizaninio sąjūdžio labiausiai apimtas vietas Lietuvos bolševikų CK ir LSSR LKT vienam dviem mėnesiams turėjo išsiuntinėti aukštus komunistų partijos bei administracijos pareigūnus, deputatus aiškinamajam darbui atlikti; provincijoje į šį darbą turėjo būti įtraukta autoritetinga inteligentijos

dalys, kurią NKVD–NKGB iš anksto turėjo patikrinti, instrukuoti ir kontroliuoti.

Registracijos metu numatyta organizuoti mitingus, partizanams ir jų vadams rašyti laiškus, kurie turėjo būti perduodami per gimines, pažįstamus, draugus ir buvusius partizanus, „Tiesoje“ ir apskričių laikraščiuose nuolat spausdinti propagandinius okupacinės administracijos aukščiausiųjų pareigūnų straipsnius, raginančius registruotis. Agentūrinė-operatyvinė bei propagandinė LSSR NKVD–NKGB veikla turėjo būti derinama su NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos valdybos viršininku gen. mjr. M. Byčkovskiu ir 4-osios šaulių divizijos vadu gen. mjr. P. Vetrovu.

Didžiausias saugumo dėmesys turėjo būti skiriamas inteligentijai, sudarančiai pasipriešinimo vadovybės branduolį¹⁵. Į tai orientavo LSSR NKGB 1945 m. gegužės 11 d. direktyva Nr. 19 dėl agentūrinio-operatyvinio darbo sustiprinimo tarp inteligentijos ir jaunimo ir 1945 m. gegužės 28 d. direktyva Nr. 2/1519/P dėl agentūrinės-operatyvinės veiklos sustiprinimo atskleidžiant „lietuviškai vokišką pagrindį“¹⁶.

Okupantai privertė prelatą Stasį Jokušauską ir kurijos kanclerį kunigą Mielešką parašyti laišką „Visiems Kauno arkivyskupijos klebonams, bažnyčių rektoriams ir tikintiesiems“, kuriame smerkiami besislapstantys partizanai, jie raginami klausyti Bažnyčios ir Valdžios, mesti ginklus ir grįžti „į kilnų atstatymo darbą“. Laiškas jau su pačių saugumiečių pagalba buvo platinamas ne tik Kauno arkivyskupijoje, bet ir Panevėžio vyskupijoje, minimas užsienyje¹⁷. Bet tik Gelgaudiškio kunigas paragino vyrus išeiti iš miško ir pasiduoti; šitaip legalizavosi 13 vengiančių šaukimo į kariuomenę asmenų¹⁸. Griškabūdžio kunigas šiuo ganytojišku laišk-

ku nepatikėjo, nes buvo parašytas nesilaikant kanonų¹⁹.

Rokiškio apskrities NKGB 1945 m. birželio mėn. pasiuntė 5 agentus darbui su giminėmis, parašė per 12 laiškų²⁰. Tačiau vyrai neskubėjo, todėl imta terorizuoti gimines ir artimuosius. Liepos 25 d. į NKVD Pandėlio valsčiaus skyrių atėjo su ginklais ir užsiregistravo 3 partizanai, iš jų vienam buvo pažadėta grąžinti iš tremties sužadėtinės šeimą²¹. Rugpjūčio 17 d. suimta Orlanienė iš kalėjimo parašė laišką vyrui prašydama registruotis, o 30 d. Pranas Orlanas bei jo pavaduotojas Juozas Žukauskas užsiregistravo ir atidavė ginklus²².

Rugpjūčio pabaigoje NKVD Kaišiadorių apskrities skyrius konfiskavo 8 ūkininkų turta; enkavedistai grasino šeimoms tolesnėmis represijomis, jeigu jų nariai negrįš iš Kariūno būrio; dėl to užsiregistravo 3 asmenys, tačiau ginklų neatidavė, sakėsi palikę būryje²³. Lapkričio mėn. pasklidus gandams, kad M. Kuzinevičius-Serbentas linkęs legalizuotis, jo motinai buvo perduotas laiškas leidimas per penkias dienas užsiregistruoti²⁴.

PARTIZANŲ DISKUSIJA DĖL REGISTRACIJOS

Nesiliaujant visuotiniam terorui, pasikeitus tarptautinei padėčiai, intensyvi psichologinė okupantų ataka – amnestija vis labiau dezorganizavo ir demoralizavo partizanus iš vidaus. Dalis partizanų patikėjo pažadais paklususiųjų nebausti ir nesiimti represijų prieš jų šeimų narius, dalis bandė pasiaukoti ir taip apsaugoti savo šeimas nuo represijų, nors dauguma partizanų ir jų vadų suvokė, kad tai tik vienas iš psichologinių priešo manevrų²⁵. Liepos 18 d. LLA Vilniaus apygar-

dos štabo pasirašytame atsišaukime atsakyme į amnestiją aiškiai nurodytas šios akcijos absurdiškumas: kodėl atleidžiamos „nuodėmės“ dar nesugautiems ir laisvėje esantiems asmenims, o ne amnestuojami nekaltai suimti žmonės, kurie kankinasi kalėjimuose?²⁶

Tam atsispirti tebuvo dvi galimybės – leisti partizanams registruotis, kad jie patys įsitikintų, jog tai tik eilinės okupantų pinklės, arba drausti registruotis ir užsiregistravusį be leidimo partizaną laikyti išdaviku. Kuria iš eiti pasirinkti, dažniausiai savarankiškai sprendė patys didesnių organizacinių vienetų vadai. Registruotis leido Dzūkijos partizanų vadovybė; savo sprendimą ji motyvavo taip: a) partizanai ir jų vadai laisvės kovą pasirinko savo valia. Ši kova bus ilga ir sunki, reikės daug aukų, o kovotojų šeimos bus žiauriai persekiojamos, tačiau okupantų pažadais niekuomet negalima tikėti; b) propagandos sumetimais užsiregistravusieji iš pradžių tikrai paleidžiami, bet ateityje okupantas vis tiek su jais susidoros; c) kai kurie partizanų šeimų nariai netiki partizanų kovos sėkme ir labiau nori, kad partizanas vėliau būtų kalinamas kalėjime negu žūtų kovoje; d) partizanai fizine jėga negali atlaikyti priešų spaudimo, bet kovoti privalo ir pasitikėti tegali savo dvasinėmis jėgomis, todėl bus net geriau, kad užsiregistruos tie, kurie jaučiasi dvasiškai neatsparūs, nes ateityje, neištvėrdami kovos sunkumų kaip garbingiems kariams dera, jie gali tapti pogrindžiui našta; e) partizanų šiomis sunkiomis sąlygomis gali būti tik tas, kuris yra pasiryžęs kovoti iki pergalės ir nebijo mirties, o ne tas, kuris lieka kovotojų gretose dėl vadovybės draudimo baimės; f) jei vadovybė neleistų laisvai pasirinkti, tai šeimos, kurios pataria partizanams registruotis, jiems žuvus kaltintų partizanų vadus²⁷.

Svarstant šį klausimą tarp dzūkų partizanų vadų išsiskyrė dvi nuomonės: plk. lt. J. Vitkus-Kazimieraitis buvo už laisvą registravimąsi atiduodant ginklus, lt. A. Ramanauskas-Vanagas – už tai, kad partizanas gali eiti registruotis tik gavęs vadovybės sutikimą, o savavališkai užsiregistravę ir atidavę priešui ginklus turi būti griežtai baudžiami²⁸. 1945 m. vasarą Apygardos štabo posėdyje buvo priimtas bendras sprendimas ir toliau nedrausti partizanams registruotis, tik būtinai įspėti, kad lengvai nepatikėtų priešu ir bent neatiduotų gerų ginklų. Partizanų registracija turėjo tapti tarsi natūralia atranka, kurią reikėjo būtinai atlikti, nes su tokia gausybe partizanų buvo sunku išsilaikyti nepatiriant didžiulių nuostolių, be to, vis sunkiau darėsi išsimaitinti, nes rėmėjai kaskart labiau skurdo²⁹.

Krištoponio rinktinės vadas lt. D. Vaiteš-Briedis leido registruotis tiems, „kurie neturi griekų“, t. y. besislapstantiems nuo mobilizacijos, naujokams ir nespėjusiems aktyviau įsitraukti į kovą partizanams, kad apsisaugotų nuo provokacijų. Tačiau legalizacijos traktavimas kaip kovos formos pakeitimas siekiant „išsaugoti tautos gyvybę“ buvo smerkiamas³⁰. Birželio mėn. LLA Panevėžio partizanų štabas parengė du straipsnius prieš J. Bartašiūno skelbiamą amnestiją, bet pasikeitus padėčiai rugpjūčio mėn. leido registruotis neatiduodant ginklo; asmenims, atidavusiems ginklą ar užsiregistravusiems kaip partizanams, grėsė sušaudymas³¹.

Partizanų junginiams išsiformavus į mažesnius dalinius, užsiregistruoti tiems, kuriems galima, 1945 m. rudenį leido kpt. A. Tindžiulis-Dėdė³². Netrukdyti registruotis tiems, kurie to nori ar kurių šeimos to prašo – matyt, toks buvo viso Biržų krašto partizanų vadovybės sprendimas; be to, nebuvo

reglamentuojamas ginklo atidavimas priešui³³.

Rokiškėnų partizanams registruotis nuo liepos vidurio lyg ir buvo uždrausta žodžiu, tačiau į pačią legalizaciją buvo žvelgiama daugiau moraliniu aspektu³⁴.

J. Misiūno-Žaliojo Velnio rugpjūčio 4 d. įsakyme nurodyta nesiimti jokios agitacijos prieš norinčius registruotis asmenis, tik priminti, kad jie daro klaidą ir parodo savo menkumą, nes jei paveikti komunistinės propagandos susvyravo, tai ir sutikę pirmąjį išbandymą tokie kariai neišlaikys; iš tokių trumparegių įsakyta atimti ginklus, kad nepatektų priešui³⁵. Tačiau tam tikrais atvejais, gavus raštišką vadovybės leidimą, siekiant išsaugoti kadrus ir apsaugoti rėmėjus nuo nuskurdinimo, kai kurie būriai buvo legalizuoti ir priskirti pagrindžio rezervistų kategorijai³⁶. Apskritai Didžiosios Kovos apygardos vadovybės sprendimas buvo suprantamas kaip leidimas legalizuotis neatiduodant ginklų³⁷.

Tačiau toks aukštaičių liberalumas nebuvo priimtinas Žemaitijos partizanų junginiams, veikiantiems irgi su LLA vėliava. Jų griežtą sprendimą neregistruoti nulėmė ir LLA statutinės nuostatos, pagal kurias pasitraukusieji iš kovos be vado leidimo laikomi išdavikais ir baudžiami mirtimi.

Liepos mėn. Pavidaujo būrio susirinkime vadas T. Kisielius-Česlovas įsakė toliau negailestingai kovoti su okupantais, gintis nuo kariuomenės, uždraudė registruotis³⁸. Draudimą lėmė ir bendroji karo laukimo strategija, numatanti Sovietų Sąjungos ir JAV bei Didžiosios Britanijos konfliktą. Vokietijos kapituliacija šiuo atveju nebuvo visa ko pabaiga, o tik pradžia.

Vėliau A. Ramanauskas-Vanagas, apibendrinamas partizaninės kovos patirtį, ra-

šė, kad draudimas registruotis pogrindžiui neišėjo į gera, nes partizanų gretose liko ir tie, kurie buvo neverti partizanų vardo; jie tapo provokatoriais, padarė didžiulę moralinę žalą organizacijos autoritetui ir pražudė daug kovotojų³⁹. Ši nuomonė tik iš dalies galėtų būti teisinga, nes paskutiniaisiais kovos metais veikė visai kiti veiksniai. Draudimas ar leidimas partizanams registruotis buvo lygiaverčiai; blogiausia buvo tai, kad okupantas sugebėjo primesti partizanams nereikalingą diskusiją ir sukėlė tam tikrą sumaištį organizacijoje. Dauguma partizanų buvo nepatenkinti, kad vadovybė nedraudžia registruotis, ir vadams teko daug aiškinti, kodėl toks sprendimas būtinas⁴⁰. Kita vertus, ten, kur buvo draudžiama registruotis, nepatenkinti liko partizanai, linkę pereiti į legalią padėtį. Galiausiai ten, kur vadai nesiryžo priimti vienokio ar kitokio sprendimo, prasiėjo tarpusavio trintis, skatinama nelengvų kovos ir išsilaikymo sąlygų.

REGISTRACIJOS POVEIKIS

Amnestija psichologiškai užklupo partizanus netikėtai – po žiauraus teroro tai buvo menamo išsigelbėjimo prošvaistė. Šis okupanto manevras akivaizdžiai parodė, kad partizanams reikalinga veiksminga centrinė pasipriešinimo vadovybė, kuri būtų galėjusi tuoj pat reaguoti į jį. Analizuojant labiausiai registracijos paliestų vietovių partizanų junginius aiškėja, kad daugiausia nukentėjo menkai struktūrizuoti, platesnių ryšių ir žymesnių autoritetų neturintys, izoliuoti daliniai. Tačiau ir be to legalizacijos kaip slopinimo priemonės efektas buvo palyginti trumpalaikis, nes okupantai nė neketino laikytis jos sąlygų – užsiregistravusius partiza-

nus iš pradžių paleisdavo, o ilgainiui ėmė sodinti į kalėjimus ar su šeimomis tremti į Sibirą⁴¹. Sovietų valdžią domino ne „taikus“ buvusių partizanų „darbas socialistinės tėvynės naudai“, bet jie patys kaip agentūrinė medžiaga ir informacijos apie partizanų veiklą šaltinis. Į tai orientavo SSRS NKVD–NKGB komisaro pavaduotojų gen. plk. B. Kobulovo ir gen. plk. A. Apolonovo 1945 m. liepos 29 d. direktyva Nr. 35 dėl darbo tarp užsiregistravusiųjų tvarkos⁴².

Pagal direktyvą, atvykus besilegalizuojančiam asmeniui turėjo būti surengiamas auklėjamojo pobūdžio pokalbis, kurio metu nuodugniai išaiškinama amnestijos esmė, t.y. ką iš tikrųjų reiškia „išpažinti kaltę“ („javka s povinnoj“). Toliau direktyvoje aiškinamas okupacinių struktūrų požiūris į juos, nurodoma, kad atvykę „išpažinti kaltę“ asmenys yra „pilnateisiai piliečiai“ (aišku, SSRS) ir gali laisvai gyventi bei dirbti savo ūkiuose ar įmonėse, kurioje dirbo iki perėjimo į nelegalią padėtį (tačiau paso jie negaudavo, o tik pažymą ir buvo priversti periodiškai registruotis milicijos skyriuose). Per administraciją ir partijos struktūrą visiems vadovams buvo nurodyta nereikšti priešiško užsiregistravusiems asmenims ir nesielgti su jais priešiskai; užsiregistravusieji turėjo būti tikrinami ir labiau tinkantys pasitelkiami slapta bendradarbiauti su NKVD–NKGB turint tikslą toliau skaldyti pogrindį, versti legalizuotis, taip pat padėti išaiškinti partizanų junginius. Direktyvoje nurodyta užsiregistravusius asmenis verbuoti informatoriais.

NKVD–NKGB labiausiai domino vadai, galintys suteikti ypač vertingos operatyvinės informacijos, daug vertingesnės negu suteiktų eilinis partizanas ar šiaip besislapstantis asmuo. Per patį amnestijos įkarštį nuėjo re-

gistruotis ir A. apygardos „Vytauto“ grupės vadas A. Baublys-Merkys, kuriam jau anksčiau rusai per gimines buvo garantavę „klaidų“ dovanojimą, tačiau pajutęs, kad pakliuvo į spąstus, pabėgo⁴³. Į panašius spąstus pakliuvo atėjęs Obelių valsčiuje registruotis būrio vadas K. Ramanauskas: pareikalavus išvesti iš miško ir kitus partizanus bei nužudyti B. Pupeikį-Taurą, partizanas į kitą susitikimą su NKGB jau neatėjo, nors ir tarp partizanų turėto autoriteto neatgavo...

Tokiomis aplinkybėmis aiškėja direktyvos Nr. 35 „humaniškumo“ elementų esmė. Užsiregistravusiems asmenims buvo skirta ypatinga NKVD–NKGB „globa“: jie buvo saugomi nuo vietos administracijos perdėto revoliucinio uolumo, bet ne dėl humanizmo ir net ne propagandiniais sumetimais – saugumiečiams rūpėjo apsaugoti žmonių terpę, kurioje galėjo rasti vertingi agentai ir operatyvinės informacijos šaltiniai. Šis sluoksnis turėjo būti sunaikintas pamažu ir laipsniškai, stengiantis nesukompromituoti aukščiausiųjų LSSR valdžios institucijų, kurios dėjos „visagalės“ apgaudinėjamos visuomenės akyse. Telšių apskrityje iki rugpjūčio mėn. visi 24 užsiregistravę kaip partizanai asmenys buvo sekami vietinės agentūros⁴⁴.

Kita vertus, tai, kad registracija bent iš pradžių buvo vykdoma šabloniškai, nesistengiant iš karto išsiaiškinti, kurie užsiregistravusieji yra partizanai, lėmė ir objektyvios aplinkybės: pasibaigus karui ir vykstant Lietuvos integracijos į sovietų imperiją procesui, šalyje iki 1945 m. liepos mėn. turėjo būti baigta „pasportizacija“ – sovietinių pasų išdavimas gyventojams. Tai sudarė palankias galimybes daugeliui besislapstančių žmonių legalizuotis ne per NKVD–NKGB skyrius, bet savarankiškai keičiant gyvenamąją vietą, o partizanams atsirado galimybė išeiti iš miš-

kų ir imtis pagrindinės veiklos legaliai gyvenant miestuose.

Okupantai tikrai nesitikėjo, kad slapukai susikraustys į miestus, – to jie neplanavo. Nepaisant masiško dokumentų tikrinimo keliuose, ant tiltų, geležinkelio stotyse ir net butuose (pvz., Klaipėdoje vien liepos–rugpjūčio mėn. NKVD skyrius du kartus tikrino dokumentus butuose ir kartu su „Smeršu“ dar šešis kartus geležinkelio stotyje)⁴⁵, okupantai buvo bejėgiai prieš žmonių sugėbėjimus ir sistemos korupciją: laikinas pažymėjimas vietoj karinio bilieto kainavo 1600 rb, karinis bilietas su pasu – 6000 rb arba tiesiog gerus pietus su išgėrimu restorane pasikvietus pasų stalo ar karinio komisariato pareigūną⁴⁶. Kita vertus, masinis dokumentų tikrinimas miestuose kėlė grėsmingą padėtį, kad nomenklatūros valdomos įmonės ir gamyklos liks be pigios darbo jėgos, kurios viena iš vergiško paklusnumo ir pigaus darbo sąlygų ir buvo ta, kad administracija per daug nekreipė dėmesio į dokumentų patikimumą.

Taigi greta oficialiai užsiregistravusių atsirado tam tikras skaičius ir kitokiu būdu perėjusių į legalią padėtį pasipriešinimo kovotojų. Alytaus apskrityje nuo birželio 14 d. iki rugpjūčio 20 d. atėjo registruotis 3734 žmonės, iš kurių 3514 vengiantys mobilizacijos, 27 dezertirai ir tik 193 „banditai“ (partizanai)⁴⁷. Tačiau iš pastarųjų tik 74 žmonės atsinešė ginklus⁴⁸. Liepos 1 d. Trakų apskrityje užsiregistravo 1523 asmenys, kurių dauguma prisipažino vengę mobilizacijos, ir tik 18 atėjo su ginklais, todėl buvo spėjama, kad legalizacija pasinaudojo ir partizanai⁴⁹. Nepaisant NKVD–NKGB pastangų, Telšių apskrityje iki birželio pabaigos užsiregistravo tik 10 partizanų, rugpjūčio mėn. šis skaičius padidėjo iki 24, nors daugumą sudarė ven-

giantys mobilizacijos. Rugpjūčio 3 d. užsiregistravo 73 žmonės⁵⁰.

Kad vyksta nekontroliuojama partizanų legalizacija, liudijo ir nuolatiniai miestų NKVD–NKGB skyrių pranešimai. Rugsėjo 6 d. Klaipėdos NKVD viršininkas įspėjo savo kolegas, kad į Klaipėdą, režiminį ir pasienio miestą, stengiasi patekti ir nuolat apsigyventi „įvairūs antisovietinis, nacionalistinis ir banditinis elementas“⁵¹. 1945 m. vasarą į buvusio Klaipėdos krašto apskritis persikėlę gyventi daug LLA Žemaičių legiono narių, su dokumentais Kaune apsigyveno nemaža Kėdainių apskrities Didžiosios Kovos apygardos vadų.

Objektyvus legalizacijos panaudojimo pasipriešinimui mechanizmas veikė toliau. Partizanus nuo okupantų apgaulės dažniausiai gelbėjo sporadinis veikimo pobūdis. Daugelio partizanų būrių nepasiekė pirmoji amnestijos banga arba jie, remdamiesi permainingu laukimo strategija, dar stipriai prognozavo esminius pokyčius birželio–liepos mėn. Vėliau, kol tarp partizanų vyko diskusija, atsiskleidė tikroji registracijos esmė.

1945 m. rugpjūčio mėn. legalizacijos problemą svarstė Antano Streikaus būrio, vasarą praleidusio Latvijos miškuose, vadovybė, bet tuo metu tie, kurie buvo užsiregistravę, pradėjo grįžti į mišką dėl nuožmių persekiojimų⁵². Rudenį vėl buvo svarstyta registracijos galimybė, tačiau sužinota, kad užsiregistravę Viktoras Lukošius ir Vladas Bernatavičius buvo sušaudyti be teismo, o Albinas Streikus vietoje nušautas, net nepriėmus registruotis⁵³.

Papilio valsčiuje su ginklais užsiregistravusius Audicką ir Vaitkevičių vėliau sribai nukankino ir numetė miestelio aikštėje⁵⁴.

Tik rugsėjo mėn. sprendimą dėl legalizacijos priėmė Tauro apygardos štabas; spren-

dimas buvo tobulas: būrių vadams leista legalizuoti visus partizanus, turinčius galimybę nuslėpti praeitį, bet partizanai privalėjo nutraukti ryšių su būriais⁵⁵.

Tikrosios legalizacijos vykdymo priemonės gąsdino daugelį kovotojų: likti partizanų daliniuose buvo saugiau negu pasiduoti priešui malonei ir būti sribų kankinamiems bei sunaikinamiems ne tik fiziškai, bet ir morališkai. Antai devyniolikmetis B. Vaičėno būrio partizanas Juozas Žaržojus-Jazminas nėjo registruotis, nors pagal amžių ir galėjo; jis baiminosi, kad priešas vers išduoti draugus⁵⁶. Aukštadvario, Semeliškių valsčiaus NKVD neleisdavo registruotis be ginklo, grasindavo represijomis, versdavo grįžti į būrį ir „fiziškai likviduoti vadus“⁵⁷. Vidaus agentu užverbuotas Romanas spalio 10 d. Onušio valsčiaus Lauzgionių kaime įviliojo į smogikų pasalą J. Stančiką-Mešką, kuris išeidamas iš trobos buvo sužeistas į kojas ir nenorėdamas pasiduoti gyvas susisprogdino granata⁵⁸. Spalio 20 d. Aukštadvario valsčiuje netoli Būdų kaimo tas pats išdavikas įviliojo į pasalą brolius Kabarus ir nužudė anksčiau užsiregistravusį Stasį; sužeistą Petrą sribai sekė iki bunkerio ir ten jis žuvo kartu su kitais 7 vyrais⁵⁹.

AMNESTIJA KAIP SLOPINIMO PRIEMONIŲ KOMPLEKSO DALIS

Vykdant amnestiją karinis spaudimas ne tik neatslūgo, bet dar labiau sustiprėjo. 1945 m. birželio–gruodžio mėn. okupantų kariuomenė sunaikino arba išsklaidė 21 Didžiosios Kovos apygardos partizanų būrį, žuvo apie 100 partizanų, o tuo pat metu legalizavosi 8 partizanų būriai, apie 50–60 asmenų⁶⁰. Birželio 1 d.–rugpjūčio 20 d. Švenčionių ap-

skrityje buvo įvykdyta 71 karinė operacija, per kurias nužudyti 75 ir suimti 67 partizanai bei 82 rėmėjai, o legalizavosi per šį laikotarpį tik 67 asmenys (iš jų 50 pasidavė su ginklu)⁶¹. Birželio mėn. iš Švenčionių ir Švenčionėlių valsčiuose veikusio Miškinio-Lapės būrio buvo nukauti 12, suimti 5 partizanai ir tik 3 užsiregistravo⁶². Vienam „legalizuotam“ partizanui vidutiniškai teko 2 žuvę ir 1-2 suimti partizanai. Be to, ir pati registracija – pasidavimas – dažniausiai buvo tiesioginė karinių operacijų išdava: Alytaus apskrityje po masinio siautimo rugpjūčio 20 d. užsiregistravo 188 žmonės, iš kurių 29 partizanai (su ginklu 14)⁶³. Visa tai pakankamai iškalbingai liudija okupantų politikos esmę, nesvarbu, kaip ji pasireiškė ar vadintųsi.

Ypač ryškiai tai atskleidžia Geležinio Vilko rinktinės „Lūšio“ partizanų grupės – Martyno Vičkačkos-Vasaros ir jo bendražių istorija. Rugpjūčio 4 d. naktį į 5 d. partizanai Onuškio, Daugų ir Alovės valsčiuose masiškai naikino kolaborantus (stribus bei šnipus). Atsakydami į tai rusai surengė operaciją, kuri laikytina kulminacine baudžiamojo teroro politikoje. Operacijos vykdyti į Onuškio valsčių atvyko pats Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkas plk. Rudyka, NKVD ir NKGB Trakų ir Alytaus apskričių viršininkai, LSSR NKVD–NKGB operatyvinė grupė ir gen. mjr. P. Vetrovas⁶⁴. Operacijos eigą kontroliavo Maskva: rugpjūčio 7 d. gen. lttn. I. Tkačenka pranešė NKVD komisarui L. Berijai ir NKGB komisarui V. Merkulovui, kad duotas įsakymas suimti partizanų rėmėjų šeimas, konfiskuoti jų turtą, ir kartu prašė leidimo „visus pagautus teroristus ir jų rėmėjus viešai sušaudyti arba pakarti vietoje“⁶⁵.

Maskva nedelsdama atsakė: kol nebus sugauti partizanai, P. Vetrovui ir Rudykai

draudžiama grįžti į Vilnių, nurodyta apie operacijos eigą pranešinėti kasdien, „su teroristų šeimomis ir rėmėjais susidoroti pačiu žiauriausiu būdu. Visas šeimas iškelti, turtą konfiskuoti. Sankciją šaudyti ir karti gausite papildomai“⁶⁶. Iki 9 d. vykdytas „šukavimas“ jokių rezultatų nedavė, tačiau baudėjai suėmė 60 žmonių, o Kareivonių kaime nužudė tėvą ir sūnų Striužickus⁶⁷. Gyventojai kaip įmanydami slėpėsi, kariuomenei artėjant viską metę bėgdavo: tiek Klepočių, tiek Migučionių tragedijos buvo aiški pamoka, ko galima tikėtis iš baudėjų.

Siekiant atkirsti partizanus „nuo slėptuvių ir tiekimo bazių“, rugpjūčio 15 d. Onuškio bei gretimuose Semeliškių, Aukštadvario, Daugų ir kituose valsčiuose turėjo būti vienu metu ištremta 123 šeimos (96 iš Alytaus ir 32 iš Trakų apskrities)⁶⁸. Per operaciją ištremtųjų atsirado daugiau – 128 šeimos: iš Onuškio valsčiaus buvo ištremtos 33 šeimos (115 asmenų), iš Semeliškių valsčiaus – 5 (25 asmenys), iš Aukštadvario valsčiaus Čižiūnų kaimo – Semenavičiaus šeima ir t.t. (šiuo atveju keršyta už A. Ramanausko-Vanago bei Didžiosios Kovos rinktinės partizanų veiksmus)⁶⁹.

Trėmimams buvo sutelktos didžiulės karinės pajėgos: 13-asis, 86-asis ir 220-asis pasienio pulkai, 266-ojo šaulių pulko batalionas, 105-oji atskiroji pasienio manevrinė grupė, 40 vietos NKVD–NKGB skyrių operatyvininkų, 620 stribų, 60 automašinų⁷⁰. Vienai tremtinių šeimai išgabenti buvo skirtas 1 NKGB operatyvininkas arba NKVD karininkas, 2–4 stribai, vykdomojo komiteto pirmininkas ir grupė kareivių atsižvelgiant į atstumą, operatyvinę padėtį, šeimos svarbą, bet ne mažiau kaip 8–10 žmonių konvojui ir ne mažiau kaip 5 žmonės tremiamos šeimos turtą surašinėjančių kolaborantų apsaugai.

Tremiamų šeimų sąrašai buvo įteikiami pora valandų prieš operacijos pradžią ir baudėjų grupės tuojau pat išvykdavo į vietą. Konspiracijos sumetimais neleista niekam pasišalinti; dviem šeimoms buvo skiriamas 1 sunkvežimis⁷¹. Ištremtųjų išgabenimo stotimi pasirinkta Varėna, tarpiniai punktai – valsčiuose, maršrutus saugojo trijų pasienio pulkų pajėgos, o stotį 86-asis pasienio pulkas apsupo žiedine gynyba. Operacija prasidėjo 4 val. ryto ir baigėsi 16 val. vakaro, sulaipinus tremtinius į vagonus⁷².

Po šios teroro „pamokos“ rusai griebėsi apgaulės: baudėjų grupių vadams „žvalgybos tikslu“ buvo suteikta teisė „atleisti“ kai kurias šeimas nuo trėmimo, siekiant prisivilioti deryboms gimines ir artimuosius; kvietė registruotis, žadėjo nebausti ir pan.⁷³ Antai Semeliškių valsčiaus Zabaraukos kaime ltn. Taranenka prisiviliojo deryboms vieną kaimo moterį ir „dovanojo“ atleidimą nuo trėmimo su sąlyga, kad įtikintų ir kitus kaimo gyventojus (ne vien partizanus) nesislėpti nuo kareivių⁷⁴. Toks rusų karininko „humanizmas“ lėmė, kad rugpjūčio 17–19 d. Semeliškių valsčiuje atėjo registruotis 11 partizanų, tarp jų būrio vadas Pranas Stasiūnas-Bijūnas⁷⁵.

Tokiomis aplinkybėmis kai kurie partizanai neatlaikė psichologinio terorizavimo ir apgaudinėjamų giminių bei artimųjų spaudimo, sudėjo ginklus ir mėgino registruotis, tačiau dauguma iškart buvo suimti. Onušio valsčiuje rugpjūčio mėn. buvo nužudyti 8 partizanai (ar pavadinti jais) ir suimti 89 partizanai bei rėmėjai, tarp jų ir ėjęs registruotis būrio vadas Martynas Vičkačka-Vasara⁷⁶.

Rugsėjo 30 d. Onuškyje surengtas „parodomasis NKVD karinio tribunolo procesas“,

kuriame buvo „teisiami“ pasidavę M. Vičkačka-Vasara ir kiti 5 partizanai, jiems buvo primesta visa atsakomybė už kolaborantų nubaudimą⁷⁷. Teismo spektaklis (bent jau režisūrinė jo versija) turėjo būti „įspūdingas“: procese dalyvavo 500 aplinkinių vietovių gyventojų, „apsipildamas prakaitu“ M. Vičkačka pasakojo „apie žmonių pjaustymus“, nuosprendis sušaudyti buvo sutiktas „audringais plojimais ir pritariamais šūksniais“, o advokatui iš salės buvo „paduotas raštelis, kaip jis galės ginti tokius nusikaltėlius“. Po teismo surengtas mitingas, kuriame kalbėjo penki oratoriai⁷⁸. Iš tikrųjų tai buvo įprastinė teismo parodija; joje gal ir dalyvavo keliasdešimt kolaborantų bei strībų, kuriems „procesas buvo verčiamas į lietuvių kalbą“. Nebuvo „masiško ir entuziastingo liaudies pasmerkimo“, nes viešai pakarti okupantai neišdrįso, ir „nuteistieji“ iškart buvo sušaudyti. Generolai I. Tkačenka, P. Vetrovas, Rudyka ir maršalas L. Berija laimėjo procesą prieš jaunesnįjį puskarininkį M. Vičkačką, tačiau ar tai iš tikrųjų buvo jų pergalė?

IŠVADOS

1945 m. sovietų okupacinės pajėgos išbandė vieną baisiausių ginklų modernaus karo sąlygomis – masinę psichologinę ataką, sudėję su negirdėto masto kariniu teroru, nukreiptu tiek prieš partizanus (kombatantus), tiek prieš jų rėmėjus – civilius gyventojus. 1945-ieji turėjo tapti pasipriešinimo pabaiga, tačiau pasipriešinimo dalyviai pasirodė esą stipresni ir sugebėjo ne tik atlaikyti šią ataką, bet ir tam tikrais atvejais pasinaudoti legalizacija savo naudai. Amnestija turėjo įtakos ir pasipriešinimo konsolidavimui or-

ganizaciniu atžvilgiu telkiant partizanus bei kūrimui centralizuotos vadovybės, galinčios parengti strategijas, kurios padėtų apsisaugoti nuo tokių atakų.

Amnestijos kaip slopinimo priemonės poveikio bei legalizacijos panaudojimo pasipriešinimui mechanizmo negalime traktuoti vienareikšmiškai. Ne visi užsiregistravę asmenys pasitraukė iš kovos „kaip pakeitę tak-

tiką“, ir šiuo atveju partizanų vadovybės požiūris į juos kaip į morališkai neatsparius bei neatlaikiusius kovos sunkumų ir pasidavusius priešui turi būti konceptualiai įvertintas atliekant istorinius tyrimus. Tačiau dalies partizanų sprendimą registruotis nulėmė tikrai objektyvios aplinkybės, ir subjektyvus apsisprendimas praktiškai neturėjo didelės reikšmės.

Nuorodos

¹ Partizano Ryto prisiminimai, *Partizano keliu*, Kaunas, 1990, p. 17.

² J. Bartašiūnas, *Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškuosius nacionalistus*, Vilnius, 1945, p. 7.

³ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 7/25, l. 121.

⁴ NKGB Rokiškio apskrities skyriaus 1944 m. rugpjūčio 12 d.–1945 m. rugsėjo 19 d. agentūrinio-operatyvinio darbo dokumentai (spec. ir ataskaitiniai pranešimai, apklausos protokolai ir kt.), *ibid.*, b. 4/8, t. 2, l. 6.

⁵ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944)*, Vilnius, 1969, p. 274.

⁶ A. Ramanauskas (Vanagas), *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1991, p. 79.

⁷ NKGB Telšių apskrities skyriaus 1944 m. rugpjūčio 8 d.–1945 m. gruodžio 24 d. operatyvinės veiklos dokumentai (spec. ir ataskaitiniai pranešimai, apklausos protokolai ir kt.), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 4/3, t. 1, l. 25; NKVD Telšių apskrities skyriaus 1944 m. rugsėjo 14 d.–1945 m. vasario 7 d. dokumentai, *ibid.*, l. 61.

⁸ J. Bartašiūnas, *op. cit.*, p. 6–7.

⁹ NKGB Šakių apskrities skyriaus 1944 m. rugpjūčio 8 d.–1945 m. gruodžio 31 d. operatyvinės veiklos dokumentai (pažymos, susirašinėjimo dokumentai, raportai, pareiškimai), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 3, t. 1, l. 149.

¹⁰ LSSR NKGB 2-ojo skyriaus Šiaulių UO

1944 m. rugpjūčio 6 d.–gruodžio 31 d. dokumentai, *ibid.*, b. 4/12, t. 1, l. 95; b. 4/3, t. 1, l. 25.

¹¹ A. Ramanauskas (Vanagas), *op. cit.*, p. 79.

¹² LYA, f. K-1, ap. 3, b. 4/8, t. 3, l. 30, 37.

¹³ Piliečių, kaltinamų bendradarbiavimu su vokiečių tarnybomis, tardymo protokolų nuorašai (1961 m. vasario 1–13 d.), *ibid.*, ap. 8, b. 153 (23/4), t. 4, l. 71.

¹⁴ *Ibid.*, ap. 3, b. 16/54, l. 155–159.

¹⁵ *Ibid.*, b. 3, t. 1, l. 149.

¹⁶ *Ibid.*, l. 199.

¹⁷ *Laimėjome karą – laimėjome taiką*, New York, 1945, p. 40.

¹⁸ LYA, f. K-1, ap. 3, t. 1, l. 182–183.

¹⁹ *Ibid.*, l. 183.

²⁰ *Ibid.*, b. 4/8, t. 3, l. 30.

²¹ *Ibid.*, l. 113.

²² *Ibid.*, l. 237.

²³ NKGB Trakų apskrities skyriaus 1945 m. gegužės 26 d.–lapkričio 30 d. operatyvinės veiklos dokumentai, *ibid.*, b. 7/9, t. 2, l. 247.

²⁴ NKGB Trakų apskrities skyriaus 1945 m. spalio 5 d.–gruodžio 31 d. operatyvinės veiklos dokumentai, *ibid.*, t. 3, l. 26.

²⁵ A. Ramanauskas (Vanagas), *op. cit.*, p. 78.

²⁶ Kuročkos Vlodo, Stasio, g. 1923 m. Kaune, Jasinevičiaus Jono, Jono, g. 1918 m. Kėdainių apskrityje, baudžiamoji byla (1945 m. rugpjūčio 7 d.–1946 m. sausio 25 d.), LYA, f. K-1, b. 39199/3, l. 79.

²⁷ A. Ramanauskas (Vanagas), *op. cit.*, p. 100–101.

²⁸ *Ibid.*, p. 103.

- ²⁹ Ibid., p. 104.
- ³⁰ Partizano Boleslovo Eglinsko-Sauliaus užrašai, *Laisvės kovų archyvas*, t. 10, Kaunas, 1944, p. 230.
- ³¹ Bagdono Adolfo, Jono, ir kitų (iš viso 6 žmonių) baudžiamoji byla (1945 m. spalio 6 d.–1946 m. vasario 19 d.), LYA, f. K-1, b. P 18718, l. 1; Piliečių, kaltinamų bendradarbiavimu su vokiečių karine žvalgyba, tardymo protokolai (1948 m. liepos 27 d.–1950 m. rugpjūčio 28 d.), ibid., ap. 8, b. 64 (10/54), l. 245.
- ³² *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Vilnius, 1996, p. 488.
- ³³ Ibid., p. 667.
- ³⁴ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 4/8, t. 3, l. 38.
- ³⁵ S. Abromavičius, *Žaliojo Velnio takais*, Kaunas, 1995, p. 115.
- ³⁶ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 7/9, t. 3, l. 2.
- ³⁷ Ibid., b. 4/13, t. 2, l. 354.
- ³⁸ MGB Kauno srities valdybos A skyriaus agentūrinė byla Nr. 43 „Sever“ („Šiaurė“). Būrio vadas Vilčinskas Jonas, Kazio (1950 m. vasario 20 d.–1953 m. lapkričio 20 d.), ibid., ap. 45, b. 6126, t. 3, l. 345.
- ³⁹ A. Ramanauskas (Vanagas), op. cit., p. 106.
- ⁴⁰ Ibid., p. 105.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² LYA, f. K-1, ap. 3, b. 7/58, l. 43.
- ⁴³ A. Ramanauskas (Vanagas), op. cit., p. 105–106.
- ⁴⁴ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 7/81, l. 120.
- ⁴⁵ Ibid., b. 7/58, l. 75.
- ⁴⁶ Ibid., l. 25.
- ⁴⁷ Ibid., b. 4/5, t. 1, l. 254.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Ibid., l. 220.
- ⁵⁰ Ibid., b. 7/81, l. 118, 140.
- ⁵¹ Ibid., b. 7/58, l. 52.
- ⁵² Streikaus Juozapo, Antano, Streikaus Izidoriaus, Antano, Krasausko Vlado, Jono, baudžiamoji byla (1961 m. spalio 5 d.–1962 m. gegužės 5 d.), ibid., b. 47200/3, t. 1, l. 75.
- ⁵³ Ibid., l. 115.
- ⁵⁴ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 667.
- ⁵⁵ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 36/10, l. 148.
- ⁵⁶ Žaržojaus Juozo, Kazio, g. 1926 m. Obelių rajone, baudžiamoji byla (1957 m. gruodžio 14 d.–1958 m. rugpjūčio 14 d.), ibid., b. 44839/3, t. 1, l. 195.
- ⁵⁷ NKGB Trakų apskrities skyriaus 1944 m. rugpjūčio mėn.–gruodžio 31 d. operatyvinės veiklos dokumentai, ibid., ap. 3, b. 4/13, t. 2, l. 314.
- ⁵⁸ Ibid., l. 337.
- ⁵⁹ Ibid., l. 335; b. 7/9, t. 3, l. 104.
- ⁶⁰ Ibid., b. 2/4, l. 187.
- ⁶¹ NKGB Švenčionių apskrities skyriaus 1944 m. rugpjūčio 12 d.–1946 m. rugpjūčio 14 d. agentūrinio-operatyvinio darbo dokumentai, ibid., b. 4/7, l. 398.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ NKGB Alytaus apskrities skyriaus 1944 m. lapkričio 23 d.–1945 m. vasario 28 d. agentūrinės-operatyvinės veiklos dokumentai: spec. pranešimai apie kovą su pagrindžiu ir kt., ibid., b. 4/5, t. 1, l. 254.
- ⁶⁴ Ibid., l. 145.
- ⁶⁵ Ibid., l. 144.
- ⁶⁶ Ibid., l. 147.
- ⁶⁷ Ibid., b. 7/9, t. 2, l. 128.
- ⁶⁸ Vilniaus operatyvinio sektoriaus NKVD užnugario apsaugos kariuomenės štabo 1945 m. balandžio 26 d.–rugpjūčio 23 d. operatyvinės suvestinės apie lietuvių–lenkų pagrindį, spec. pranešimai apie „Žaliojo Velnio“, A. Ramanausko būrių sunaikinimo operacijas, Lietuvoje besislapstančių Vokietijos armijos karių suėmimą, tardymo protokolai, ibid., ap. 18, b. 58 (1/10), l. 372.
- ⁶⁹ Ibid., l. 353; ap. 3, b. 4/5, t. 1, l. 254; b. 4/13, t. 2, l. 304.
- ⁷⁰ Ibid., ap. 18, b. 1/10, l. 372.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² Ibid., l. 373.
- ⁷³ Ibid., l. 353.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ Ibid., l. 361.
- ⁷⁶ Ibid., ap. 3, b. 4/12, t. 2, l. 304.
- ⁷⁷ Ibid., b. 4/5, t. 2, l. 235.
- ⁷⁸ Ibid., l. 235–237.

Kęstutis Kasparas

SOVIET OCCUPATION ACTIONS TO DEMORALISE AND BREAK UP LITHUANIAN RESISTANCE IN THE SUMMER OF 1945

S u m m a r y

In 1945 the Soviet occupational forces launched a dreadful weapon, mass psychological attack, against Lithuania. The attack, combined with drastic military terror, was aimed both at Lithuanian partisans (combatants) and their supporters.

In February 9, 1945 the Lithuanian SSR government issued proclamation to Lithuanian nation. The proclamation of the collaborative Lithuanian government pledged to “pardon” the “faults” to resistance participants. Meanwhile the Soviet propaganda advocated the amnesty as an act of humanity, striving to cease the meaningless blood shed and thus preserve Lithuanian nation. Later the issue served as a good excuse for local collaborators. Many years they claimed that they pursued the policy of peaceful preservation of Lithuanian nation.

The granted amnesty harboured an implication of treason to those who determined to lay down the arms.

The Lithuanian SSR NKVD–NKGB secret instruction of April 5, 1945 No 0033/11, is the evidences of it. The instruction gave the directions of how to recruit the amnestied underground participants and how to use them against resistance movement.

Armed resistance in Lithuania, according to the Soviets, had to be done for in 1945. But resistance leaders and many other participants guessed the plans of the Soviet occupants and their collaborators. Moreover, the movement took some advantage of the situation. The amnesty facilitated the consolidation of resistance organisations and the rise of centralised leadership. Consequently the resistance leaders could work out preventive strategy for corresponding enemy tactics.

Lietuvos vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939 03 23–1940 06 15)

IVADAS

Etnografiniu atžvilgiu Klaipėdos kraštas yra Mažosios Lietuvos dalis, tačiau ypatingas juridinis statusas, politinė priklausomybė XX a. pirmoje pusėje lėmė, kad krašto praeitis istoriografijoje susiformavo kaip atskiras tyrimo objektas. Būtent tokiu aspektu šiame darbe ir mėginsime apžvelgti Klaipėdos krašto vietą Lietuvos užsienio diplomatinėje politikoje. Gali atrodyti, kad yra faktų, kurie lyg ir prieštarautų tokiam požiūriui: 1939 m. gegužės 1 d. Klaipėdos kraštas visapusiškai, net administraciniu atžvilgiu buvo inkorporuotas į Vokietijos Rytprūsių provinciją. Tačiau Lietuvos vyriausybei Klaipėdos krašto sąvoka neprarado aktualumo. Čia buvo daug Lietuvos darbininkų, kuriems reikėjo Lietuvos valdžios paramos. Nemažai rūpesčių kėlė lietuvių tautinės mažumos kultūriniai bei švietimo reikalai, nacių vykdomi kalinimai, trėmimai.

Istoriografijoje ši tema nėra išsamiai tyrinėta. Paminėtina istorikės P. Žostautaitės monografija „Klaipėdos kraštas 1923–1939“¹. Joje autorė apžvelgė ir pačių klaipėdiečių pastangas atkurti lietuvių švietimo bei kultūros įstaigas, Lietuvos vyriausybės požiūrį į darbininkų padėtį. Todėl minėti klausimai šiame darbe plačiau nebus nagrinėjami.

Pagrindiniai šio darbo informacijos šaltiniai buvo tuometinė periodinė spauda, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) medžiaga – Ministrų Tarybos bei Užsienio reikalų ministerijos fondų dokumentai. Pasinaudota ir Martyno Mažvydo nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomu J. Urbšio fondu.

VYRIAUSYBĖS PASTANGOS ATGAIVINTI KLAIPĖDOS KRAŠTO LIETUVIŲ KULTŪROS IR ŠVIETIMO ĮSTAIGAS

1939 m. kovo 30 d., t.y. praėjus vos savaitei po to, kai Klaipėdos kraštas buvo atplėštas nuo Lietuvos, įvyko Vokietijos vidaus reikalų ministro V. Fricko spaudos konferencija, kurioje buvo išdėstyta Reicho valdžios pozicija tautinių mažumų atžvilgiu. Joje nacių valdžios atstovas smulkiai aptarė kiekvienos mažumos skaičių ir teisinę padėtį, jų kultūrinės savasties raidos perspektyvas.

Šioje kalboje užsiminta ir apie lietuvių padėtį Vokietijoje. Anot V. Fricko, apie lietuvius, kaip tautinę mažumą, esą galima kalbėti tik po Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos. Jo nuomone, kurią jis argumentavo Seimelio 1938 m. gruodžio 11 d. rinkimų rezultatais, Klaipėdos krašte yra nuo 5 iki 10 tūkst. lietuvių. Frickas pabrėžė, kad

lietuviai, kaip ir bet kuri kita tautinė grupė, „savo savasties vystymąsi išlaikys“, kadangi tuo suinteresuota Vokietija, turinti Lietuvoje 45 tūkst. žmonių tautinę mažumą².

Šis Reicho pareigūno pranešimas sulaukė nemažo lietuvių visuomenės susidomėjimo.

Dar kovo 26 d. „Lietuvos aidas“ informavo, kad Vokietijoje egzistuoja tam tikri politiniai sluoksniai, kurie pasisako už platesnių teisių suteikimą lietuviams, ir pabrėžė, jog tai „žymiai prisidėtų prie lietuvių ir vokiečių tautų susiartinimo“³.

Daug vilčių į minėtą V. Fricko kalbą dėjo ir mažalietuvių laikraštis „Naujasis Tilžės keleivis“. Ja remiantis buvo grindžiamas tautinės mažumos veiklos legitimumas, apeliuojama į pačių vietinių lietuvių iniciatyvą kovojant dėl savo teisių⁴.

Tačiau minėtas V. Fricko pranešimas tebuvo eilinė nacių propagandinė variacija. Vokietija tautinių mažumų, tarp jų ir Klaipėdos krašto lietuvių, atžvilgiu neatsisakė griežtos politikos. Dar kovo 25 d. buvo paskelbta, kad lietuvių kultūros įstaigų veikla yra suspenduojama⁵, o viltys atnaujinti jų veiklą buvo menkos. Nacių valdžia beatodairiškai kišosi į įvairias žmogaus gyvenimo sritis, hitlerinio vadizmo principas nepaliko vietos Lietuvos piliečių ar svetimtaučių iniciatyvai. Jei ir galėjo egzistuoti kokia nors Klaipėdos krašto lietuvių kultūrinė veikla, tai tik inicijuota ar palaikoma Lietuvos vyriausybės.

Tautinės veiklos organizavimas Lietuvos vyriausybei buvo itin aktualus. Ji siekė suaktyvinti Klaipėdos krašto lietuvių visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą, padaryti jį ne tik intensyvų, bet ir kryptingesnį. Sunku būtų teigti, kad Lietuvos vyriausybė tautinei mažumai buvo numačiusi kokius nors konkrečius po-

litinius uždavinius. 1939 m. balandžio 18 d. įvykusio Ministrų Tarybos posėdžio, kuriame buvo suformuluota vyriausybės pozicija Klaipėdos krašto įvykių atžvilgiu, protokolas nėra išsamus. Jame neatsispindi vyriausybės narių svarstymai dėl tolesnių veiklos perspektyvų. Vis dėlto iš protokolo matyti, kad „tautiniais sumetimais“ buvo siekiama krašte sutelkti kuo daugiau inteligentijos ir pasiturinčio sluoksnio lietuvių⁶. Realiai įgyvendinti to nepavyko, nes nacių valdžios persekiojami į Lietuvą iš Klaipėdos krašto bėgo ne tik darbininkai, bet ir valdininkai bei inteligentai. Beveik po metų, 1940 m. balandžio 11 d., Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje A. Kalvaitis pranešė, kad didžioji dalis inteligentų, galinčių prisidėti prie lietuvių kultūrinės veiklos organizavimo, „<...>Klaipėdos kraštą turėjo apleisti“⁷.

Lietuvos vyriausybė ypač stengėsi įkurti krašte lietuvių kultūros draugiją, kuri turėtų ne tik atlikti kultūros centro vaidmenį, bet ir organizuoti lietuviškas mokyklas. Būtent tokių švietimo įstaigų trūkumas buvo laikomas opiausia problema. Lietuvos URM iš Karaliaučiaus ir Klaipėdos generalinių konsulatų gaudavo daug neramių žinių apie vokiečių valdžios mėginimus vykdyti germanizaciją per švietimo sistemą. Per visą aprašomąjį laikotarpį Klaipėdoje tebuvo šeši lietuviški skyriai, įsteigti prie vokiškų mokyklų⁸. Be to, vokiečių agitatoriai įkalbinėdavo lietuvius, kad jie savanoriškai leistų vaikus mokytis vokiškose mokyklose. Tilžės konsulato birželio 14 d. pranešimu, nacių propagandininkams pavyko suagituoti Pagėgių apskrityje gyvenančius lietuvius darbininkus, kurių daugelis net raštiškai davė tokį pasižadėjimą⁹.

Taip susiklosčius aplinkybėms, Lietuvos vyriausybė buvo suinteresuota lietuviškų

mokyklų egzistavimu Klaipėdos krašte. 1939 m. gegužės 3 d. Karaliaučiaus konsulas L. Dymša šiuo tikslu kreipėsi į Rytų Prūsijos oberprezidentą E. Kochą, tačiau jam buvo atsakyta, kad leidimas veikti lietuviškos mokykloms yra Berlyno institucijų kompetencija¹⁰.

Lietuvos diplomatų veikla šia kryptimi ypač suintensyvėjo 1939 m. vasaros pabaigoje, nes rugpjūčio 4 d., prasidėjus naujiems mokslo metams, į Klaipėdos konsulatą kreipėsi daug lietuvių teiraudamiesi, „ar ir kada bus lietuviškos mokyklos atidarytos Klaipėdos mieste ir krašte“¹¹.

1939 m. rugpjūčio 4 d. dėl leidimo veikti lietuviškos mokykloms į Vokietijos valstybės pasekretorių Woermanną kreipėsi Lietuvos pasiuntinys Berlyne K. Škirpa. Rugpjūčio 18 d. tuo pačiu reikalu jis kalbėjosi su Reicho Užsienio reikalų ministerijos Skandinavijos bei Pabaltijo skyriaus vedėju Grundherriu¹².

Panašių veiksmų ėmėsi ir žemesnio rango Lietuvos diplomatai. 1939 m. rugpjūčio 7 ir 9 d. į Rytprūsių provincijos vadovą kreipėsi L. Dymša; jam buvo pažadėta, kad ši problema bus sprendžiama¹³.

Nors Lietuvos valdžios atstovai ir labai stengėsi, tačiau įsteigti lietuvišką mokyklą Klaipėdos krašte nepavyko. Diplomatai sulaukė iš Vokietijos pareigūnų tik pažadų, kad šie reikalai bus sprendžiami, o konkretūs sprendimai buvo vilkinami. Turbūt todėl Lietuvos vyriausybė šį tikslą mėgino įgyvendinti kitokiu būdu – įkurti lietuvių organizaciją, kuri ne tik rūpintųsi švietimu, bet ir dirbtų platesnį kultūros darbą.

Siekdama įkurti lietuvių kultūros draugiją, Lietuvos vyriausybė turėjo du alternatyvius variantus. Vienas jų – įkurti tokią draugiją, kuri galėtų reprezentuoti Klaipėdos

krašto lietuvius kaip šio regiono Vokietijos tautinę mažumą. Tokiu atveju, sėkmingai klostantis įvykiams, iškiltų reali perspektyva bendradarbiauti ar net susijungti su Rytprūsiose veikiančia lietuvių draugija. Šios draugijos nariai tuo buvo itin suinteresuoti, nes tai galėjo sustiprinti visos Rytų Prūsijos lietuvių tautinės mažumos pajėgumą kovojant dėl savo teisių Vokietijoje. Tokias idėjas propagavo „Naujasis Tilžės keleivis“, kurio straipsniuose buvo išsakomos viltys gauti Lietuvos valstybės paramą šiai veiklai¹⁴.

Tačiau Lietuvos vyriausybė daugiau orientavosi į tai, kad būtų įkurta kultūros draugija, kuri apimtų tik Lietuvos pilietybę turinčius asmenis. Be abejo, kurį laiką domėtasi tautinės mažumos reikalais. Antai 1939 m. gegužės 3 d. Karaliaučiaus konsulas L. Dymša siūlė Rytprūsių provincijos vadovui leisti veikti suspenduotai Lietuvių mokyklų draugijai, kurios nariais buvo daug vietinių klaipėdiečių¹⁵. Kiek vėliau, gegužės 23 d., URM centras pavedė Lietuvos pasiuntinybėms Varšuvoje ir Berlyne gauti ir atsiųsti vyriausybei lenkų tautinės mažumos statutą Vokietijoje¹⁶. Matyt, jo pavyzdžiu norėta organizuoti Klaipėdos krašto lietuvius į aktyvią tautinę mažumą. Vis dėlto reikėtų pabrėžti, kad jau 1939 m. birželio antroje pusėje Kauno vyriausybė daugiau dėmesio ėmė skirti šio krašto Lietuvos piliečių tautinei ir kultūrinei veiklai. Manytume, kad tokį požiūrį ir veiklos pokytį lėmė kelios priežastys. Viena jų – gana pragmatiška nuostata, kad piliečių tautinę bei kultūrinę veiklą bus lengviau organizuoti. Taip manyti skatino Rytprūsių valdininkų veiksmai tautinės mažumos atžvilgiu. Nacių valdžios atstovai laikėsi pozicijos, kad klaipėdiečiai mažaliečiai neturi orientuotis į Lietuvos valdžios paramą. Kai 1939 m. balandžio 7 d. pas

Gumbinės valdytoją Rodę buvo nuvykę lietuvių delegacijos atstovai, jiems buvo pareikšta, kad visi Klaipėdos krašto žmonės yra vokiečiai, tuo tarpu Lietuvos valdžia privalo rūpintis tik čia esančiais Lietuvos piliečiais¹⁷.

Lietuvių kultūros reikalai vyriausybei tapo itin aktualūs 1939 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje, kai buvo rengiamasi sudaryti sutartį su Vokietija dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės. 1939 m. liepos 8 d. pasirašius sutartį¹⁸, Lietuvos vyriausybei atsivėrė perspektyva turėti juridinį pagrindą savo piliečių kultūriniais interesams ginti. Būtent šitaip reikia suprasti URM centro nurodymus: 1) išsiaiškinti, kokias teises bei laisves turi Vokietijos piliečiai Lietuvoje, ir 2) apie jas pranešti pasiuntinybei Berlyne bei Karaliaučiaus ir Klaipėdos konsulatams, kad šie reikalautų iš Vokietijos įstaigų tokių pat teisių „organizuotis mūsų piliečiams“¹⁹.

Svarbios buvo ir to meto tarptautinės aplinkybės. 1939 m. vasarą didėjo įtampa tarp Vokietijos ir Lenkijos. Siekdama atsiimti iš Lenkijos dar vieną „Versalio liekaną“ – „Dancigo koridorių“, nacistinė Vokietija buvo suinteresuota ne tiek Lietuvos neutralumu, kiek jos įtraukimu į savo politinę ir karinę įtakos sferą. Tai buvo akivaizdus mėginimas apsupti priešininkę iš Šiaurės Rytų. Lietuvos vyriausybė jautriai reagavo į mėginimus įverti ją į diplomatinę kovą, ji manė, kad tik neutralios valstybės statusas padės išsaugoti nepriklausomybę. Tokia tarptautinės situacijos samprata neleido vyriausybei mėginti aktyviau organizuoti Klaipėdos krašte lietuvių tautinės mažumos kultūrinę veiklą ar draugiją. Pagrįstai buvo baiminamasi, kad tai gali nuvesti iki dvišalės sutarties dėl tautinių mažumų teisių sudarymo. Tokia perspektyva Kauno politikų neviliojo, nes galėjo

didinti Lenkijos, taip pat Anglijos ir Prancūzijos įtarinėjimus dėl pernelyg gerų Vokietijos ir Lietuvos santykių. Užsienyje besigydantis ministras J. Urbšys 1939 m. rugpjūčio 15 d. privačiame laiške K. Bizauskui rašė: „<...>manyčiau reikiant vengti kalbėtis su vokiečiais (kaip ir su lenkais) dėl abipusio mažumų reikalų sutvarkymo kokiais žodiniais ar dar mažiau raštiniais sutarimais ar susitarimais“²⁰.

Pažymėtina, kad 1939 m. vasarą ir rudėnį Lietuvos vyriausybė aktyviai nesprendė piliečių draugijos Klaipėdos krašte įkūrimo problemos. Prie Reicho valstybinių institucijų akredituoti diplomatai daug dėmesio skyrė Vokietijos ir Lenkijos konflikto analizei, prognozavo jo raidos tendencijas. Nemažą susirūpinimą kėlė svarstymai, ar Lietuvos teritorija netaps kompensacijos už „Dancigo koridorių“ objektu²¹. Be to, kaip jau anksčiau minėta, dar 1939 m. rugpjūčio mėn. daug pastangų buvo skiriama konkrečiam tikslui – lietuviškos mokyklos steigimui. Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas kuriam laikui sustabdė šių uždavinių įgyvendinimą.

1940 m. pradžioje Lietuvos vyriausybė vėl ėmė rūpintis įkurti piliečių draugiją Klaipėdos krašte. Tam ją paskatino suaktyvėjusi vokiečių tautinės mažumos Lietuvoje veikla: ji siekė savo laikraštį „Deutsche Nachrichten für Litauen“ leisti jau ne vieną, o du kartus per savaitę. Sausio mėn. šiuo klausimu su užsienio reikalų ministru J. Urbšiu kalbėjosi Vokietijos pasiuntinys Kaune E. Zechlinas²².

Reaguodamas į tokią Reicho iniciatyvą, Klaipėdos konsulas A. Kalvaitis ministerijai siūlė adekvačiai siekti savų uždavinių įgyvendinimo – Klaipėdos krašte įkurti Lietuvos piliečių draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį²³. 1940 m. vasario 7 d. URM pavedė pasiunti-

niui Berlyne K. Škirpai²⁴, o vasario 10 d. ir Karaliaučiaus konsului L. Dymšai²⁵ kreiptis į atitinkamas Vokietijos valdžios instancijas, rūpintis, kad šie aktualūs klausimai būtų išspręsti. Tačiau, nepaisant gana aktyvių Lietuvos diplomatų veiksmų, įkurti Lietuvos piliečių draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį Klaipėdos krašte nepavyko. Į daugkarčius prašymus Vokietijos valdžia atsakydavo, kad svetimšalių padėties Lietuvoje ir Vokietijoje negalima lyginti, nes pastaroji yra kariaujanti valstybė²⁶. 1940 m. kovo 20 d. pranešime E. Turauskui K. Škirpa pažymėjo, kad „<...>vokiečiai neskuba minėtą mūsų prašymą patenkinti, bet ir vengia duoti neigiamą atsakymą“²⁷. Taigi panašiai kaip 1939 m. pavasarį ir vasarą lietuviškos mokyklos klausimo sprendimą, taip ir 1940 m. Lietuvos piliečių draugijos įkūrimo bei laikraščio leidimo problemą nacių valdžia vilkino.

Pažymėtina, kad siekdama įgyvendinti šiuos tikslus vyriausybė vengė kaip diplomatinę priemonę naudoti spaudimą Lietuvos vokiečių tautinei mažumai bei Reicho piliečiams, nes tai galėjo paskatinti pastaruosius repatrijuoti į Vokietiją. Tokia įvykių tėkme Lietuvos valdžia nebuvo suinteresuota. URM Politikos departamento direktoriaus E. Turausko teigimu, vokiečių buvimas šalyje laikytas saugumo garantu ir kriterijumi prieš visišką Sovietų okupaciją²⁸.

LIETUVIŲ KATALIKŲ KUNIGŲ RĖMIMAS

Lietuvos vyriausybės paramą lietuviams kunigams galima sulyginti su anksčiau aprašytomis pastangomis atgaivinti Klaipėdos krašto lietuvių tautinį ir kultūrinį gyvenimą. Neabejotina, kad daugiausia dėmesio buvo kreipiama ne tiek į minėtų dvasininkų sielo-

vados darbą, kiek į jo tautišką aspektą. Tačiau priešingai negu siekimas įsteigti lietuvišką mokyklą ar piliečių draugiją, lietuvių dvasininkų rėmimas nesuponavo konkrečios sąveikos su Reicho valdžios atstovais. Tai buvo katalikų kunigų, kilusių iš Didžiosios Lietuvos, finansavimas, kadangi Klaipėdos kraštą atplėšus nuo Lietuvos atlyginimai kunigams, kuriuos jie anksčiau gaudavo iš krašto direktorijos biudžeto, nebuvo mokami²⁹.

1939 m. gegužės pradžioje URM centras gavo pranešimą, kad Lietuvos komisariate Klaipėdoje apsilankė du kunigai. Pranešime informuojama apie pasunkėjusią jų materialinę padėtį bei ketinimus išvykti į Lietuvą, jei atlyginimai nebus mokami. Komisariatą siūlė eksministru S. Lozoraičiui, dar 1939 m. kovo 23 d. Ministrų Tarybos įgaliojamam rūpintis klaipėdiečių reikalais, pasidomėti kunigų atlyginimais³⁰.

Dvasininkų darbo reikšmę Klaipėdos krašto lietuvių tautiškumui vyriausybė gerai suprato ir vertino. S. Lozoraitis, gavęs minėtą Lietuvos komisaro pavaduotojo pranešimą, konstatavo: „Atrodo, kad yra mūsų interese, kad tie kunigai paliktų Klaipėdos krašte. Todėl reikėtų sumokėti jiems algas“³¹.

Toliau tyrinėjant šį „kunigų reikalą“ išsiaiškinta, kad finansiškai remti vertėtų penkis kunigus: Klaipėdoje dirbančius vikarus Juknevičių ir Maknį, Šilutės vikarą Staškevičių bei Pagėgių ir Viešvilės klebonus Bejerčių ir Lechavičių³². 1939 m. gegužės 22 d. S. Lozoraitis kreipėsi į Ministrų Tarybą prašydamas apsvarstyti šį klausimą posėdyje³³. 1939 m. gegužės 27 d. vyriausybė šiam siūlymui pritarė ir paskyrė Pagėgių klebonui 400 markių, Viešvilės – 350 markių, vikarams – po 250 markių mėnesinius atlyginimus³⁴.

1940 m. atlyginimų mokėjimas buvo pratęstas³⁵.

VYRIAUSYBĖS PASTANGOS IŠLAISVINTI LIETUVIUS IŠ KALINIMO ĮSTAIGŲ

Savų piliečių ar tautiečių gynimas nuo užsienio valstybinių institucijų represijų yra tiesioginė ir svarbiausia kiekvienos vyriausybės pareiga. Lietuvos vyriausybei didelį nerimą kėlė Klaipėdos krašte nacių vykdomi lietuvių areštai ir kalinimas, prasidėję 1939 m. kovo 22 d., dar nepasirašius Lietuvos ir Vokietijos sutarties dėl krašto atidavimo pastarajai. Skaudžiausiai jie palietė iš Mažosios Lietuvos kilusius asmenis, kurie anksčiau „kolaboravo“ su Lietuvos valdžia³⁶.

Lietuvos vyriausybė buvo numachiusi tokį galimą nacių elgesį. Iš anksto pasirūpinta gauti Berlyno garantijas, kad joks „<...> Klaipėdos krašto gyventojas nebus persekiojamas ar skriaudžiamas dėl jo politinės laikysenos ryšium su ligšioliniu Klaipėdos krašto priklausymu Lietuvai“³⁷. Tačiau ši svarbi nota Klaipėdos spaudoje buvo paskelbta tik po penkių dienų³⁸, o nacių pareigūnai teigė, kad lietuviai suimami preventiškai, siekiant juos apsaugoti nuo provokiškai nusiteikusių klaipėdiečių išpuolių. Tokiomis aplinkybėmis Lietuvos vyriausybė savo uždaviniu laikė išlaisvinti kalinamus asmenis ir sustabdyti tolesnius areštus.

Imtis aktyvesnių veiksmų šia linkme vyriausybė negalėjo, nes labai trūko informacijos apie kalinamus asmenis. Tam tikrą paslaugą padarė užsienio spauda, ypač Lenkijos, skelbdama apie represijas, net paskelbdama žinią, kad Klaipėdos krašte įkurta koncentracijos stovykla. Nors tokia informacija buvo perdėta, tačiau ji sukėlė Vokietijos spaudos polemiką. Kovo 29 d. Vokietijos telegramų agentūra buvo priversta paskelbti, kad prijungus kraštą prie Vo-

kietijos buvo areštuoti 183 asmenys, iš kurių 125 tebelaikomi suimti³⁹.

Užsienio spaudos reakcija tebuvo palanki aplinkybė vyriausybei veikti. Siekiant, kad lietuviai būtų paleisti iš kalinimo įstaigų, reikėjo žinoti tikslius suimtųjų duomenis. Pozityvus buvo S. Lozoraičio paskyrimas „<...> rūpintis reikalais, susijusiais su Berlyne pasirašyta Lietuvos ir Vokietijos sutartimi dėl Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Lietuvos“⁴⁰. Eksministras tinkamai šiuos klausimus sprendė URM centre, koordinavo pasiuntinybės Berlyne bei konsulatų bendrus veiksmus. Jau 1939 m. kovo 23 d. Lietuvos komisariatas Klaipėdoje pradėjo sudarinėti suimtų tarnautojų sąrašą⁴¹, o balandžio 1 d. pasiuntinybė Berlyne pirmą kartą kreipėsi į Reicho centrinės instancijas dėl lietuvių paleidimo iš kalėjimų⁴².

Išlaisvinti lietuvius iš nacių kalėjimų buvo mėginama trimis lygmenimis: Klaipėdos generalinis konsulas ir komisariatas kreipdavosi į vietines instancijas, Karaliaučiaus generalinis konsulas – į Rytprūsių vadovą, o pasiuntinybė Berlyne – į *Auswärtiges Amt* (Užsienio reikalų ministerijos) atsakingus pareigūnus. Toks platus veikimo būdas pasiteisino, nes nebuvo gaištama laiko Reicho instancijų kompetencijos aiškinimuisi. Kad tokia problema egzistuoja, užsiminė ir Klaipėdos komisariatas. Pranešime Karaliaučiaus konsului komisaro pavaduotojas rašė, kad yra lietuvių, kurie kalinami ne Tilžės ar Klaipėdos policijos, o gestapo (slaptosios policijos). Kadangi ši instancija nepavaldi nei prezidentams, nei oberprezidentui, siūloma kreiptis į Karaliaučiaus gestapo valdininkus, „<...> o jei nepavyks, tai tik Berlyne“⁴³.

Efektyviausi buvo tiesioginiai pasiuntinybės Berlyne kreipimaisi į Užsienio reikalų

ministeriją. Iki 1939 m. vasaros ji pateikė tris reikalavimus kartu su suimtųjų sąrašais, prašydama nurodytus asmenis paleisti iš kalinių įstaigų⁴⁴. Nors dėl šių reikalavimų pasiuntinybė „<...> atsidūrė juokingoje prieš *Auswärtiges Amt* padėtyje“ (duomenys apie kalinamus asmenis nebuvo tikslūs), buvo pasiekta konkrečių laimėjimų. 1939 m. birželio 21 d. pasiuntinybės patarėjas J. Kajeckas pranešė, kad „<...> turimomis žiniomis, rodos, paleisti visi klaipėdiečiai, dėl kurių paleidimo savo laiku daryta žygių“⁴⁵.

Nauja lietuvių kalinimo banga buvo susijusi su Antrojo pasaulinio karo pradžia. Reicho propaganda skelbė, kad Vokietija yra ir buvo nenugalima, o karas šimtmečio pradžioje pralaimėtas vien dėl vidaus priešų veiklos. Todėl už kitų valstybių radijo klausymąsi ir „klaidingos“ informacijos skleidimą buvo baudžiama labai griežtomis bausmėmis, galėjo būti skiriama net mirties bausmė⁴⁶. Būtent dėl Kauno radijo laidų klausymosi Klaipėdos krašto lietuviai buvo dažniausiai kalinami. Tokio pobūdžio areštų pasitaikydavo net labai didelio masto. Antai 1940 m. sausio 4 d. Klaipėdos ypatingasis teismas svarstė 13 lietuvių darbininkų bylą – tie darbininkai susirinkę viename bute kelis kartus per savaitę klausėsi žinių iš Lietuvos⁴⁷.

Draudimas klausytis užsienio radijo galiojo visoje Reicho teritorijoje, todėl negalėjo būti lengva išlaisvinti už tai nubaustus lietuvius. Iniciatyvą keisti politiniais kaliniais parodė Vokietijos pareigūnai. 1940 m. pradžioje Rytprūsių oberprezidentas konsului L. Dymšai pasiūlė Lietuvoje nubaustus vokiečius iškeisti į lietuvius, nuteistus už Kauno radijo klausymąsi⁴⁸.

1940 m. pradžioje prasidėjęs keitimasis politiniais kaliniais tarp abiejų valstybių tę-

sėsi iki pat Sovietų Sąjungos įvykdytos okupacijos.

PASTANGOS SUSTABDYTI LIETUVIŲ TRĖMIMUS IŠ KLAIPĖDOS KRAŠTO

Klaipėdos krašto lietuvių areštus dažnai lydėjo paralelinis reiškiny – buvusių kalinių kaip „kenksmingų ir pavojingų Reichui bei vokiečių tautai“ ištrėmimas į Lietuvą. Prievara išsiunčiamus žmones galima suskirstyti į tris grupes: 1) asmenys, nubausti už kriminalinius nusikaltimus bei administracinius pažeidimus, 2) lietuviai, kuriems reikėjo socialinės paramos ar buvo privaloma mokėti pensijas bei kompensacijas, ir 3) stiprios tautinės nuostatos laikęsi klaipėdiečiai, kurie net gestapo akivaizdoje sugebėjo identifikuotis lietuviais.

Be abejonės, Lietuvos vyriausybė nevienodai reagavo į šių skirtingų žmonių grupių trėmimus. Pavyzdžiui, pirmuoju atveju tebuvo konstatuotas prievartinio išsiuntimo faktas – 1940 m. sausio 24 d. konsulas A. Kalvaitis pranešė, kad Klaipėdos policijos direktorius O. Böttcheris iki to laiko ištrėmė 74 Lietuvos piliečius, kurie buvo nuteisti dar prieš Klaipėdos krašto prijungimą prie Vokietijos⁴⁹.

Kur kas didesnė problema buvo iš Klaipėdos krašto kilusių lietuvių trėmimas. 1939 m. balandžio 25 d. Klaipėdos komisaratas pranešė, kad Reicho valdžios atstovai reikalauja pasižadėjimų, kuriuose klaipėdiečiai įsipareigoja apleisti kraštą⁵⁰. Balandžio 28 d. URM kreipėsi į pasiuntinybę Vokietijoje prašydama atkreipti į tai Užsienio reikalų ministerijos dėmesį⁵¹. Nors Berlynas trėmimo faktų stengėsi nepripažinti, vis dėlto minėtos vyriausybės pastangos davė gerų rezultatų. 1939 m. birželio 21 d. pranešime

ministerijai pasiuntinybės patarėjas pareiškė, kad apie naujus trėmimus jau neturima informacijos, o pačiam „trėmimo metodui“ yra užkirstas kelias⁵².

Pastarasis teiginys buvo per daug optimistinis, nes trėmimai nepasibaigė 1939 m. pavasarį – buvo tremiama ir vėliau. Vyriausybė aktyviai reagavo į kiekvieną konkretų lietuvių ištrėmimą. Be abejo, tai turėjo įtakos trėmimų mastams.

IŠVADOS

1. Reaguodama į Vokietijos vykdomą germanizacijos politiką Lietuvos vyriausybė rūpinosi įsteigti Klaipėdos krašte lietuvišką mokyklą ir kultūros draugiją. 1939 m. pavasarį lietuvių klaipėdiečių bei Lietuvos piliečių kultūriniai ir tautiniai interesai vyriausy-

bės veikloje nebuvo diferencijuojami, tačiau dėl tarptautinių aplinkybių, nacių vykdomos griežtos politikos tautinių mažumų atžvilgiu 1939 m. vasarą Lietuvos valdžios požiūris pakito – daugiausia dėmesio pradėta skirti piliečių kultūros draugijos įkūrimui. Vis dėlto vyriausybei nepavyko įgyvendinti ir šio tikslo.

2. Suprasdama lietuvių kunigų darbo reikšmę tautiškumui, Lietuvos vyriausybė finansiškai rėmė jų veiklą.

3. Nagrinėjamu laikotarpiu vyriausybė nemažai rūpinosi, kad iš kalinimo įstaigų būtų paleisti lietuviai ir būtų sustabdyti trėmimai. Aktyvūs jos veiksmai davė pageidaujimų rezultatų (ypač 1939 m. pavasario pabaigoje–vasaros pradžioje), tačiau visiškai užkirsti kelią tokiems negatyviems reiškiniams nepavyko.

Nuorodos

¹ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, Vilnius, 1992.

² V. Fricko 1939 m. kovo 30 d. kalba žurnalistams ir diplomatom, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 383, ap. 7, b. 2169, l. 61, 62.

³ Susirūpinta lietuvių likimu Klaipėdos krašte, *Lietuvos aidas*, 1939, Nr. 139.

⁴ Rytprūsių lietuviai atvirai gali prisipažinti prie lietuviškumo, *Naujasis Tilžės keleivis*, 1939, balandžio 4.

⁵ P. Žostautaitė, op. cit., p. 351.

⁶ Ministrų Tarybos 1939 m. balandžio 18 d. posėdžio protokolas, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 71.

⁷ A. Kalvaičio 1940 m. balandžio 11 d. pranešimas URM, ibid., f. 383, ap. 2, b. 21, l. 233.

⁸ Komisarų pavaduotojo 1939 m. gegužės 16 d. pranešimas S. Lozoraičiui, ibid., ap. 7, b. 2140, l. 22.

⁹ Tilžės konsulato 1939 m. birželio 14 d. pranešimas URM Politikos departamentui, ibid., b. 2180, l. 13.

¹⁰ Konsulo L. Dymšos 1939 m. gegužės 3 d. raštas URM Politikos departamentui, ibid., ap. 2, b. 21, l. 80.

¹¹ Klaipėdos konsulato 1939 m. rugpjūčio 8 d. pranešimas Nr. 2, ibid., l. 59.

¹² K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 18 d. raštas užsienio reikalų ministrui, ibid., l. 42.

¹³ Konsulo L. Dymšos 1939 m. rugpjūčio 9 d. pranešimas URM Politikos departamentui, ibid., l. 56.

¹⁴ Rytprūsių lietuviai tikisi turėti lietuviškų mokyklų, *Naujasis Tilžės keleivis*, 1939, balandžio 15.

¹⁵ L. Dymšos 1939 m. gegužės 3 d. raštas URM Politikos departamentui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2180, l. 13.

¹⁶ Ibid., b. 45, l. 23, 24.

¹⁷ P. Žostautaitė, op. cit., p. 352.

¹⁸ Vokietijos Reicho ir Lietuvos Respublikos 1939 m. liepos 8 d. sutartis dėl klaipėdiškių pilietybės, LCVA, f. 383, ap. 8, b. 1176.

¹⁹ Pieštuku pažymėtos (S. Lozoraičio?) pastabos, ibid., ap. 7, b. 2180, l. 12.

²⁰ J. Urbšio 1939 m. rugpjūčio 15 d. laiškas K. Bizauskui, Martyno Mažvydo nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 61–231, l. 9.

²¹ K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 22 d. raštas K. Bizauskui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2115, l. 84.

²² Konsulo A. Kalvaičio 1940 m. sausio 30 d. raštas užsienio reikalų ministrui, ibid., ap. 2, b. 21, l. 244.

²³ Ibid.

²⁴ URM Politikos departamento direktoriaus 1940 m. vasario 7 d. raštas K. Škirpai, ibid., l. 242.

²⁵ E. Turausko 1940 m. vasario 13 d. pro memoria, *ibid.*, f. 923, ap. 1, b. 1450, l. 17.

²⁶ K. Škirpos 1940 m. vasario 14 d. pranešimas E. Turauskui, *ibid.*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 239.

²⁷ K. Škirpos 1940 m. kovo 20 d. pranešimas E. Turauskui, *ibid.*, l. 238.

²⁸ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Kaunas, 1990, p. 163.

²⁹ Komisarų pavaduotojo raštas S. Lozoraičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2140, l. 21.

³⁰ *Ibid.*

³¹ S. Lozoraičio 1939 m. gegužės 11 d. telegrama, *ibid.*, l. 19.

³² Komisarų pavaduotojo 1939 m. gegužės 16 d. pranešimas S. Lozoraičiui, *ibid.*, l. 22, 23.

³³ S. Lozoraičio 1939 m. gegužės 22 d. raštas Ministrų Tarybos generaliniam sekretoriui, *ibid.*, l. 18.

³⁴ Ministrų Tarybos generalinio sekretoriaus 1939 m. gegužės 27 d. pranešimas S. Lozoraičiui, *ibid.*, l. 17.

³⁵ E. Turausko 1940 m. sausio 13 d. raštas Ministrų Tarybos generaliniam sekretoriui, *ibid.*, l. 3.

³⁶ Klaipėdoje prasidėjo lietuvių areštai, *Lietuvos aidas*, 1939, kovo 24.

³⁷ E. Weizsäckerio 1939 m. kovo 23 d. nota, *ibid.*

³⁸ Areštai Klaipėdos krašte ir susirašinėjimai

dėl jų, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 47.

³⁹ Klaipėdoje buvo suimti 183 asmenys, *Lietuvos aidas*, 1939, kovo 30.

⁴⁰ Ministrų Tarybos 1939 m. kovo 23 d. posėdžio protokolai, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 51.

⁴¹ Areštai Klaipėdos krašte [...], *ibid.*, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 47.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Komisarų pavaduotojo 1939 m. gegužės 12 d. raštas Karaliaučiaus konsului, *ibid.*, l. 66.

⁴⁴ Areštai Klaipėdos krašte [...], *ibid.*, l. 47, 48.

⁴⁵ J. Kajecko 1939 m. birželio 21 d. raštas URM Politikos departamento direktoriui, *ibid.*, l. 190.

⁴⁶ A. Kalvaičio 1939 m. rugsėjo 11 d. pranešimas URM, *ibid.*, ap. 2, b. 21, l. 190.

⁴⁷ Klaipėdoje nubausta 13 lietuvių darbininkų, *Lietuvos aidas*, 1940, sausio 9.

⁴⁸ E. Turausko 1940 m. vasario 13 d. pro memoria, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1450, l. 17.

⁴⁹ A. Kalvaičio 1940 m. sausio 24 d. pro memoria, *ibid.*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 8.

⁵⁰ V. Gailiaus 1939 m. balandžio 25 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 7, b. 2181, l. 99.

⁵¹ S. Lozoraičio 1939 m. balandžio 28 d. raštas K. Škirpai, *ibid.*, l. 33.

⁵² Pasiuntinybės patarėjo 1939 m. birželio 21 d. raštas URM, *ibid.*, l. 13.

Saulius Grybkauskas

THE POLICY OF THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA WITH RESPECT TO LITHUANIAN POPULATION IN THE NAZI GERMANY OCCUPIED KLAIPĖDA REGION

Summary

In March 23, 1939 the Nazi Germany occupied Klaipėda region of Lithuania. After the occupation the Lithuanian government made great attempts through diplomatic channels to improve the cultural media of Lithuanian population in the region. One of the attempts to realise the idea was to found the Lithuanian Cultural Centre in Klaipėda. Through the Centre the Lithuanian government planned to open schools for the Lithuanians of the region.

The initiators of the would be Centre faced a problem of what tactics they should stand in choosing priorities. The alternative was – either to concentrate the activities on supporting the Lithuanian ethnic minority or on individuals having Lithuanian

citizenship. Considering the international situation in the forties the Lithuanian government choose the second option. However, the idea to found the centre failed.

Besides the attempts to improve cultural media of Lithuanian population the Government made every effort to stop the deportation of Lithuanian population from the region. The Government also mediated in releasing Lithuanians from places of imprisonment. It must be said that some efforts of the Lithuanian government were very successful, but of course it could not fully stop the above mentioned negative process in Klaipėda region.

Lietuvių viešoji policija ir policijos batalionai (1941–1944)

Sovietmečiu lietuvių policijos ir savisaugos dalinių (arba policijos batalionų) tema buvo gana populiari, bet labai ideologizuota ir nagrinėjama tendencingai. Dažniausiai buvo bandoma lietuvių policijos batalionų karius vaizduoti buvus nusikaltėlius ir ištikimus vokiečių okupacinės valdžios talkininkus. Suprantama, kad keliant tokius tikslus dramatiška lietuvių karių padėtis nacių okupacijos metais negalėjo būti tyrinėta objektyviai ir išsamiai.

Pastaruoju metu lietuvių saugumo policijos batalionų veikla ypač domisi karo nusikaltimus tiriančios JAV ir Kanados institucijos, tačiau jose dirbančių istorikų motyvai mažai skiriasi nuo sovietinių istorikų motyvų: stengiamasi surasti kuo daugiau karo nusikaltėlių lietuvių ir sureikšminti lietuvių vaidmenį vykdant holokaustą. Kaip pavyzdį galima nurodyti vokiečių istoriko Knuto Stango knygą „Kolaboravimas ir masinės žudynės. Lietuvių pagalbinė policija, Hamanno motorizuotoji policijos grupė ir Lietuvos žydų žudynės“¹. Autorius stengiasi atskleisti tariamai išsisknijusias senas lietuvių antisemitizmo tradicijas ir itin reikšmingą lietuvių policijos batalionų vaidmenį vykdant žydų žudynes (išsamią K. Stango knygos recenziją žr. šio žurnalo p. 121–128). Galima manyti, kad netolimoje ateityje Vakarų šalyse pasirodys ir daugiau tokio pobūdžio veikalų.

Nenorėtume teigti, kad lietuvių policijos ir savisaugos dalinių istorijoje nebūta „juodų

dėmių“ (nepateisinamų karo nusikaltimų), tačiau šis aspektas sovietmečiu buvo taip smarkiai eksploatuojamas, jog, autoriaus nuomone, jau yra pakankamai išnagrinėtas ir nebeįdomus. Šio straipsnio tikslas – atskleisti lietuvių viešosios policijos bei savisaugos dalinių (policijos batalionų) istoriją nacių okupacijos metais, supažindinti su lietuvių policijos kūrimusi, organizacine struktūra, apibūdinti pavaldumo santykius su vokiečių karine ir civiline valdžia, parodyti policijoje ir savisaugos daliniuose tarnavusių karių nuotaikas, jų bandymus priešintis okupantų primetamai tvarkai ir reikalavimams.

Svarbiausi straipsnio šaltiniai – Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) saugomi policijos ir karinių įstaigų fondai (konkrečios signatūros pateikiamos nuorodose). Autorius taip pat rėmėsi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomomis KGB baudžiamosiomis bei slaptosios raštvedybos bylomis.

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, jog nagrinėjamos temos istoriografija labai plati, tačiau atidžiau paskaičius sovietmečiu parašytas knygas ir straipsnius matyti, kad vertingų darbų apie viešosios policijos ir batalionų struktūrą, funkcijas bei pavaldumo santykius nėra daug. Galima paminėti Jakovo Vico knygėlę „SS tarnyboje“², dokumentų rinkinius „Masinės žudynės Lietuvoje“³ ir „Nacionalistų talka hitlerininkams“⁴.

Išsivijoje gyvenantys autoriai neturėjo galimybės naudotis archyviniais dokumen-

tais, dėl to dažniausiai rašė memuarinio pobūdžio darbus. Kaip išimtį galima nurodyti Bostone išleistos „Lietuvių enciklopedijos“ 15 tomo straipsnį⁵.

Nagrinėjant savisaugos dalinių ir viešosios policijos istoriją karo metais nedaug pažengta ir atkūrus Nepriklausomybę (po 1990 m. kovo 11 d.). Kaip vertingus darbus galima nurodyti tik Kazio Ėringio⁶ knygą ir Petro Stankero⁷ straipsnį. Galbūt šis straipsnis padės geriau pažinti dramatišką lietuvių policijos ir savisaugos dalinių istoriją Antrojo pasaulinio karo metais.

PAVIENĖ POLICIJOS TARNYBA (VIEŠOJI POLICIJA)

Vokiečių okupacijos metais lietuvių policija buvo taip suskirstyta:

- 1) lietuvių saugumo ir kriminalinė policija;
- 2) pavienė policijos tarnyba (viešoji policija);
- 3) geležinkelių policija;
- 4) priešgaisrinės apsaugos policija;
- 5) policijos batalionai.

Lietuvos laikinajai vyriausybei paraginus policijos tarnautojus grįžti į ankstesnes savo darbo vietas, apie 3 tūkst. (beveik 40 proc.) nepriklausomos Lietuvos laikų policininkų vėl pradėjo dirbti viešojoje policijoje. Į policiją stojo ir nauji žmonės. 1941 m. liepos mėn. policijoje dirbo apie 7 tūkst. tarnautojų⁸. Viešajai policijai iš pradžių vadovavo Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamentas (direktorius Ignas Taunys, vėliau – Vytautas Reivytiš). Vokiečiams panaikinus Laikinąją vyriausybę ir Policijos departamentą (1941 m. rugsėjo 15 d.) viešajai policijai ėmė vadovauti Lietuvių pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabas (*Stab des litauischen Verbindungs-Offiziers für die*

Schutzmannschaft des Einzeldienstes) prie Vokiečių tvarkos (viešosios) policijos štabo (štabo viršininkas buvo V. Reivytiš, baigęs Berlyno policijos mokyklą)⁹. Nors ir menkai ginkluotai (daugiausia iš sovietų atimtais ginklais) ir nepakankamai gausiai, lietuvių viešajai policijai pavyko krašte atkurti tvarką ir ramybę. Šios policijos organizacija ir uždaviniai buvo nustatyti vokiečių policijos vado Lietuvoje Engelio 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakyme. Pagal šį įsakymą visų rūšių policija ir SS daliniai buvo pavaldūs SS ir policijos vadui Lietuvoje Lucianui Wysockiui. Tvarkos (viešosios) policijos vadu tapo policijos majoras Engelis. Jam buvo pavaldi visa uniformuota tvarkos policija.

Lietuvių viešoji policija buvo suskirstyta į:

- a) miestų nuovadų policiją;
- b) apskričių ir valsčių policijos nuovadas;
- c) savisaugos (pagalbinės policijos) dalinius.

Minėtu įsakymu V. Reivytiš buvo paskirtas visos lietuvių nuovadų policijos reikalų tvarkytoju, o plk. lt. Antanas Špokevičius – lietuvių savisaugos dalinių (policijos batalionų) viršininku. Vokiečių policijos pajėgos buvo vadovaujamieji, o lietuvių policijos pajėgos – vykdomieji organai¹⁰. Taigi lietuvių pavienė (viešoji) policijos tarnyba (*Die Litauische Schutzmannschaft des Einzeldienstes*) vokiečių tvarkos policijos vadui Lietuvoje buvo pavaldi per pavienės policijos tarnybos ryšių karininką (V. Reivytiš). Kita vertus, lietuvių viešoji policija buvo pavaldi žemesnėms vokiečių policijos įstaigoms – apygardų žandarmerijos vadams (apskričių policijos viršininkai) ir miestų policijos vadams (policijos nuovadų viršininkai). Dėl dvejopo lietuvių viešosios policijos pavaldumo lietuvių policijos viršininkams kildavo papildomų rūpesčių ir keblumų. Dažnai atsitikdavo taip, kad lietuvių ryšių karininko įsakymai nesu-

tapdavo su apygardų žandarmerijos vadų įsakymais arba jiems prieštaraudavo. Taip buvo dėl to, kad lietuvių ryšių karininkas vadovavosi tvarkos policijos vado nurodymais ir neprivalėjo savo veiklos derinti su vokiečių miestų policijos bei apygardų žandarmerijos vadais. Be to, ir menkiausias vokiečių policijos ar žandarmerijos pareigūnas jautėsi esąs didelis viršininkas ir manė turįs teisę įsakinėti miestų ir apskričių lietuvių policijos viršininkams¹¹. 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakyme dėl policijos uždavinių buvo rašoma, kad policijos „uždavinys yra atstatyti ir palaikyti saugumą ir tvarką visame viešame gyvenime“. Policininkai buvo įpareigoti priimti visus pranešimus ir tikrinti, ar nėra nusikaltamos veikos. Nustačius nusikaltimus būdavo keliamos baudžiamosios bylos, kriminaliniai nusikaltimai perduodami tirti kriminalinei policijai. Nuovadose vestose sargybų knygoje būdavo registruojama budinčių policininkų pavardės ir tarnybos laikas, o pranešimai apie įvykius įrašomi veiklos knygoje. Policijos pareigūnai raportuoti apie ypatingus įvykius (nužudymus, apiplėšimus, gaisrus ir t.t.) savo vadams ir apskričių žandarmerijos vadams privalėdavo vėliausiai iki kitos dienos 12 val.¹² Už drausmės pažeidimus ir policijos autoriteto menkinimą policijos pareigūnams buvo numatytos griežtos bausmės. Už didesnius tarnybinius nusižengimus buvo atleidžiama iš tarnybos ir atiduodama teismui. Policijos vadai turėjo teisę taikyti tokias drausmines nuobaudas: policininkus (išskyrus karininkus ir puskarininkius) bausti iki 14 parų arešto, puskarininkius – iki 8 parų arešto, karininkus – iki 8 parų namų arešto.

Policininkams buvo palikta teisė vilkėti senas uniformas, bet jie privalėjo ryšėti vokiečių antspauduotus nustatytos formos raiščius¹³.

Kiekvienoje apskrityje buvo apskrities policijos vado įstaiga, apskrities policijos nuovada ir vokiečių policijos nuovadų. Pastarosios 1941 m. spalio 1 d. buvo pavadintos policijos punktais. Vilniuje ir Kaune veikė miestų policijos vado įstaigos ir keletas nuovadų (Kaune – I–VIII, Vilniuje – I–VII)¹⁴.

1941 m. rugpjūčio mėn. 22 apskričių policijai buvo skirti 1849 etatai (22 apskričių policijos vadai, 22 vadų pavaduotojai, 22 sekretoriai, 18 apskričių nuovadų viršininkų, 18 apskričių nuovadų viršininkų pavaduotojų, 259 punktų vedėjai, 169 vyresnieji vachmistrai, 385 vachmistrai, 934 policininkai)¹⁵.

Apskričių policija 1941 m. rugpjūčio 1 d. turėjo tokias susisiekimo priemones: 750 arklių, 1000 dviračių, 40 motociklų, 10 automobilių ir 10 sunkvežimių¹⁶.

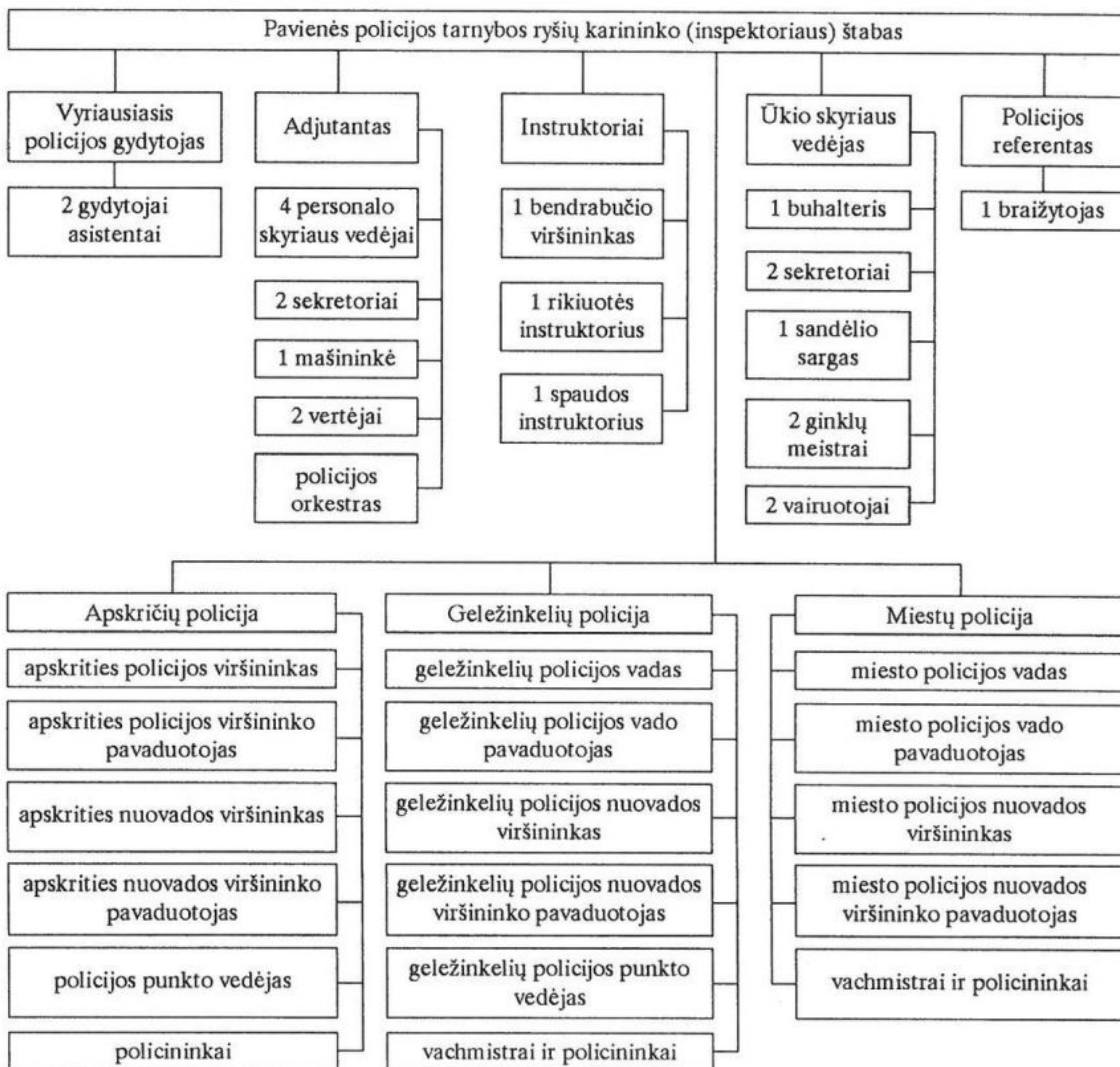
V. Reivyčio 1941 m. gruodžio 27 d. įsakymu geležinkelių policija buvo padalyta į keturias geležinkelių policijos nuovadas: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Radviliškio. Joms vadovavo geležinkelių policijos nuovadų viršininkai, kurie buvo pavaldūs geležinkelių policijos vadui. Nuo geležinkelių policijos nuovados apimamo ruožo priklausė policijos punktų skaičius. Punktams, kuriuose dirbo daugiau kaip du tarnautojai, buvo skiriami geležinkelių policijos punktų vedėjai, pavaldūs savo nuovados viršininkui¹⁷.

Minėtame V. Reivyčio įsakyme buvo nustatyta policijos tarnautojų priėmimo, atleidimo ir perkėlimo tvarka. Kandidatus į policininkus ir vachmistrus apskrityse parinkdavo policijos vadai. Stojantieji į policijos tarnybą pateikdavo prašymą, gimimo liudijimą, įgyto mokslo pažymėjimą, sveikatos liudijimą ir nuotrauką. Policijos vado įstaiga užpildydavo kandidatui skirtą nustatytos formos asmens žinių lapą, kurį su lydraščiu siųsdavo Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko

štabo viršininkui V. Reivyčiui, sprendavimui policininkų priėmimo, atleidimo ir perkėlimo klausimus. Policininkų ir vachmistų tarnybos bylos buvo tvarkomos policijos vadų įstaigose, aukštesnių policijos pareigūnų bylos – V. Reivyčio vadovaujamame štabe¹⁸. Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabe dirbo 40 darbuotojų. Štabo viršininko (inspektoriaus V. Reivyčio) pavaduotojas buvo Bronius Stasiulis, mokymo vedėjas – Ignas Tomaitis, sporto vedėjas – Fabijonas Dulkė, vyriausiasis gydytojas – Antanas Starkus, spaudos vedėjas – Bronius Kviklys, per-

sonalo skyriaus vedėjas – Juozas Valevičius, ūkio skyriaus vedėjas – Vladas Čekauskas, vyriausiasis išdininkas – Vincas Kizlaitis, apskričių policijos vadas – Ignas Taunys, adjuntas – Alfonsas Kindurys¹⁹.

1941 m. gruodžio 17 d. duomenimis, miestų policijoje buvo 1664 (Vilniuje – 890, Kaune – 656, Šiauliuose – 71, Panevėžyje – 47) etatai, apskričių policijoje – 1849, geležinkelių policijoje – 108, o iš viso viešojoje policijoje buvo 3736 etatai²⁰ (žemiau pateikiama organizacinė lietuvių policijos struktūros schema).

1943 m. rugpjūčio mėn. lietuvių viešojoje policijoje tarnavo 4034 policininkai (apie 25 proc. sudarė nepriklausomos Lietuvos laikų policininkai, kitų darbo stažas – mažesnis kaip dveji metai, tačiau beveik visi buvo tarnavę kariuomenėje). Be to, dar buvo mokamų (*besoldete Hilfsschutzmann*) ir nemokamų (*unbesoldete Hilfsschutzmann*) pagalbinių policininkų kategorijos. Vokiečių tvarkos policijos vadas Lietuvoje mjr. Musilis 1942 m. lapkričio 24 d. paaiškino: „Hilfsschutzmann yra Rytų užimtų sričių svetimos tautybės [t. y. ne vokiečių. – A. B.] nariai, kurie įsipareigojo policijos tarnybai. Tačiau jie eina policijos pareigas tik reikalui esant ir laikinai, ir tik už pareigų eimą laiką gauna atlyginimą bei naudojasi Schutzmann teisėmis“²¹. Mokami pagalbiniai policininkai per karą saugojo tiltus, karinius sandėlius ir kitus karinės reikšmės objektus. Jie taip pat būdavo pasitelkiami kovai su partizanais ir valstybinių dvarų apsaugai. Dauguma šios kategorijos policininkų neturėjo nei policinio, nei karinio pasirengimo. 1943 m. rugpjūčio mėn. jų buvo 1636²².

Nemokamų pagalbinių policininkų 1943 m. rugpjūčio mėn. buvo 7769. Tai buvo patikimi vietos gyventojai, pasirengę padėti policijai vykdyti operacijas prieš partizanus, parašutininčius, šnipus ir kitus tuometinės valdžios priešus. Šie policininkai ginklą gaudavo tik prieš operaciją, šiaip jie neturėjo teisės jo laikyti²³.

Policijos štabo 1943 m. rugpjūčio 24 d. duomenimis, Lietuvoje buvo 5670 policininkų: štabe – 46, Kaune – 495, Vilniuje – 459, Kaune policijos orkestre – 48, apskrityse – 3643, geležinkelių policijoje – 222, Vilniuje policijos mokykloje – 108, 3-iojoje policijos kuopoje – 110, dvarų apsaugoje – 314, kovoti su partizanais į Rytų Lietuvą pasiųs-

toje policijos kuopoje – 121 policininkas, Prienuose buvusiame mokomajame policijos dalinyje – 241 žmogus²⁴.

Lietuvių policija karo metais ne tik palaikė viešąją tvarką – ilgainiui ji vis dažniau buvo naudojama kariniams tikslams, t. y. kovai su partizanais, karinės reikšmės objektams saugoti ir pan. 1942 m. gruodžio 9 d. vokiečių žandarmerijos vadas Lietuvoje plk. Hachtelis parašė raštą dėl vokiečių ir lietuvių policijos panaudojimo kovoje su banditizmu. Jame buvo kalbama apie tai, kad kovą su banditizmu reikia aktyvinti ir ji turi būti puolamojo, o ne gynybinio pobūdžio. Rašte buvo nurodytos kovojimo su partizanais taisyklės:

„1. Vietovėse, **kuriose ypatingai pasirodo banditų**, reikia atitinkamam liet. policijos punkto vedėjui, bendradarbiaujant su vietos viršaičiais ir seniūnais, skubiai sudaryti kiek galint stipresnę **vietos sargybą iš visų patikimų ir galinčių ginklų valdyti vyriškos lyties gyventojų**, kuri tamsos metu perimtų vietovės apsaugą prieš banditus, išsiunčiant stiprius patrulius ir išstatant stiprias sargybas.

Patikimi pagalbiniai policininkai gali tam tikslui būti apginkluojami. <...>

Už vietos sargybos sudarymą pirmoje eilėje yra man atsakingi žandarmerijos postų ir apskričių policijos vadai. Vadovavimas priklauso žandarmerijos postų vadams, jų veikimo ribose. Imantis priemonių reikia palaikyti tamprą ryšį su apskričių viršininkais. Vietos sargybos sudarymas ypatingai svarbus Vilniaus sričiai ir Zarasų apskrčiai (Panevėžio srity). <...>

2. **Vietovėse**, kur pasirodinėja banditai, reikia dienos ir nakties metu išstatyti **policijos patrulius**, o reikalui esant – ir ypatingus būrius ir, jeigu tai reikalinga, net kelioms

dienoms. Šių patrulių uždavinys yra, banditams pasirodžius, juos užklupti.

3. **Miškuotos vietovės** privalo nuolat policijos patrulių arba ypatingųjų būrių **būti perieškotos, ar nėra banditų užlandų** (Schlupfwinkeln). Surastas banditų užsilaukimo vietas reikia visiškai sunaikinti.

4. **Reikia nuolatos, dienos ir nakties metu, praveisti visuose keliuose asmenų kontrolę, patikrinant, ar jie turi teisingus asmens dokumentus.** <...>

5. Tose srityse, kur pasirodinėja banditai, reikia vietovėse bendradarbiaujant su SD, valsčiaus viršaičiais ir seniūnais praveisti pelningą paieškojimą (gaudymą) visų svetimų, ne vietos gyventojų. Svetimus asmenis reikia perduoti SD patikrinti, ant kiek jų patikimumas negali būti tiksliai nustatytas <...>²⁵.

Dėl lietuvių viešosios policijos kovos su partizanais V. Reivytiš 1944 m. vasario mėn. parašė išsamų raštą SS ir policijos vadui Lietuvoje gen. mjr. Harmui. V. Reivyčio rašte buvo išanalizuota lietuvių policijos padėtis ir jai iškilę sunkumai. Rašte sakoma, kad banditizmas Lietuvoje vis labiau plinta ir jeigu nebus imtasi energingų priemonių, tai padėtis gali tapti visiškai nekontroliuojama ir nepaprastai grėsminga. Vilniaus srityje veikiantys dideli partizanų junginiai (po 300–700 žmonių) užpuldinėja ne tik kaimus, bet ir miestelius²⁶.

V. Reivytiš nurodė, kad tvarkos policijos vado 1941 m. rugsėjo 25 d. įsakymu burmistrai ir apskričių viršininkai neteko teisės duoti įsakymus lietuvių policijai, dėl to kilo nesutarimų tarp apskričių viršininkų ir apskričių policijos viršininkų. Apskričių viršininkai vengia skirti reikalingas pinigų sumas policijai išlaikyti ir skundžia policijos pareigūnus aukštesnėms civilinės valdžios institucijoms.

Nesutarimai tarp apskričių viršininkų ir apskričių policijos vis nesibaigia²⁷.

1944 m. sausio 6 d. duomenimis, lietuvių viešojoje policijoje tarnavo 5734 žmonės, iš jų 71 sirgo arba atostogavo, 964 buvo suimti, 257 dezertyravo, 849 saugojo tiltus, dvarus, geležinkelius ir kitus objektus. Prie nurodytų skaičių dar pridėjus geležinkelių policiją, policijos štabą, policijos orkestrą, Vilniaus policijos mokyklą, Kauno policijos mokymo skyrių, be to, 664 policininkus, paskirtus imti darbininkus darbams į Vokietiją, 510 atramos punktuose buvusių policininkų, liktų 2747 policininkai, kurie dirbo grynai policijos darbą (nepriklausomoje Lietuvoje viešojoje policijoje dirbo 3243 policininkai). Aštuoniolikoje Lietuvos apskričių 1275 gyventojams teko vienas viešosios policijos tarnautojas. Kauno mieste 1944 m. sausio 6 d. viešosios policijos tarnautojų iš tikrųjų buvo 443²⁸. Kadangi darbuotojų buvo mažai, viešoji policija negalėjo tinkamai atlikti savo pareigų, o ką jau kalbėti apie kovą su plačiai veikusiais partizanais.

Viešosios policijos tarnautojų kokybinė sudėtis taip pat buvo nepatenkinama. Policijos pareigūnų kvalifikacijai kelti 1942 m. lapkričio 5 d. Vilniuje buvo atidaryta policijos mokykla, kurioje mokymo kursas turėjo trukti 8 savaites. Į policijos mokyklą buvo išsiųsta 160 geriausių policininkų, tačiau po 8 savaitių jie negrįžo į ankstesnes savo tarnybos vietas, nes iš jų sudaryta atskira kuopa buvo paskirta eiti tarnybos 257-ajame policijos batalione. Panašiai buvo pasielgta ir su kitais šios mokyklos kursais. Be to, dalis policijos puskarininkių (216) buvo įtraukti į 10-ąją batalioną ir pasiųsti į frontą prie Ilmeno ežero²⁹. Visi minėtieji policininkai buvo rinktiniai viešosios policijos kadrai. Į jų vietą buvo priimami nauji ir nepatyrę žmonės.

Viešosios policijos darbuotojus ėmus siųsti į frontą ir kovai su lenkų ir sovietų partizanais, vis mažiau atsirasdavo norinčiųjų dirbti policijoje. 1943 m. viduryje tarnauti policijoje per mėnesį stodavo 5–10 žmonių. Policija buvo aiškiai nepakankamai aprūpinama drabužiais, avalyne, maisto kortelėmis, būtais ir kitais pragyvenimui reikalingais dalykais. Nuo karo pradžios iki 1944 m. lietuvių policija gavo 616 porų aulinių ir 3799 poras suvarstomų batų. 1362 policininkai išvis negavo jokių batų, o gavusieji juos suavėjo³⁰.

Lietuvių policininkai dažnai būdavo ginkluoti prasčiau negu partizanai, kurie turėjo pistoletų, automatinių ginklų, lengvųjų bei sunkiųjų kulkosvaidžių ir granatų. Lietuvių viešoji policija daugiausia buvo ginkluota senais rusiškais šautuvais. 1944 m. sausio 6 d. duomenimis, lietuvių policija buvo taip ginkluota: 5734 policininkai turėjo 5357 šautuvus, 1335 pistoletus, 1 sunkųjį kulkosvaidį, 39 lengvuosius kulkosvaidžius ir 22 automatinius pistoletus³¹. Prastai ginkluoti policininkai, kurių nuolat trūko, negalėjo sėkmingai kovoti su partizanais, tad susirėmę su didesniais jų būriais patirdavo pralaimėjimų ir turėdavo nemažų nuostolių. Dėl visų šių priežasčių lietuvių policijoje suvešėjo tokios blogybės kaip nedrausmingumas, girtuoklystė ir dezertyravimas.

Minėtame pavienės policijos tarnybos ryšių karininko 1944 m. vasario mėn. rašte SS ir policijos vadui Lietuvoje Harmui daug kalbama apie dezertyrus. Pažymėta, kad ypač dažnai iš tarnybos esą pasišalinama per komandiruotes į kitas tarnybos vietas. Dezertyrų vis daugėja, ir tai labai demoralizuoja tebetarnaujančius policininkus ir savisauigininkus. Tuo metu laisvėje dar buvę 400 pabėgusių policininkų. Lietuvių policija vangiai ieškanti dezertyrų, ir spėjama, kad kai kurie

policininkai palaiką ryšius su pabėgusiais savo draugais. SS ir policijos teismas ilgai ir neefektyviai nagrinėjęs suimtų dezertyrų bylas, ir tai kurstą policininkų nebaudžiamumo nuotaikas. Prasidėjus prievartiniam policininkų siuntimui į frontą, dezertyrų labai padaugėjo. Vokiečių policijos vadovybė buvo pažadėjusi viešosios policijos tarnautojų ir savisaugos būrių nesiųsti iš Lietuvos. Iš siunčiamų į frontą policininkų 57 esą pabėgę. 1943 m. birželio 6 d. buvęs išleistas įsakymas dėl dezertyrų amnestijos, ir po to daugiau kaip pusė dezertyrų grįžę į savo tarnybos vietas³².

Tame pačiame pavienės policijos tarnybos ryšių karininko V. Reivyčio pranešime nurodyta, kad dezertyruoti skatinanti ir prieš propagandą (inteligentijos, Bažnyčios, aukšto rango tarnautojų ir dalies karininkų), klausianti: „Dėl ko kariaujama?“ Pranešimo pabaigoje sakoma, kad lietuviai vis dėlto mirtinai neapkenčią bolševizmo ir tai esą įrodę savo aukomis: iki 1944 m. sausio 6 d. kovose su partizanais žuvo 198 policininkai, 16 dingo be žinios ir 94 buvo sužeisti³³.

Dezertyrų ypač padaugėjo 1943 m. rudenį ir 1944 m. pirmoje pusėje. Be dezertyravimo, buvo kitokių lietuvių policijos priešimosi faktų. „Nepriklausoma Lietuva“ 1942 m. spalio 15 d. pranešė, kad Utenos apskrities policijos vadas Kazlauskas atsisakė siųsti policininkus ūkininkams iš savo ūkių iškraustyti, dėl to jis buvo suimtas ir uždarytas į kalėjimą. Po kurio laiko išėjo į laisvę, bet iš pareigų buvo atleistas³⁴.

1944 m. pirmoje pusėje Rytų Lietuvoje suaktyvėjus lenkų ir sovietų partizanams, policijos pareigūnai masiškai mesdavo darbą ir slėpdavosi nuo partizanų antpuolių ir vokiečių represijų už pasitraukimą iš tarnybos. Į Rytų Lietuvą komandiruojami policininkai

nepakludavo įsakymams ir į naujas tarnybos vietas nenuvykdavo.

Žandarmerijos vado 1943 m. rugsėjo 14 d. įsakymu keletas pavienės policijos tarnybos savisaugos būrių buvo nusiųsta į Vilniaus kraštą derliaus ėmimo apsaugai nuo sovietų ir lenkų partizanų. Į Vilniaus apygardą privalėjo atvykti 383 policininkai, bet atvyko tik 275. Policininkų komandiruotė turėjo trukti 7–8 savaites, bet ji baigėsi tik po 11 savaitių. Policininkams reikėjo ne vien rūpintis derliaus apsauga, bet ir gaudyti žmones, siunčiamus darbams į reichą. Tai sukėlė policijos tarnautojų nepasitenkinimą ir naują dezertyravimo bangą³⁵.

Ukmergės apskrities policijos vadas 1944 m. birželio 2 d. rašė: „Š. m. gegužės mėn. 15 d. siunčiamas komandiruotėn į Ašmenos apskr., Ukmergės apskr., Širvintų punkto vyr. saugūnas Šinkūnas Bronius pakelyje su ginklais ir mundiruote pabėgo. <...>

Š. m. gegužės mėn. 6 d. siunčiamas komandiruotėn į Svyrių apskr., Ukmergės apskr., Širvintų polic. Pavasaris Stasys pakelyje su ginklais ir apranga pabėgo“³⁶.

Telšių apskrities policijos vadas pranešė, kad į Ašmenos apskritį nenuvyko ir iš tarnybos pasišalino pagalbinės policijos tarnybos Plungės policijos punkto policininkas Alfonsas Stropus, turėjęs išvykti 1944 m. kovo 28 d.³⁷ Saugumo policijos ir SD Panevėžio apygarda 1944 m. balandžio 20 d. paskelbė 32 lietuvių dezertyrų paiešką³⁸.

1944 m. sausio 6 d. iš tarnybos pasišalino Turgelių policijos punkto policininkas Vladas Vilkevičius, vasario 6 d. – Šumsko policijos punkto vachmistras Kazys Ramanavičius³⁹.

Į Zarasų apskritį komandiruotas Ukmergės policininkas Pranas Kalibatas pakeliui į

komandiruotės vietą pabėgo (1944 m. vasario 23 d.). Taip pat pasielgė ir į Svyrių apskritį komandiruoti Ukmergės policininkai Albertas Vėbra, Stasys Martynėlis, Kazys Druskys ir Mykolas Ribinskas⁴⁰. 1944 m. gegužės 13 d. dezertyravo net Eišiškių apskrities policijos vadas Petras Ambraška⁴¹.

Lietuvių policija ieškodama dezertyrų didelio uolumo nerodė, tik retas iš tarnybos pasišalinęs pareigūnas buvo surandamas ir nubaudžiamas, dėl to policijos drausmė vis labiau šlijo. Padėčiai gerinti pavienės policijos tarnybos ryšių karininkas V. Reivytis siūlė į ankstesnes tarnybos vietas grąžinti tuos policininkus, kurie buvo įtraukti į 256-ąjį ir 257-ąjį batalionus ir kovojo fronte arba Vilniaus srityje su partizanais. Be to, jis siūlė visada laikytis policininkams duotų pažadų dėl komandiruočių ir mokymo trukmės, likviduoti atsparos punktus Vilniaus srityje, o jų įgulas paskirstyti po policijos nuovadas ir punktus, į kovą su partizanais pasitelkti daugiau karinių dalinių, pagerinti policininkų ir jų šeimų materialines gyvenimo sąlygas, policininkų apginklavimą, aprangą ir mokymą, griežčiau bausti dezertyrus, nedrausmingiems policininkams įsteigti baudžiamąją kuopą, aiškiau atskirti vokiečių ir lietuvių policijos kompetenciją, suteikti daugiau teisių apskričių policijos viršininkams ir pavienės policijos tarnybos ryšių karininkui⁴².

V. Reivyčio pastangos rasti išeitį esant tokiai sunkiai situacijai rezultatų nedavė. 1944 m. pirmoje pusėje padėtis Lietuvoje vis prastėjo. Nei vokiečiai, nei lietuviai neturėjo pakankamai jėgų susidoroti su gausiais sovietų ir lenkų partizanų būriais. Baigiantis vokiečių okupacijai Vilniaus srityje partizanai buvo likvidavę apskričių administracijos ir policijos įstaigas.

Lietuvių viešosios policijos veikla vertintina teigiamai. Ilgą laiką lietuvių policija įstengė krašte palaikyti tvarką ir ramybę. Lietuvai buvo naudingiau turėti savo, o ne grynai vokišką policiją. Nors vokiečių valdžia vertė lietuvių policiją vykdyti okupacinės valdžios užduotis (gaudyti žmones, siunčiamus darbams į Vokietiją ir į kariuomenę, rinkti duokles ir t.t.), tačiau dažnas lietuvių policininkas įspėdavo krašto gyventojus apie vokiečių organizuojamas akcijas, ir jie tam pasiruošdavo. Žinoma, buvo ir aklai atsidačiusių vokiečiams policininkų. Vis dėlto tai, kad buvo ir lietuvių policija, sušvelnino okupacinės valdžios spaudimą krašto gyventojams.

LIETUVIŲ POLICIJOS BATALIONAI

Prasidėjus SSRS ir Vokietijos karui, lietuvių policijos batalionai buvo formuojami daugiausia iš 1941 m. birželio sukilėlių (partizanų), Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) ginkluotų būrių, vadinamų Tautine darbo apsauga (TDA), dezertyravusių Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karių, taip pat iš lietuvių, patekusių į karo belaisvių stovyklas Rytprūsioje. Lietuvių policijos batalionai dar buvo vadinami savisaugos batalionais, apsaugos dalimis ir kitaip. Išeivijos literatūroje įsitvirtino Lietuvos apsaugos dalių (LAD) pavadinimas. Autorius pasirinko policijos batalionų terminą.

1941 m. birželio 23 d. LAF'o ginkluoti būriai pradėjo kontroliuoti Kauną, o Varėnos poligone dislokuoti Raudonosios armijos 179-osios šaulių divizijos kariai lietuviai masiškai traukėsi iš poligono ir organizuotai būrėsi Vilniuje.

Birželio pabaigoje Vilniuje buvo apie 4–5 tūkst. buvusio 29-ojo teritorinio šaulių

korpuso karių. Jonas Abraitis „Kario“ žurnale rašė: „Vilniuje kariuomenės atkūrimas vyko pilnu tempu, nes kadrų ir kareivių užteko – kiekvieną dieną sugrįždavo šimtai visokių laipsnių karių. Pabradės surinkimo stovykloje buvo apie 1500 vyrų, iš kurių vieni vyko į Vilnių, kiti į Kauną, o treči į savo apskričių miestus. Šių kelių savaitių laikotarpyje Vilniuje buvo suformuota kovos rinktinė, kelios atskiros kuopos ir buvo baigiama formuoti trys keturi batalionai. Tuo metu Vilniuje buvo ginkluota mažiausiai 3000 vyrų, o visoje Lietuvoje atkurtos Lietuvos kariuomenės eilėse galėjo būti 15–17 tūkstančių vyrų“⁴³. Lietuvių savisaugos dalys (LSD) Vilnijoje dislokavosi Vilniuje, Pabradėje ir Varėnoje. 1941 m. liepos 21 d. LSD Rytų Lietuvoje buvo išformuotos, o jų pagrindu suorganizuota Vilniaus atstatymo tarnyba (VAT), suskirstyta į saugos, tvarkos ir darbo tarnybas. VAT viršininku tapo (liepos 31 d.) buvęs Lietuvos kariuomenės gen. št. plk. A. Špokevičius, štabo viršininku – plk. Karolis Dabulevičius. 1941 m. rugpjūčio 1 d. VAT buvo pavadinta savisaugos tarnyba, o jos padaliniai – batalionais: saugos – 1-uoju batalionu, tvarkos – 2-uoju, darbo – 3-iuoju⁴⁴. Iki 1941 m. spalio Vilniuje buvo suorganizuoti penki savisaugos batalionai. Spalio 24 d. duomenimis, Vilniuje batalionų sudėtis buvo tokia: 1-asis – 10 karininkų ir 334 kareiviai; 2-asis – 18 karininkų ir 450 kareivių; 3-iasis – 24 karininkai ir 607 kareiviai; 4-asis – 8 karininkai ir 253 kareiviai; 5-asis – 22 karininkai ir 288 kareiviai.

Be to, dar buvo viena kuopa (5 karininkai ir 120 kareivių). 1-asis ir 4-asis batalionai tuo metu ėjo sargybas Vilniaus mieste, 2-asis rengėsi išvykti į Liubliną (Maidaneko koncentracijos stovyklos apsaugai), 3-iasis buvo kariškai mokomas, o 5-asis saugojo

Vilniaus–Šumsko, Vilniaus–Švenčionių, Vilniaus–Varėnos, Vilniaus–Kaišiadorių geležinkelio atkarpas. Batalionų kariai taip pat buvo siunčiami varyti žydų į šaudymo vietas⁴⁵. 1942 m. Vilniaus apygardoje buvo septyni batalionai: 2-asis, 3-iasis, 4-asis ir 15-asis, dislokuoti įvairiose Rytų Lietuvos vietose, o 1-asis sargybų, 6-asis geležinkelių apsaugos ir naujai suformuotasis (vėliau pavadintas 254-uoju F) liko Vilniaus mieste ir jo apylinkėse⁴⁶.

Kaune veikę lietuvių partizanų būriai vokiečių karo lauko komendanto Pohlio 1941 m. birželio 28 d. įsakymu buvo nuginkluoti, o jų būriai paleisti. Lietuvos laikinosios vyriausybės paskirtas Kauno karo komendantas Jurgis Bobelis 1941 m. birželio 28 d. įsakė iš buvusių partizanų ir naujų savanorių sudaryti TDA batalioną. Iš pradžių buvo sudarytos penkios kuopos, pavadintos TDA 1-uoju batalionu. Jos ėmė saugoti karinius objektus ir karo belaisvius, patruliuoti gatvėse, palaikyti viešąją tvarką. Šie daliniai buvo įsikūrę Žaliakalnyje, Aukštaičių gatvėje⁴⁷. TDA 1-ojo bataliono vadu tapo plk. Andrius Butkūnas, jo pavaduotoju – mjr. Antanas Impulevičius.

Užėmę Lietuvą, naciai stengėsi lietuvių policiją ir policijos batalionus panaudoti savo tikslams apeidami Lietuvos laikinąją vyriausybę (formaliai egzistavusią iki 1941 m. rugpjūčio 4 d.). Vokiečių saugumo policijos ir SD 3/A operatyvinis būrys panaudojo vieną TDA (vėliau – 1-ojo policijos bataliono) kuopą Kaune (apie 205 policininkus) masinėms žudynėms Kauno fortuose ir periferijoje. Vilniuje vokiečių saugumo policijos 3/B operatyvinis būrys iš lietuvių policininkų sudarė ypatingą būrį (*Sonderkommando*), kuris, gestapo vadovaujamas, 1941 m. liepos mėn. Paneriuose ėmė masiškai šaudyti žydus

ir sovietinį aktyvą. Vėliau Vilniaus ypatingajame būryje tarnavo apie 40 žmonių⁴⁸. Į policijos batalionus buvo paskirti vokiečių ryšių karininkai, privalėję kontroliuoti lietuvių policijos batalionų veiklą.

1942 m. 1-ojo bataliono priežiūros karininkas buvo A. Rahtmannas, 3-iojo – H. J. Jacobas, 4-ojo – A. Martinas, 5-ojo – G. Beyeris, 7-ojo – Nitsche, 8-ojo – Schneideris, 9-ojo – H. Behrensas, 11-ojo – W. Draubas, 12-ojo – K. Spangenbergas, 13-ojo – K. Edelmannas, 10-ojo – F. Salhoforis, 252-ojo – H. Kruse⁴⁹.

1941 m. liepos 25 d. Lietuvoje buvo įvestas civilinis okupacinis vokiečių režimas (*die Zivilverwaltung*), o liepos 24 d. įvyko „Geležinio vilko“ pučas Lietuvos laikinajai vyriausybei nuversti. Kauno karo komendantas J. Bobelis buvo pašalintas iš pareigų, jo vietą užėmė Stasys Kviecinskas, o TDA 1-ojo bataliono vadu tapo kitas voldemarininkas – mjr. Kazys Šimkus.

Tvarką batalione mėgino atkurti krašto apsaugos ministras gen. Stasys Raštikis. Jis liepos 26 d. išleido įsakymą Kauno komendantui:

„1. Stropiai žiūrėti, kad komendantūros žinioje esančiame batalione drausmė būtų tinkamoje aukštumoje ir kad jame nepasireikštų jokių išsišokimų; nusikaltusius įsakau bausti visu griežtumu.

2. Draudžiu be Feldkomendanto ir mano leidimo angažuoti batalioną ar pavienius komendantūros pareigūnus bet kuriems veiksams, kurie drumstų mieste tvarką ir rimtį“⁵⁰.

Tą pačią dieną (liepos 26-ąją) vokiečių policijos gen. mjr. Pohlis nusiuntė raštą Kauno karo komendantui S. Kviecinskui dėl Lietuvos kariuomenės ženklų. TDA bataliono kariams buvo uždrausta nešioti lietuviš-

kus vyresniškumo ženklus, o lietuviškas uniformas leista vilkėti tik su geltonais raiščiais ir užrašu „Polizeihilfsdienst“ („Pagalbinė policijos tarnyba“). Už įsakymo nesilaikymą grasinta areštu ir griežtomis bausmėmis⁵¹.

Vermachto Ostlando karo vado liepos 30 d. įsakymu visos lietuvių ginkluotosios pajėgos buvo perimtos SS ir policijos vado Lietuvoje gen. mjr. L. Wysockio žinion. Tiesioginiu savisaugos dalinių viršininku buvo paskirtas vokiečių rezervinės policijos 11-ojo bataliono vadas mjr. Franzas Lechthaleris. Iš septynių TDA 1-ojo bataliono kuopų Kaune rugpjūčio 7 d. buvo sudaryti du pagalbinės policijos tarnybos batalionai (1-ojo vadas K. Šimkus, 2-ojo – A. Impulevičius, po savaitės suformuoto 3-iojo – kpt. Antanas Švilpa)⁵².

Rugpjūčio 15 d. visi Kaune buvę lietuvių kariniai daliniai F. Lechthalerio įsakymu buvo suskirstyti į penkis batalionus, ir dar buvo suformuotos atskiros statybos, transporto ir technikos kuopos. 4-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Viktoras Klimavičius, 5-ojo – kpt. K. Kriščiūnas⁵³. Savisaugos dalių numeracija ir dislokacija dažnai keisdavosi.

1941 m. rugsėjo 15 d. vokiečių tvarkos policijos vadas mjr. Engelis išleido įsakymą dėl policijos organizavimo ir jos tarnybos Lietuvos generalinėje srityje. Šis įsakymas skelbė, kad visų rūšių policijos ir SS dalių vadovybė Lietuvos generalinėje srityje priklauso SS ir policijos vadui Lietuvoje brigadefiureriui L. Wysockiui, o visiems tvarkos policijos reikalams vadovauja tvarkos policijos vadas Lietuvoje mjr. Engelis. Jam yra pavaldūs: a) vokiečių policija, b) lietuvių policija (miestų nuovadų policija ir provincijos policijos punktai), c) savisaugos (pagalbinės policijos) daliniai⁵⁴.

Kaune buvę 1-asis, 2-asis ir 3-iasis batalionai liko mjr. F. Lechthalerio žinioje, o 4-asis ir 5-asis batalionai, statybos, transporto ir technikos kuopos perėjo tvarkos policijos vado mjr. Engelio žinion⁵⁵. Orkestrą buvo numatyta padalyti į du: vienas lieka pavaldus F. Lechthaleriui, kitas pereina Engelio žinion. 1941 m. spalio 5 d. F. Lechthalerio žinioje buvę Kauno batalionai ir kuopos buvo pavadinti apsaugos batalionais (iki tol vadinosi pagalbinės policijos tarnybos batalionais) ir apsaugos kuopomis. Kauno komendantas S. Kviecinškas tapo ryšių karininku prie rezervinės policijos 11-ojo bataliono (šias pareigas nuo 1941 m. lapkričio 25 d. vietoje jo ėjo K. Šimkus)⁵⁶. 1-ojo bataliono vadą K. Šimkų pakeitė kpt. Norbertas Gasėnas. 1941 m. gruodžio 22 d. F. Lechthaleriui pavaldūs batalionai perėjo tvarkos policijos vado Engelio pavaldumui ir buvo pernumeruoti. 1941 m. gruodžio 10 d. Ryšių karininko štabas prie rezervinės policijos 11-ojo bataliono buvo pavadintas Lietuvių apsaugos dalių štabu. F. Lechthalerio vadovaujamas vokiečių policijos batalionas buvo išsiųstas į Gudiją⁵⁷.

1941 m. spalio 1 d. įsteigiamas Lietuvių savisaugos dalių štabas (lapkričio 3 d. jis buvo pavadintas LSD inspektoriatu štabu). Lietuvių policijos batalionų viršininku (inspektoriumi) tapo plk. lt. A. Špokevičius. LSD buvo suskirstytos į Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio apygardas. Kiekviena apygarda turėjo savo atskirą štabą. Vilniaus apygardos vadu buvo paskirtas gen. št. plk. Izidorius Kraunaitis (štabo viršininku – plk. lt. Jonas Juknevičius), Kauno apygardai vadovavo plk. Kazys Labutis (štabo viršininkas – plk. lt. Juozas Jankauskas), Šiaulių apygardai – gen. št. plk. lt. Petras Vertelis (štabo viršininkas – plk. lt. Aleksandras

Andriulaitis), Panevėžio apygardos vadu tapo plk. Petras Genys (štabo viršininkas – mjr. Ernestas Bliudnikas).

LSD inspektoriaus štabas buvo įsikūręs Kaune, Gedimino g. 29, Vidaus reikalų valdybos patalpose, jo viršininkas – gen. št. plk. Antanas Rėklaitis⁵⁸. 1942 m. birželio 1 d. šis štabas pavadinamas Lietuvių savisaugos dalių ryšių karininko prie vokiečių tvarkos policijos vado štabu. Štabas vadovavo visiems lietuvių policijos batalionams⁵⁹.

Keitėsi ne tik policijos batalionų štabų pavadinimai, bet ir pačių batalionų numeriai. Vyriausiojo vokiečių tvarkos policijos vado nurodymu 1941 m. gruodžio viduryje Vilniuje buvę batalionai (įskaitant ir i Liubliną bei Minską išsiųstus du batalionus) gavo 4–7 numerius, Kaune buvę batalionai (įskaitant prie Ilmenio ežero išsiųstą 8-ąjį batalioną) gavo 8–11 numerius, Šiaulių batalionas – 12, o Panevėžio batalionas – 13 numerį⁶⁰.

Pirmaisiais okupacijos metais į policijos batalionus buvo verbuojami savanoriai. Tarnyba turėjo trukti 6 mėnesius. Stojantieji pasirašydavo tokio turinio pasižadėjimą:

Aš <...> nuo <...> stoju savanoriu į Pagalbinę Policijos Tarnybos Batalioną šešiams mėnesiams ir Didžiojo Vokiečių Reicho Vado Adolfo Hitlerio vadovybėje, kuriant naują Europą, pasižadu man uždedamas tarnybos pareigas atlikti sąžiningai, pasiduoti karinei drausmei, už tarnybinius nusikaltimus ir nusižengimus atsakyti prieš Karo teismus, šventai laikyti paslaptis ir nepriklausyti prie draudžiamųjų organizacijų; priešams jokių žinių neteikti ir visą, ką tik apie juos sužinosiu, tuojau pranešti savo viršininkams.

(Data)

(Parašas)⁶¹

Tačiau pasibaigus tarnybos laikui policijos batalionų kariai buvo verčiami tarnauti

toliau. 1941 m. rugsėjo 28 d. Heinricho Himmlerio įsakymu policijos batalionų kariai buvo prisaikdinti tarnauti neribotą laiką⁶². Prisaikdinimo tvarka buvo išdėstyta tvarkos policijos vado Lietuvoje 1941 m. spalio 15 d. įsakyme. Pagal šį įsakymą visi policijos batalione keturias savaites ištarnavę karininkai, puskarininkiai ir eiliniai duodavo priesaiką: „Kaipo savisaugos dalinių narys, prisiekiu būti ištikimas, narsus ir paklusnus. Taip pat visas savo pareigas, ypatin- gai kovoje prieš tautas žudantį bolševizmą, atlikti sąžiningai. Už šitą priesaiką esu pasirengęs aukoti savo gyvybę. Tepadedu man Dievas“⁶³.

Visi Lietuvoje tuo metu buvusių batalionų vadai kartu su 9-uoju batalionu turėjo prisiekti Kaune 1942 m. spalio 26 d.⁶⁴

Dalis lietuvių į policijos batalionus stojo dėl to, kad neturėjo darbo ir pragyvenimo šaltinio. Savisaugininkai gaudavo palyginti neblogus atlyginimus, maisto ir drabužių. Karių šeimoms buvo teikiamos įvairios privilegijos (butai, aprūpinimas maistu ir kuru, žemės nuosavybės teisės pripažinimas). Vokiečiams pradėjus siųsti batalionus į Rytų frontą, savanorių labai sumažėjo. Nors už savavališką pašalinimą iš tarnybos grėsė griežtos bausmės, dezertyrų vis daugėjo.

Policijos batalionui priklausė 32 karininkų ir 555 kareivių etatai, tačiau paprastai batalionai niekada nebūdavo visai sukomplektuoti. Savisaugos (policijos) batalionų pavadinimai labai įvairavo. Savisaugos referento gen. št. plk. I. Kraunaičio 1941 m. rugsėjo 29 d. rašte taip aiškinamos policijos rūšių sąvokos:

„A. Savisaugos daliniais vadinami štabai ir jų daliniai, sudarantys kariškus dalinius (Batalionas, atskira kuopa), stovintieji vie-

noje vietoje, turintieji savo vadus ir nedarbantieji prie tvarkos (vieš.) policijos nuostatų. Saugos daliniai skirstomi:

- a) Vilniaus savisaugos štabas ir jam priklausantieji visos Vilniaus srities daliniai;
- b) Kauno savisaugos štabas ir jam priklausančios Kauno formacijos;
- c) Panevėžio batalionas (305 žm.);
- d) Telšių batalionas (275 žm.);
- e) Jonavos (65 žm.), Marijampolės (172 žm.), Rokiškio (68 žm.), Šiaulių (150 žm.), Vilkaviškio (50 žm.) ir Zarasų (205 žm.) atskiros kuopos.

B. Garbės savisaugos daliniais vadinami ginkluoti ir visuomet pasirengę būti apginkluotiems ir spec. uždaviniams vykdyti neapmokami.

C. Pagalbinė (laisvai samdoma) policija – vadinami buvę kariai, policininkai ar šauliai, laikinai pasamdyti (viešosios) policijos nuovadoms sustiprinti⁶⁵.

Vokiečiai savisaugos batalionus iš pradžių vadino tvarkos tarnyba (*Ordnungsdienst*), savisauga (*Selbstschutz*), pagalbinės policijos tarnybos batalionais (*Hilfspolizeidienstbataillone*), o nuo 1941 m. rugsėjo – policijos batalionais (*Schutzmannschafts-bataillone*). 1944 m. balandžio mėn. policijos batalionai buvo pavadinti Lietuvių policijos batalionais⁶⁶.

J. Abraitis, rašydamas apie lietuvių karinių batalionų istoriją nacių okupacijos metais, pažymėjo: „Tie daliniai nebuvo suformuoti vokiečių įsakymu, jie buvo atkurti pačių lietuvių karių pastangomis ir iniciatyva, savanoriškumo principu. Jie nebuvo atkurti okupantui, bet Lietuvai, jie tik vokiečių okupacinės valdžios buvo pasisavinti“⁶⁷.

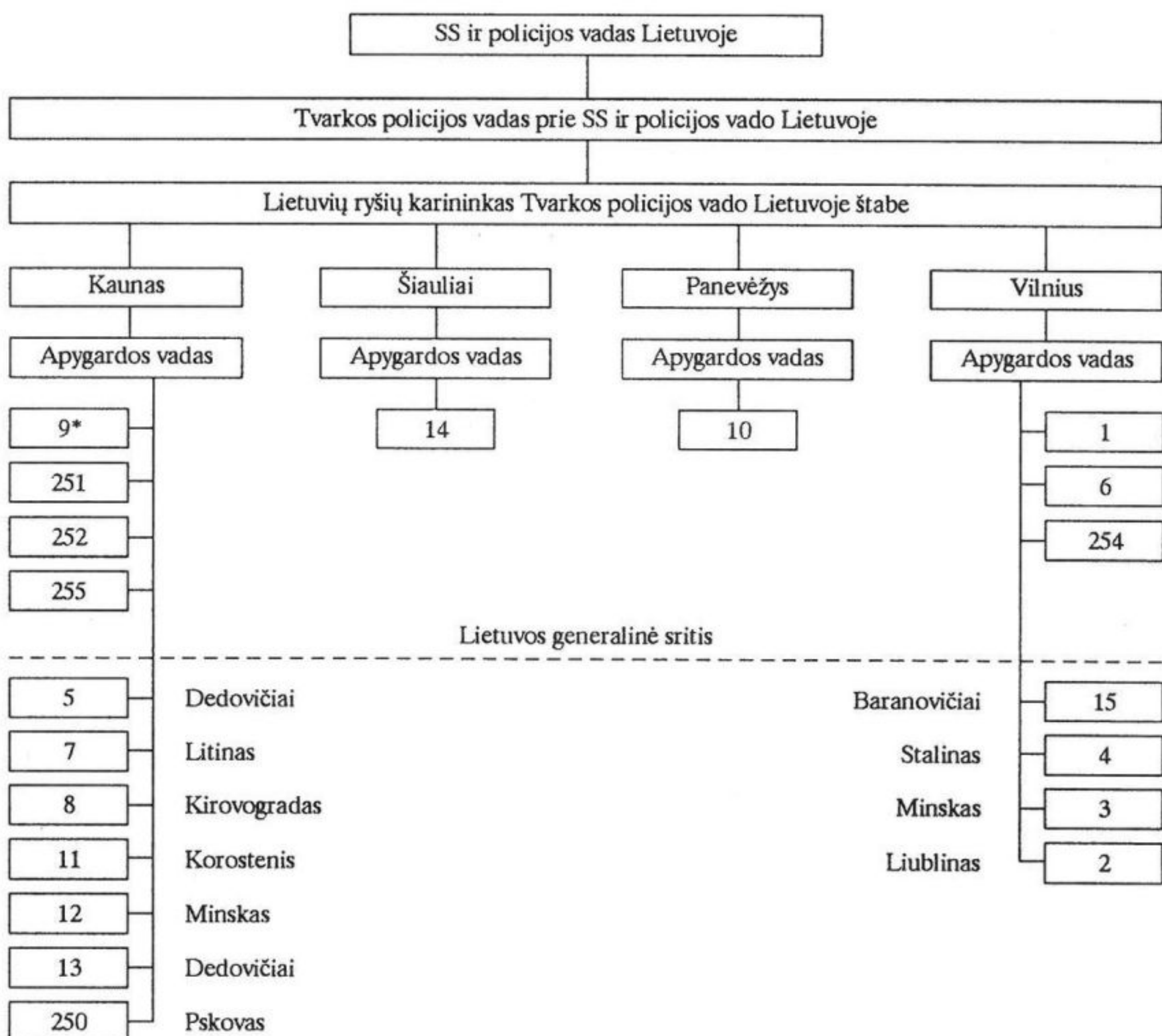
Lietuvių savisaugos batalionų karių ir nuostatų policininkų padėtis buvo nepavydėtina. Kaip rašė B. Kviklys, jie „nuolat stovėjo

tarp vokiečių jai skiriamų uždavinių ir lietuviškos sąžinės“⁶⁸. Daug kam nepavyko atlaikyti nacių spaudimo ir parodyti savo tvirtos valios. Tokie žmonės (čia nekalbama apie įvairius kriminalinius ir amoralius elementus) padarė nusikaltimus savo tautai ir kitų tautybių žmonėms. Tačiau atsirado tūkstančiai policininkų, atsisakiusių tarnauti okupantams ir pasitraukusių iš policijos batalionų, sabotavusių nacių įsakymus.

1941–1942 m. žiemą ir 1942 m. vasarą LSD batalionai buvo siunčiami į Rytus ir dislokuojami pagal fronto liniją nuo Ilmenio ežero šiaurėje iki Rostovo prie Dono pietuose. Daug policijos batalionų buvo pasiųsta į Ukrainą ir Gudiją saugoti karinių objektų, kovoti su sovietų partizanais ir jų rėmėjais. 1942 m. Kauno apygardoje buvo vienuolika LSD batalionų. Septyni apygardos batalionai buvo išsiųsti iš Lietuvos (5-asis, 7-asis, 8-asis, 11-asis, 12-asis, 13-asis ir 25-asis), keturi batalionai palikti Kaune (9-asis, 251-asis, 252-asis, 255-asis)⁶⁹. 1942 m. rugpjūčio mėn. Lietuvoje liko tik devyni policijos batalionai. Iš 87 puslapyje pateikiamos lietuvių policijos batalionų dislokacijos ir pavaldumo 1942 m. rugpjūčio 26 d. schemos matyti, kad iš viso jų buvo 20. Juose tarnavo 341 karininkas, 1772 puskarininkiai ir 6275 eiliniai – iš viso 8388 kariai.

Bostone išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ nurodyta, kad iš viso buvo suorganizuoti 23 policijos batalionai, viena reprezentacinė kuopa ir kavalerijos eskadronas. Lietuvių policijos batalionuose tarnavo 13 tūkst. kareivių ir apie 250 karininkų⁷¹.

Policijos batalionų karių skaičius nuolat keitėsi dėl kautynėse patirtų nuostolių ir masinio dezertyravimo. 1943–1944 m. vis mažėjo norinčiųjų stoti į viešąją policijos tarnybą ir savisaugos batalionus.

* Skaitmenys kvadratėliuose žymi bataliono numerį, užrašas šalia kvadratėlio – bataliono dislokacijos vietą, punktyrinė linija – ribą tarp Lietuvos generalinės srities ir Vokietijos okupuotų Sovietų Sąjungos sričių.

1943 m. rugsėjo 21 d. „Ateitis“ paskelbė apie vietinės savisaugos būrių organizavimą. Skelbime rašoma apie pirmojo generalinio tarėjo Petro Kubiliūno ir generalinio komisaro Adriano Theodoro von Rentelno susitarimą su SS ir policijos vadu Lietuvoje Harmu (rugsėjo 16 d.) dėl vietinės savisaugos būrių steigimo apskrityse. Šie būriai turėjo būti steigiami kaimuose iš savanorių gyventojų turto ir gyvybės apsaugai nuo sovietų partizanų ir banditų. Vietinės savisaugos bū-

rius buvo pavesta steigti apskričių viršininkams, kuriems šie ir tapo pavaldūs. Vietinės savisaugos būrius numatyta įsteigti iki 1943 m. spalio 1 d.⁷² Kiek tokių būrių Lietuvoje buvo įsteigta, nėra žinoma. Jų veiklos rezultatai buvo menki. Daugelyje vietovių (ypač Rytų Lietuvoje) gausūs ir gerai ginkluoti sovietų partizanų būriai greitai nuginklavo kaimo savisaugos būrius ir toliau beveik nevaržomi galėjo terorizuoti ir plėsti kaimo gyventojus.

1944 m. kovo 17 d. duomenimis, lietuvių policijos batalionų situacija buvo tokia:

5-asis batalionas (Bn.) – Švenčionėliuose, be nuostolių;

10-asis (256-asis) Bn. – Panemunėje (žuvo 13 karių);

13-asis Bn. – Opočkoje, prie Latvijos (šie trys batalionai buvo inkorporuoti į *vermachta*);

11-asis Bn. – 1943 m. vasarą išformuotas, jo kariai paskirstyti į 4-ąjį ir 8-ąjį batalionus;

4-asis Bn. – iš jo sudaryta sunkiųjų priemonių (artilėrijos?) kuopa; ltn. Černius su 22 kariais pateko į nelaisvę, ltn. Krištopaitis su 12 žmonių žuvo; iš viso žuvo 30 šios kuopos vyrų; leitenantai Baltokas ir Staniūnas dezertyravo;

8-asis Bn. – iš 250 karių kuopoje liko tik 47, batalionui vadovavo ltn. Šernas; batalionas tuo metu buvo dislokuotas Lvove;

1-asis Bn. – Vilniuje (vadinamasis sargybų batalionas);

2-asis Bn. – Adutiškyje;

3-iasis Bn. – prie Minsko;

6-asis Bn. – Vilniuje (geležinkelių batalionas);

7-asis Bn. – išformuotas;

8-asis Bn. – išformuotas;

9-asis Bn. – dislokuotas Kaune (geležinkelių batalionas); jam priklausė sveikstančiųjų kuopa;

12-asis Bn. – prijungtas prie 15-ojo bataliono;

14-asis Bn. – dislokuotas Šiauliuose;

15-asis Bn. – dislokuotas prie Minsko; batalionui vadovavo ltn. Leveckas;

250-asis Bn. – Daugpilyje;

252-asis ir 253-iasis Bn. – Liubline;

254-asis Bn. – išformuotas;

255-asis Bn. – Slucke; nuostolių neturėjo;

257-asis Bn. – Svyriuose.

Lietuvių daliniams dar priklausė techninės pagalbos dalinys (*Nothilfe*), vadovaujamas vokiečių karininkų, ir mokymo dalis (naujokų mokymas). Abi šios dalys buvo Kaune. Be to, dar buvo Pastovių kavalerijos mokykla.

Batalionas „Lietuva“ iš Kėslino (Vokietija) buvo perkeltas į Prienus. 1944 m. kovo 1 d. duomenimis, policijos batalionų sąrašuose buvo apie 8 tūkst. žmonių, iš jų apie 300 karininkų. Ligi tos dienos (kovo 1 d.) buvo žuvęs 451 karys (iš jų 8 karininkai, 1 karininkas pateko į nelaisvę). Dezertyrų buvo apie 2,3 tūkst., iš jų apie 430 buvo surasti ir nubausti⁷³.

Vokiečių kariuomenei traukiantis iš Lietuvos, lietuvių policijos batalionai buvo reorganizuoti. 1944 m. liepos 13–15 d. iš 2-ojo, 9-ojo, 253-iojo, 257-ojo batalionų buvo suformuotas Lietuvos policijos pulkas (LPP). Jis kelias dienas stovėjo buvusios priešlėktuvinės apsaugos rinktinės kareivinėse Panemunėje, o vėliau traukėsi Marijampolės kryptimi. Ties Baciliškiais pulko ariergardą užpuolė sovietų šarvuotieji daliniai. 1944 m. rugpjūčio 1 d. pulkas perėjo buvusią Lietuvos–Vokietijos sieną ir pasiekė Tilžę. Čia jis buvo nuginkluotas ir išformuotas. Puskarininkiai ir eiliniai buvo išsiųsti į vokiečių priešlėktuvinius dalinius, o karininkai – į Dresdeną⁷⁴.

Bostono „Lietuvių enciklopedijoje“ rašoma, kad iki 1944 m. liepos mėn. lietuvių policijos batalionai patyrė nemažų nuostolių: žuvo apie 400 karių, iš jų 15 karininkų, sužeista apie tūkstantis vyrų, 100 tapo invalidais. 1944 m. rudenį policijos batalionuose karių labai sumažėjo, kai kurie batalionai turėjo tik apie 200 vyrų. 1945 m. pradžioje lietuvių policijos batalionų jau nebebuvo: vieni kariai dezertyravo, kiti žuvo arba buvo su-

žeisti, tretį pasitraukė į Vokietiją ar kitas Vakarų Europos valstybes⁷⁵.

Dezertyravimas buvo labiausiai paplitusi lietuvių viešosios policijos ir savisaugos dalinių karių priešinimosi nacių politikai forma, tačiau buvo ir kitokių lietuvių karių nepaklusnumo faktų. Antai SS ir policijos teismas Kaune 1943 m. kovo 29 d. posėdyje nubaudė dvejiems metams sunkiųjų darbų kalėjimu lietuvių 11-ojo savisaugos bataliono puskarininkį Antaną Skystimaitį, kuris Kaune sąmoningai išlaisvino policijos priežiūroje buvusį suimtąjį ir mėgino panaudoti ginklą prieš vokiečių policininką⁷⁶.

1943 m. gruodžio 13 d. Raseiniuose lietuvis kareivis Moliska, grįžęs atostogų iš fronto, nušovė vokiečių žandarą Broschką, jaunesnįjį karininką Petersoną ir žandarą Kolongą, o paskui šūviu į galvą pats nusižudė. Vokiečių saugumo policijos pranešime rašoma, kad Moliska buvo viršijęs atostogų laiką ir nenorėjo grįžti į savo dalinį. Nušautasis žandaras anksčiau buvo vykdęs rekvizicijas pas Moliskos motiną. Manoma, jog tai būta keršto akto⁷⁷.

1944 m. kovo 2 d. tarnybos metu karo talkininkas Mykolas Sokolovas nužudė vokiečių posto viršininką Volmertą iš Panevėžio 667-ojo apsaugos bataliono ir pasiėmęs ginklus bei šovinius pabėgo⁷⁸.

Vilniaus karo lauko komendantūra 1943 m. vasario 16 d. pranešė, kad vasario 2 d. 251-ojo bataliono kareivis Povilas Gabriūnas užpuolė žandarmerijos patrulius Gerlachą ir Weinhartą. Pastarąjį P. Gabriūnas sužeidė trenkdamas šautuvo buože per galvą, o pats pabėgo⁷⁹. Dažniausiai policininkų nepaklusnumas vokiečiams reiškėsi dezertyravimu. VAT štabas Vilniaus policijos vadui pranešė, kad 1941 m. liepos 27 d. per žygį iš Varėnos į Gardiną pasišalino lik-

tinis puskarininkis Edvardas Šlekfortas ir eilinis Juozas Balka⁸⁰.

Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos viršininko A. Liepos pranešimu, 1941 m. rugsėjo 15 d. iš 3-iojo pagalbinės policijos bataliono pasišalino grandinis Antanas Samuilis, kilęs iš Raseinių apskrities Karpariškių kaimo⁸¹. Vilniaus apygardos savisaugos dalių štabas 1941 m. lapkričio 28 d. prašė Rokiškio apskrities policijos vadą paieškoti iš atostogų negrįžusio eilinio Semiono Šerkšniovo ir suradus jį atgabenti į Vilniaus apygardos savisaugos dalių štabą (Jėzuitų g. 3). 1941 m. gruodžio 5 d. S. Šerkšniovą suėmė Rokiškio apskrities Obelių policijos nuovados viršininkas⁸². 1941 m. gruodžio 2 d. iš Vilniaus apygardos savisaugos dalių pabėgo eiliniai K. Paleckas ir B. Četrauskas⁸³.

SS ir policijos teismas Rygoje 1942 m. lapkričio 15 d. įsakė suimti dezertyravusį 6-ojo lietuvių policijos bataliono 3-iosios kuopos kareivį Kostą Ulviną⁸⁴. SS ir policijos teismas 1942 m. lapkričio 6 d. Kirovograde nuteisė vienerius metus kalėti 8-ojo lietuvių policijos bataliono eilinį Antaną Giraitį už neleistiną pasišalinimą, eilinį Janavičių už nepaklusnumą ir savo viršininko užpuolimą (6 mėn. kalėjimo), jaunesnįjį kapralą (*Unter-korporal*) Steponą Kulisovą už suimtųjų paleidimą (6 mėn. kalėjimo)⁸⁵.

Pasinaudodami atostogomis, policijos batalionų kariai grįždavo į namus ir čia pasilikdavo. SS ir policijos vado Lietuvoje pranešimu (1943 m. vasario mėn.), iš atostogų į savo dalinį negrįžo Vladas Gavėnas, Albinas Bartkus, Marijonas Šimkevičius⁸⁶. Iš atostogų 1942 m. gegužės 29 d. į dalinį negrįžo trys lietuvių 15-ojo bataliono kariai, o dar du to paties bataliono kariai birželio 4 d. iš dalinio pasišalino⁸⁷.

Kas gi vertė policijos batalionų karius dezertyruoti? Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Laisvės kovotojas“ 1943 m. birželio 15 d. išspausdino straipsnį „Lietuvių „savanorių“ padėtis Rytų fronte“. Jame cituojami lietuvių kareivių laišakai iš Rytų fronto:

„Vos batalionui atvykus iš Kauno, tuoj, rytojaus dieną, buvo įsakyta užimti apkasus, bet mes pasipriešinom. Tada po ilgų derybų buvo nutarta atleisti mus 2 savaitėm apmokymų. Apmokymas vyko prie Ilmenio ežero, galima sakyti, pačiame fronte. Čia mes tikrai pažinome, kas yra vokiečiai. Maistą gaudavome kaip Kaune esantieji belaisviai: 40 gr margarino, 40 gr sūrio (ne visada), 500 gr duonos, šaukštuką cukraus ir 6 cigaretes – viskas vienai parai. Pietums duoda sriubos, kurios pavalgys nereikia plautis nei katiliukų, nei dantų, nes nuo 70 gr arklienos, iš kurios ji virta, riebalų nėra. Valgyk, lietuvi, lygus vokiečių kariui, – rašo gerb. „Ateitis“ ir kalba p. vadai.“

„Jau porą mėnesių esam bunkeryje – pilna blakių, uodų. Aplink bunkerį devynios eilės pelkių, priešais – „kultūringi banditai“, užpakalyje nė kiek ne geresni vokiečiai. Kovok ir kombinuok, lietuvi, „savanori“ – sąlygos geros, viskas frontui...“

„Visi kaip vienas kombinuojame bėgti, tik laukiame, kuomet daugiau pradžius, sužaliuos. Bėgsim atgal į Tėvynę, kad galėtumėm savo jėgas aukoti dėl jos interesų ir prisidėti prie Nepriklausomybės atstatymo.“

„Kreipiuos į Jus, tautiečiai, neklausykite jokių vokiečių viliojančių pažadų bei grasinimų. Jie mus, kaip vergus, čia siunčia tikrom skerdynėm. Mes patys laukiam tik, kad ir su didžiausiu pavojumi gyvybei, grįžti pas jus, nes padėtis čia tikrai beviltiška ir ilgiau pasilikti būtų tikra savižudybė“⁸⁸.

Lietuvių policijos batalionų rūpesčiai ir skundai buvo išsakyti 5-ojo bataliono vado 1942 m. lapkričio mėn. raporte vokiečių 584-osios užnugario srities komendantui:

„1) 1941, kareiviai pasirašė pasižadėjimą tarnauti Führerio vadovybėje 6 mėnesius, o karininkai – 12 mėnesių <...>. Pasižadėtą tarnybos laiką visi kariai seniai jau baigė, o dauguma jau ir tarnavo kelis kartus tiek, kiek buvo pasižadėję. <...>

Toks pasižadėjimo nesilaikymas iš vokiečių pusės neigiamai veikia lietuvių jaunimą ir jis, žinodamas čia esančius sunkumus ir pasiliuosavimo sąlygas, vengia į šią tarnybą stoti, ir batalionų eilės vis vien mažėja.

Karių nuotaika prislėgta, nes jie jaučia, kad su jais ne taip elgiamasi ir nežiūrima jų teisių, ypatingai juos blogai nuteikia faktas, kad jiems nenurodomas pagrindas, kuriuo pasiremiant jie šioje tarnyboje užlaikomi.

Su pasiliuosuojančiais elgiamasi netinkamai. Į juos žiūrima su nepasitenkinimu, kai tuo tarpu toks karys užsitarnavo atitinkamą pagarbą, nes savo pareigas atliko garbingai. Todėl suprantama, kad kariai teisėtai piktinasi, nes pagal juos išeina, kad juo ilgiau tarnauji, tuo lyg ir didesniu priešu pasidari.

2) Tarptautinės teisės atžvilgiu Lietuvos kareivis yra visai beteisėje padėtyje, nes jo šiame kare dalyvavimo Vokietija viešai ne-deklaravo ir šia prasme mes turime tik partizano (dabar vadinamo bandito) teises, kas mūsų čia buvimą apsunkina.

3) Duotas mums „Schutzmannschafto“ vardas nepatenkina mūsų norų gauti tinkamą vietą šiame karo žygyje. Mūsų teisinė padėtis tuo neišsprendžiama. Šis pavadinimas lietuvių akyse labai nepopuliarus, nes jis niekam nežinomas ir su šiuo vardu nesiriša jokios teisės. Vokiečių pareigūnai šį vardą pri-

lygina policijos vardui, bet tikrumoje tai yra institucija tarp civilio žmogaus ir policijos. Jei mes atliktume savo pareigas savo Tėvyneje, tai gal tas būtų pateisinama, bet kai turime stovėti šalia vokiečių kareivio ir atlikti uždavinius kareiviškus ir vadintis tokiu pat pusiau policininko vardu, tai mes su tuo nesutinkame.

Teisiniai mes paliekame ir toliau nepripažinti, neprilyginti mes nei policijai, nei kariuomenei. Tikrumoje šis vardas yra specialiai panaudojamas pavadinti ir bolševikų karo belaisvių sudarytiems junginiams, kurie visą laiką kariavo prieš Vokietiją. <...>

20) Kodėl mes geriau norėtume priklausyti kariuomenės tarnybai:

a) mes visi esame tik kareiviai ir šiai tarnybai esame parengti,

b) šiame fronte mes atliekame ne policijos, bet kariuomenės uždavinius,

c) policijos tarnyba lietuvių akyse nepopuliari, tuo labiau kad policija nesuteikia mums net policijos teisių, o pavadina mus visokiausiais naujai sugalvotais vardais, paskutiniu metu – Schutzmannschaftais,

d) Schutzmannschaft institucija yra laikina, nepastovi ir bendrai nežinoma, po karo bus sunku įrodyti, kad fronte buvo būta.

Lietuvos karys Rytų fronte prašo:

1) Ištesėti duotą pasižadėjimą dėl išstarnauto laiko ir bendrai šią tarnybą sutvarkyti išleidžiant atitinkamą įstatymą.

2) Suteikti lietuviui kareivio teises tarptautine prasme ir neslėpti jo čia buvimą.

3) Įstatymo keliu suteikti mums pilnas kareivio teises, kokias turi kitų laisvų Europos tautų savanoriai, dalyvaujantieji šiame kare.

4) Nevengti vadinti mus sąjungininkais kovoje prieš bolševizmą ir ginklo draugais, kaip mes čia tokias pareigas atliekame ir

kaip tas jau suteikta turkmėnams ir kitoms tautoms.

5) Panaikinti batalionams primestą Lietuvos Savisaugos Dalių pavadinimą ir pavadinti Lietuvos Legionu.

6) Paskirti visiems Lietuvos batalionams teisėtą bendrą vadą. Išimti lietuvių fronto batalionus iš Tvarkos Policijos Vado Lietuvoje priklausomybės ir priskirti tiesiogiai artimiausiam kariniam viršininkui.

7) Atsakyti į batalionų karių pulk. Rėklaičiui duotus paklausimus jam aplankant batalionus.

8) Pakeisti batalioną su bet kuriuo tėvyneje esančiu batalionu bent dviejų mėnesių laikui.

9) Pakelti kareivio atlyginimą iki 200 RM mėnesiui.

10) Duoti priesaikai tinkamą ir garbingą formulę.

11) Suteikti teisę užsitarnauti karinius ordinus ir ženklus, kaip kad tokius turi kitų tautų savanoriai.

12) Įvesti tinkamą ir garbingą uniformą kaip ir kitiems savanoriams, ir tikrai pilną uniformą, bet ne dalinę.

13) Leisti ant rankovių nešioti tautines spalvas.

14) Uždrausti žemesniems viršininkams negarbingai elgtis su lietuviais ir juos nežeminti vietos civilių gyventojų akyse. Panaikinti įsakymą, raginantį šaudyti į lietuvių kareivius.

15) Suteikti lietuvių karininkui tinkamas teises, uniformą ir iki reikiamo lygio pakelti jo autoritetą.

16) Daugiau pasitikėti lietuvių karininku, panaikinti neapibrėžtą ryšių karininko kompetenciją. Neleisti jam kištis į bataliono vadovavimą ir jo pareigas aprėžti tik ryšio karininko pareigas ir kompetenciją, kiek tas

liečia lietuvių santykius su vokiškomis įstaigomis.

17) Sudaryti sąlygas lietuvių karininkui tinkamai ir laiku avansuoti.

18) Mokėti lietuviui karininkui rūbpinius, kaip jie mokami vokiečių karininkams.

19) Paašškinti kariams, ką jie gaus N. Europoje už šią tarnybą.

20) Išimti iš priklausomybės policijai ir priskirti kariuomenės viršininkams tiesioginiai.

Prašau, Tamsta pone Generole, tarpininkauti, kad į lietuvių karių reikalus ir pageidavimus būtų tinkamai atsižvelgta. <...>“⁸⁹.

„Laisvės kovotojas“ pateikė lietuvių poziciją vokiečių organizuojamų batalionų atžvilgiu:

„<...> turime pasakyti, kad stojant į tokius batalionus mes nesukursime savo kariuomenės, bet tik savo jaunimą paversime vok. vergais, kurie bus pasiųsti išžudymui Rytų fronte arba naudojami kaimyninių mūsų tautų (latvių, estų ir kt.) terorizavimui, kaip kad pas mus vok. naudoja latvius, estus ir bolševikus – enkavėdistus, vadinamus ukrainiečiais. <...> Naciškoji vok. valdžia yra lyg tas besotis slibinas: juo daugiau jis suryja, tuo daugiau jis nori. Begaudydami 1919–24 m. gimimo vyrus, jie per savo vergą lietuvių išdaviką Kubiliūną paskelbė 19–25 m. vyrų registraciją.

Vienintelis ir tiksliausias mūsų kelias – nevykdyt šių registracijų ir neiti į jokių batalionus. Tik šiuo keliu eidami mes išsaugosime gyvybingąsias savo pajėgas Nepriklausomos Lietuvos atstatymo darbui“⁹⁰.

Dar 1942 m. rugpjūčio mėn. „Nepriklausoma Lietuva“ rašė apie beviltišką lietuvių karių situaciją Rytų fronte: „Mūsų jaunimas miršta Rytų fronte, ir kiekvienas mūsų klau-

sia: už ką dabar lietuviai guldo galvas? Negi tam mes kovojame su raudonaisiais imperialistais, kad vieton jų gautume ruduosius? Ne. Mūsų kovos tikslas yra laisva ir nepriklausoma Lietuva etnografinėse ribose – su Vilnium ir Klaipėda“⁹¹. Daugelis savisaugos batalionų karių ėmė suvokti, kad kova su bolševizmu neduoda Lietuvai jokios naudos, o tik įtvirtina tėvynėje okupacinį vokiečių režimą.

1943 m. bėgimas iš policijos batalionų darėsi masinis. Bėgdavo pavieniui ir grupėmis. Vis labiau aiškėjo, kad Vokietija ir jos satelitai Rytų fronte pralaimi. Sunkios gyvenimo sąlygos, nuolatinė rizika, kovos idealo nebuvimas, šeimos ir Lietuvos ilgesys, šiurkštus ir klastingas vokiečių elgesys su lietuvių batalionų kariais skatino juos masiškai bėgti iš batalionų ir viešosios policijos. Lietuvių rezistencija per savo spaudą ir žodžiu agitavo policijos batalionų karius nebetrąnauti vokiečiams ir nelieti kraujo dėl jų interesų, nebūti patrankų mėsa svetimose rankose, likti savo tėvynėje ir rengtis kovai dėl Lietuvos valstybės atkūrimo.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaitoje rašoma, kad vasario 3 d. vienas lietuvių policijos batalionas iš Vilniaus turėjo vykti į frontą. Naktį iš vasario 1-osios į 2-ąją iš šio bataliono pabėgo 171 karys. 56 bėglius vokiečių policija suėmė. Šį įvykį nagrinėjo SS ir policijos teismas. Buvo paskirtos įvairios laisvės atėmimo bausmės ir paskelbtas vienas mirties nuosprendis. Ataskaitoje pažymėta, jog šis įvykis susijęs su lietuvių nacionalinių sluoksnių įsitikinimu, kad lietuvių kraujas fronte turi būti liejamas tik tuo atveju, jeigu Lietuva gaus visišką nepriklausomybę⁹².

Policijos vadai gaudavo vis daugiau pranešimų apie pabėgusius policininkus. Kalva-

rijos komendantūra 1943 m. balandžio 17 d. pranešė, kad Lazdijų apskrityje pabėgo keturi savisaugos dalinių kariai: Algirdas Milutis, Antanas Zimnickas, Antanas Ališkevičius ir Balys Ivanauskas⁹³.

Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko V. Reivyčio įsakyme Nr. 24 (išleistas 1943 m. birželio 12 d.) rašoma: „Nežiūrint visų mano pastangų – paaiškinimų, paraginimų ir dėtų vilčių, kai kurie lietuvių policijos pareigūnai suteršė gerą policijos vardą, sulaužė duotąją priesaiką, dezertyravo ir nuėjo banditų keliais. Atsižvelgdamas į kai kurias aplinkybes, paskutinį kartą suteikiu suklydusiems pareigūnams progą atitaisyti jų padarytą nusikaltimą ir nuplauti visai mūsų policijai mestą bjaurią dėmę. <...> Tie pasišalinusieji pareigūnai, kurie iki š. m. liepos 15 d. grįš į tarnybą, nebus baudžiami ir jų atžvilgiu nebus taikomos bet kurios kitos sankcijos“⁹⁴.

Nors policijos vadai skelbė amnestiją, tačiau dezertyrų srautas tebedidėjo. Vilniaus miesto policijos vadas 1943 m. birželio 23 d. dalinių vadams pranešė: „Žemiau išvardyti Vilniaus miesto policijos pareigūnai [sąrašas yra 20 asmenų. – A. B.], išsiųsti į vokiečių SS dalinius, savavališkai pasišalino iš tarnybos“⁹⁵.

Tvarkos policijos vadas Lietuvoje 1943 m. birželio 25 d. paskelbė 25 pabėgusių iš 253-iojo policijos bataliono karių paiešką⁹⁶. Krašte susiklosčiusią situaciją ir žmonių nuotaikas gana aiškiai ir vaizdžiai atspindi V. Reivyčio 1943 m. gegužės 20 d. išleistas raštas visiems policijos vadams ir geležinkelio policijos vadui. Jame rašoma:

„Paskutiniu metu mūsų krašte ėmė gausiai plisti nelegali literatūra, įvairių spausdintų, šapirografuotų, mašinėle rašytų, rotatoriumi daugintų ir kitokiu būdu multipli-

kuotų laikraštėlių bei lapelių ar asmeniškų laiškų pavidalu. To darbo tikslas <...> pakenkti lietuvių–vokiečių santykiams, kelti bei platinti pramanytus gandus, šmeižti atskirus, neretai tautai nusipelnčius, asmenis ir sudaryti tautai šiuo metu pragaištingą politinio gyvenimo kelią.

Kas gi tokius lapelius rašo ir skleidžia? Pirmiausia tai jauni neišmanėliai ir nesubrendėliai, neturį nei politinio, nei iš viso gyvenimiško patyrimo. Už jų pečių slepiasi ir kiti patamsio gaivalai <...>, bolševikai. <...> Jų veikla nėra galutinai likviduota. Jų agentai, pakeitę veikimo formą, siekia tų pačių pragaištingų tikslų.

<...> Policijos pareigūnai, gavę nelegalių spaudinių, radę juos gatvėse ar kitose vietose, turi tučtuojau komandos keliu pristatyti savo viršininkams“⁹⁷.

Tačiau tarp lietuvių policijos, savisaugininkų ir net saugumo policijos pareigūnų atsirasdavo nemažai žmonių, kurie, rizikuodami savo laisve, platindavo ir net daugindavo slaptąją lietuvių spaudą. Lietuvių antinacinio pagrindžio agitacija skatino dezertyruoti iš policijos batalionų. 1943 m. liepos–rugsėjo mėn. buvo paskelbta 322 dezertyrų paieška: iš 253-iojo bataliono pabėgo 116 asmenų, iš Prienų ypatingosios kuopos – 9, iš 9-ojo bataliono – 26, iš 14-ojo – 5, iš 7-ojo – 44, iš 12-ojo – 14, iš 252-ojo (Liubline) – 11, iš 8-ojo – 5, iš 6-ojo – 7, iš Rytų sargybos 650-osios ir 651-osios kuopų – 15, iš 13-ojo – 11, iš choro Kaune – 1, iš bataliono, kurio numeris nenurodytas – 7, iš 255-ojo – 5, iš 254-ojo – 7, iš 11-ojo – 11, iš 4-ojo – 2, iš 3-iojo – 8, iš Pastovių kavalerijos mokyklos – 3, iš transporto kuopos Kaune – 1, iš 1-ojo bataliono – 3, iš 265-ojo – 1, iš Biržų policijos nuovados – 1, iš Mažeikių pavienės policijos tarnybos – 1, iš padalinio (3-ioji ko-

manda) Liepojoje – 3, iš 15-ojo bataliono Žagarėje – 1, iš Panevėžio policijos nuovados – 2, iš 5-ojo bataliono – 1, iš 2-ojo – 4, iš 257-ojo – 1, iš 251-ojo – 1 ir iš Telšių policijos – 1⁹⁸.

1944 m. kovo 11 d. tvarkos policijos vadas Lietuvoje Vilniaus miesto policijos vadui pranešė apie 150 vyrų pabėgimą iš 256-ojo lietuvių policijos bataliono Daugpilyje⁹⁹. Dezertyrų skaičius 1943 m. antroje ir 1944 m. pirmoje pusėje gerokai viršijo į policijos batalionus ar kitas sukarintas formacijas prievarta ir savo noru imamų žmonių skaičių.

Pagal dvisavaitinius policijos pranešimus, iš viešosios policijos ir savisaugos batalionų 1943 m. rugsėjo 12–25 d. pabėgo 107 asmenys, rugsėjo 26–spalio 9 d. – 141 (iš jų 8 buvo suimti arba grįžo patys), spalio 10–25 d. – 186 (2), spalio 26–lapkričio 8 d. – 83 (10), lapkričio 9–20 d. – 111 (13), lapkričio 21–gruodžio 5 d. – 196 (sąrašas nepilnas, baigiasi L raide), gruodžio 6–19 d. – 439 (23), 1943 m. gruodžio 20–1944 m. sausio 2 d. – 196 (13), 1944 m. sausio 3–16 d. – 107 (29), sausio 17–30 d. – 69 (25), sausio 31–vasario 13 d. – 84 (17), vasario 14–27 d. – 159 (26), vasario 28–kovo 12 d. – 255 (15), kovo 13–26 d. – 189 (30), kovo 27–balandžio 2 d. – 141 (22), balandžio 3–9 d. – 192 (23)¹⁰⁰. Taigi nuo 1943 m. rugsėjo 12 d. iki 1944 m. balandžio 9 d. iš viešosios policijos ir savisaugos batalionų dezertyravo 2655 policininkai ir kariai, iš jų grįžo arba buvo suimti 256 pareigūnai. Šie duomenys išraiškingai liudija dezertyravimo mastą paskutiniaisiais nacių okupacijos metais. Deja, autoriui nepavyko rasti dvisavaitinių pranešimų apie dezertyrus nuo 1944 m. balandžio 10 d. iki nacių okupacijos pabaigos 1944 m. vasarą ir rudenį. Archyviniai šaltiniai leidžia manyti, kad dezertyravimo tempas sovietų armijai

artėjant prie Lietuvos ne tik nesumažėjo, bet ir dar paspartėjo. 1944 m. gegužės viduryje vokiečiams likviduojant Lietuvos vietinę rinktinę daugiau kaip pusė generolo Povilo Plechavičiaus armijos karių (iš viso rinktinėje tarnavo apie 10–12 tūkst. karių) sugebėjo pasislėpti ir išvengti nacių represijų. Vilniaus Lukiškių kalėjime 1944 m. balandžio 15 d. kalėjo 118 lietuvių policijos batalionų karių¹⁰¹.

Žinant, kad iki 1944 m. kovo 1 d. iš policijos batalionų pabėgo 2,3 tūkst. žmonių, ir prie jų dar pridėjus tuos dezertyrus, kurie pabėgo nuo 1944 m. kovo 1 iki balandžio 9 d. (687), gausime 2987 (2300+687) dezertyrus. Galima teigti, kad per trejus vokiečių okupacijos metus (1941 m. vasara–1944 m. vasara) iš policijos batalionų ir viešosios policijos tarnybos dezertyravo ne mažiau kaip 3 tūkst. žmonių. Į šį skaičių neįtraukiami išsibėgioję Lietuvos vietinės rinktinės kariai (6–7 tūkst. žmonių).

1944 m. gegužės mėn. naciams likvidavus Lietuvos vietinę rinktinę, lenkų ir sovietų partizanai užvaldė Svyrių, Eišiškių, Ašmenos ir Vilniaus apskritis. Vokiečiai kontroliavo tik apskričių centrus ir svarbiausius geležinkelio mazgus. Lietuvių administracija ir policija valsčiuose buvo išvaikyta ir sunaikinta. Partizanai Vilniaus krašte sunaikino nemažai atsparos punktų. Raudonajai armijai užimant Lietuvą čia nebebuvo nei viešosios policijos, nei policijos batalionų. Vieni policininkai pasitraukė į Vakarus, kiti pasislėpė miškuose ar pakeitė gyvenamąsias vietas, treči susitaikė su likimu.

1943–1944 m. buvo masiškai dezertyruojama iš viešosios policijos ir savisaugos dalių. Iš tarnybos pasišalino keli tūkstančiai karių ir policininkų. Tai gerokai susilpnino prievartos aparato funkcionavimą Lietuvoje.

Neužteko policijos pajėgų kovai su sovietų ir lenkų partizanais, žmonėms gaudyti priverstiniais darbams Vokietijoje, mobilizacijas boikotuojančių vyrų ir dezertyrų paieškai, taip pat ir žemės ūkio duoklėms išieškoti.

Nuorodos

¹ Žr.: K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, 286 S.

² J. Vicas, *SS tarnyboje*, Vilnius, 1961.

³ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1965.

⁴ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, Vilnius, 1970.

⁵ „Lietuvos apsaugos dalys“, *Lietuvių enciklopedija*, 1968 (toliau – LE), Boston, t. 15, p. 119–120.

⁶ K. Ėringis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, Vilnius, 1993.

⁷ P. Stankeras, „Lietuvos policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos kariuomenės istorijos klausimai*, Kaunas, 1996, p. 143–146.

⁸ Ibid., p. 143; LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 31, l. 3.

⁹ P. Stankeras, op. cit., p. 144.

¹⁰ Vokiečių tvarkos policijos vado mjr. Engelio 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakymas, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 1, l. 31.

¹¹ Lietuvių policijos struktūra prieš bolševikų invaziją, dabartiniu metu ir pasiūlymai ateičiai, ibid., b. 13, l. 106–108.

¹² Vokiečių tvarkos policijos vado mjr. Engelio 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakymas, ibid., b. 1, l. 32.

¹³ Ibid.

¹⁴ V. Reivyčio 1941 m. gruodžio 27 d. raštas miestų ir apskričių policijos vadams, ibid., l. 56–58.

¹⁵ Apskričių policijos etatai 1941 m., ibid., b. 4, l. 3.

¹⁶ Ibid., b. 1, l. 3–4.

¹⁷ V. Reivyčio 1941 m. gruodžio 27 d. raštas miestų ir apskričių policijos vadams, ibid., l. 56.

¹⁸ Ibid., l. 57.

¹⁹ Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabo sudėtis, ibid., ap. 1, b. 1, l. 1–2.

Kita vertus, policijos ir savisaugos dalinių pakrikimas atvedė kraštą į suirutę ir chaosą, dėl ko labiausiai nukentėjo taikūs kaimo gyventojai.

²⁰ Įsakymas lietuvių policijai Nr. 10, ibid., ap. 2, b. 4, l. 37.

²¹ Tvarkos policijos vado Musilio 1942 m. lapkričio 24 d. raštas Lietuvių pavienės policijos tarnybos ryšių karininkui, ibid., f. R-691, ap. 1, b. 28, l. 120.

²² Ibid., f. R-683, ap. 2, b. 13, l. 106.

²³ Ibid.

²⁴ K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 26-1475, l. 123.

²⁵ Vokiečių žandarmerijos vado Lietuvoje Hachtelio 1942 m. gruodžio 9 d. raštas lietuvių policijos ryšių karininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 7, l. 557–558.

²⁶ V. Reivyčio 1944 m. vasario mėn. raštas SS ir policijos vadui Lietuvoje Harmui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 31, l. 1–2.

²⁷ Ibid., l. 3.

²⁸ Ibid., l. 4.

²⁹ Ibid., b. 13, l. 109; ibid., b. 31, l. 5.

³⁰ Ibid., b. 31, l. 6.

³¹ Ibid.

³² Ibid., b. 28, l. 7–8.

³³ Ibid., l. 9.

³⁴ *Nepriklausoma Lietuva*, 1942, spalio 15, Nr. 8.

³⁵ LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 28, l. 9.

³⁶ Ibid., f. R-708, ap. 1, b. 20, l. 175.

³⁷ Ibid., l. 160.

³⁸ Ibid., l. 109–110.

³⁹ Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 197, l. 56.

⁴⁰ Ibid., f. R-708, ap. 1, b. 20, l. 69–70.

⁴¹ Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 103–104.

⁴² V. Reivyčio 1942 m. vasario mėn. raštas SS ir policijos vadui Lietuvoje Harmui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 31, l. 11.

⁴³ J. Abraitis, „Atkuriami ginkluoti Lietuvos kariuomenės daliniai Vilniuje“, *Karys*, 1987, Nr. 1(1628), p. 14.

- ⁴⁴ Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 333.
- ⁴⁵ Vilniaus policijos vado 1941 m. spalio 24 d. raštas SS ir policijos vadui Vilniuje, LCVA, f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 16.
- ⁴⁶ J. Abraitis, „Atkurtų lietuvių ginkluotų dali- nių skaičius Lietuvoje vokiečių okupaciniais me- tais“, *Karys*, 1987, Nr. 4(1631), p. 154.
- ⁴⁷ J. Vicas, op. cit., p. 14.
- ⁴⁸ Žr.: K. Rukšėnas, op. cit., l. 117–118.
- ⁴⁹ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 75–77.
- ⁵⁰ Krašto apsaugos ministro S. Raštikio 1941 m. liepos 26 d. raštas Kauno miesto komendantui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 84.
- ⁵¹ Gen. mjr. Pohlio 1941 m. liepos 26 d. raštas kpt. S. Kviecinskui, *ibid.*, l. 86.
- ⁵² Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 71–74.
- ⁵³ *Ibid.*, p. 333.
- ⁵⁴ Vokiečių tvarkos policijos vado mjr. Engelio 1941 m. rugpjūčio 15 d. įsakymas, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 7, l. 3.
- ⁵⁵ Mjr. F. Lechthalerio 1941 m. spalio 5 d. raštas kpt. S. Kviecinskui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1187, l. 167–19.
- ⁵⁶ Mjr. F. Lechthalerio 1941 m. spalio 10 d. įsa- kymas Nr. 107, *ibid.*, l. 167–20.
- ⁵⁷ Mjr. F. Lechthalerio 1941 m. gruodžio 22 d. raštas mjr. K. Šimkui, *ibid.*, l. 167–27.
- ⁵⁸ J. Vicas, op. cit., p. 15–16; LCVA, f. R-683, ap. 1, b. 8, l. 1.
- ⁵⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 334.
- ⁶⁰ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1941 m. gruodžio 16 d. raštas, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 28, l. 66.
- ⁶¹ A. Impulevičiaus baudžiamoji byla, LYA, arch. Nr. 47386/3, t. 8, l. 204.
- ⁶² K. Rukšėnas, op. cit., l. 122.
- ⁶³ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. spa- lio 15 d. įsakymas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 23.
- ⁶⁴ *Ibid.*
- ⁶⁵ Savisaugos referento I. Kraunaičio 1941 m. rugsėjo 29 d. raštas, *ibid.*, f. R-729, ap. 1, b. 72, l. 63.
- ⁶⁶ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. ba- landžio 2 d. įsakymas lietuvių policijai Nr. 5, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 112–116.
- ⁶⁷ J. Abraitis, „Atkurtų lietuvių ginkluotų dali- nių skaičius Lietuvoje <...>“, p. 156.
- ⁶⁸ B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais*, Memm- ingen, 1946, p. 31.
- ⁶⁹ *LE*, t. 15, p. 119–120.
- ⁷⁰ Ryšių karininko 1944 m. vasario mėn. raštas SS ir policijos vadui Lietuvoje, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 28, l. 3, 5.
- ⁷¹ *LE*, t. 15, p. 119–120.
- ⁷² *Ateitis*, 1943, rugsėjo 21, Nr. 219.
- ⁷³ 1944 m. kovo 17 d. duomenys apie lietuvių sa- visaugos dalinius, Lietuvos visuomenės organizaci- jų archyvas, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 110.
- ⁷⁴ P. Stankeras, op. cit., p. 145–146.
- ⁷⁵ *LE*, t. 15, p. 119–120.
- ⁷⁶ LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 119.
- ⁷⁷ Iš Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lie- tuvoje 1943 m. gruodžio mėn. pranešimo RSHA Berlyne, *ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 349.
- ⁷⁸ *Ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 477.
- ⁷⁹ *Ibid.*, b. 155, l. 39.
- ⁸⁰ *Ibid.*, b. 27, l. 11.
- ⁸¹ *Ibid.*, f. R-708, ap. 1, b. 3, l. 49.
- ⁸² *Ibid.*, l. 146, 148.
- ⁸³ *Ibid.*, l. 177.
- ⁸⁴ *Ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 31.
- ⁸⁵ *Ibid.*, l. 180.
- ⁸⁶ *Ibid.*, b. 87, l. 82.
- ⁸⁷ *Ibid.*, b. 88, l. 23.
- ⁸⁸ *Laisvės kovotojas*, 1943, birželio 15, Nr. 11.
- ⁸⁹ 5-ojo apsaugos bataliono vado raštas dėl Lietuvos savanorių tarnybos Rytų fronte, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 17–23.
- ⁹⁰ *Laisvės kovotojas*, 1943, birželio 15, Nr. 11.
- ⁹¹ *Nepriklausoma Lietuva*, 1942, liepos 1, Nr. 3–4.
- ⁹² Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietu- voje 1943 m. vasario mėn. pranešimas RSHA Ber- lyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 15.
- ⁹³ *Ibid.*, f. R-409, ap. 2, b. 52, l. 133.
- ⁹⁴ *Ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 187.
- ⁹⁵ *Ibid.*, l. 198.
- ⁹⁶ *Ibid.*, l. 200–201.
- ⁹⁷ *Ibid.*, f. R-691, ap. 1, b. 65, l. 379.
- ⁹⁸ *Ibid.*, b. 77, l. 27–376.
- ⁹⁹ *Ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 455.
- ¹⁰⁰ Žr.: *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 370, l. 21–26, 29–101.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, f. R-730, ap. 2, b. 219, l. 33–36.

Arūnas Bubnys

LITHUANIAN PUBLIC POLICE AND POLICE BATTALIONS IN 1941–1944

Summary

The object of the article is the history of the formation and activities of the Lithuanian Public Police and Self-defence Police Units (Police Battalions) during the Nazi occupation. The study also analyses the structural composition of the Lithuanian police units and their relationship with German military and civil administration. The attitude of Lithuanian servicemen towards German occupation established order and the attempts to resist the German pressures are also being discussed in the article.

According to the data of January 1944, the number of people serving in the Lithuanian Public Police was 5,734. Only 2,747 of them performed direct duties of a policeman. It should be noted that in Independent Lithuania the Public Police had 3,243 policemen. Until January 6, 1944, in the battles with Red and Polish partisans, 198 policemen had been killed, 16 had been missing in action and 94 policemen had been wounded. The positive aspect of the existence of the Lithuanian Public Police was, that it softened the German occupation pressures against local population.

Initially, the Self-defence Battalions had been called by the Germans the Discipline Service (Ordnungsdienst), and subsequently renamed into Self-defence Service (Selbschutz), the Assistant Police Service Battalions (Hilfspolizeidienstbatalione) and in September 1941 were renamed into Police Battalions. Only in April 1944 the police battalions had been called "The Lithuanian Police Battalions". During the first years of German occupation a small number of the battalion soldiers had been engaged in the security of Holocaust actions executed by the German Security Police.

According to the data of March 1, 1944, police battalions listed some 8,000 people. Till that day the battalions lost 451 serviceman. Among the perished there had been eight police officers and one police officer had been taken prisoner. During the three years of German occupation (1941–1944) no less than 3,000 people had deserted both police battalions and Public police service.

SSRS NKVD–MVD Sekretoriato 1944–1959 m. „Ypatingieji aplankai“ – vienas iš naujausiųjų laikų istorijos šaltinių

Rusijos Federacijos valstybiniame archyve (RFVA) šiuo metu galima susipažinti su naujais šaltinių kompleksais, kurie iki 1994 m. buvo įslaptinti. Šiam archyvui (anksčiau jis vadinosi Spalio revoliucijos ir SSRS socialistinės statybos centrinis valstybinis archyvas) 1960 m. buvo perduotos SSRS NKVD–MVD Sekretoriato 4904 operatyvinės veiklos bylos, iš kurių 447 – vadinosios „Ypatingojo aplanko“ bylos. Šias bylas sudaro SSRS NKVD–MVD vadovybės J. Stalinui, V. Molotovui, G. Malenkovui, N. Chruščiovui, SSKP CK, įvairioms SSRS valdžios struktūroms 1944–1959 m. siųstų dokumentų nuorašai ir kopijos. Dabar „Ypatingojo aplanko“ bylos saugomos fonde R-9401, ap. 2.

RFVA darbuotojų pastangomis Maskvoje pradėtas leisti periodinis leidinys „Archiv novejšej istorii Rossii“, kurio pirmasis tomas – dokumentų katalogas „„Osobaja papka“ I. V. Stalina: Iz materialov Sekretariata NKVD–MVD SSSR 1944–1953 g.g.“ pasirodė 1994 m. Tais pačiais metais išėjo antrasis tomas – dokumentų katalogas „„Osobaja papka“ V. M. Molotova: Iz materialov Sekretariata NKVD–MVD SSSR 1944–1956 g.g.“ 1995 ir 1996 m. pasirodė trečiasis ir ketvirtasis dokumentų katalogų tomai: „„Osobaja papka“ N. S. Chruščiova (1954–

1956 g.g.). Perepiska MVD SSSR s CK KPSS (1957–1959 g.g.): Iz materialov Sekretariata MVD SSSR 1954–1959 g.g.“ ir „„Osobaja papka“ L. P. Berii: Iz materialov Sekretariata NKVD–MVD SSSR 1946–1949 g.g.“ Katalogus sudaro chronologiškai pateiktos dokumentų anotacijos. Tyrėjams (istorikams, sociologams, žurnalistams), besidomintiems naujausiųjų laikų istorijos problematika, katalogai palengvina reikalingų šaltinių paiešką.

Šių eilučių autoriui pavyko susipažinti su kai kuriais J. Stalino „Ypatingojo aplanko“ bylose esančiais dokumentais, atspindinčiais pokario situaciją Lietuvoje.

Su Lietuva susijusius dokumentus galima suskirstyti į šias grupes:

1. SSRS ir LSSR NKVD–MVD represinių struktūrų veikla slopinant lietuvių rezistenciją. Tai apibendrinančio pobūdžio ataskaitos, statistinės suvestinės, informaciniai pranešimai. Šiuos dokumentus pagal turinį dar galima suskirstyti į kelias dalis:

a) NKVD–MVD struktūrų kova su partizaniniu pasipriešinimu atskirose Lietuvos apskrityse (atskirų kovotojų grupių sunaikinimo faktai, laisvės kovotojų būrių vadų areštai);

b) ginkluotojo pogrindžio išpuoliai kai kuriose apskrityse;

c) lietuvių pasipriešinimo organizacijos: LLA, VLIK'as, LPS ir kt. Organizacijų sunaikinimas ir pagrindžio vadų areštai.

2. SSRS ir LSSR represinių struktūrų kova su lenkų Armija krajoje (ataskaitos, statistinės suvestinės, NKVD veiklos rezultatus atspindintys dokumentai).

3. Lenkų repatriavimas iš Lietuvos į Lenkiją.

4. Pasirengimas rinkimams į SSRS ir LSSR aukščiausiąsias tarybas, partizanų ir represinių organų veikla rinkimų metu.

5. Įvairaus pobūdžio dokumentai.

J. Stalino „Ypatingojo apilanko“ bylose pasitaikė vienas kitas vertingas dokumentas, iš kurių keletas jau buvo skelbti Lietuvos ir užsienio spaudoje. Galima paminėti Vidaus reikalų valdybos vyresniojo referento Rytų Lietuvos reikalams Zenono Blyno 1944 m. birželio 22 d. tarnybinį raštą Vidaus reikalų valdybos Visuomenės reikalų departamento direktoriui¹. Šiame unikaliame dokumente detalai aprašyta Pirčiupių kaimo tragedija. Anoniminio liudininko nupieštas išsamus egzekucijos vaizdas stebina detalių tikslumu. Taip pat įdomus SSRS NKVD generalinio komisaro L. Berijos 1944 m. liepos 24 d. tarnybinis raštas J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkovui, kuriame nupasakojama neigiama A. Sniečkaus reakcija į Raudonosios armijos III Baltarusijos fronto kariškių savivalę ir plėšimus. A. Sniečkus savo poziciją emociškai ir drąsiai išdėstė III Baltarusijos fronto Karo tarybos nariams². Šis dokumentas daugelį sunkių nusikaltimų Lietuvos piliečiams padariusį LKP(b) lyderį parodo kaip... lietuvių tautos gynėją. Dokumente minimas faktas galėtų būti dar vienas potėpis LKP sekretoriaus portretui. SSRS MVD ministro S. Kruglovo 1950 m. sausio 26 d.

tarnybiniame rašte J. Stalinui, V. Molotovui ir L. Berijai pateikta duomenų apie atskirų tautybių tremtinių skaičių Sovietų Sąjungoje 1950 m. sausio 1 d.³ J. Stalino „Ypatingajame apilanke“ yra ir daugiau dokumentų, kurie galėtų būti naudingi Lietuvos naujausiųjų laikų istorijos tyrėjams.

N. Chruščiovo „Ypatingajame apilanke“ saugomuose su Lietuva susijusiuose dokumentuose daugiausia užfiksuoti įvairūs pareigybiniai paskyrimai į LSSR MVD vadovybės postus, vagystės, plėšimai, kiti kriminaliniai nusikaltimai. Tačiau yra ir reikšmingesnių dokumentų, pavyzdžiui, SSRS generalinio prokuroro R. Rudenkos, SSRS MVD ministro S. Kruglovo ir SSRS teisingumo ministro K. Goršenino 1954 m. vasario 1 d. tarnybinis raštas N. Chruščiovui, kuriame pateikiami duomenys, kiek žmonių už kontrrevoliucinę veiklą 1921–1954 m. nuteisė OGPU, NKVD „troikos“, Ypatingasis pasitarimas, Karinė kolegija, teismai ir kariniai tribunolai⁴. Taip pat galima paminėti SSRS MVD ministro S. Kruglovo 1955 m. balandžio 4 d. tarnybinį raštą SSKP CK administracinių organų skyriui dėl atskirų specialiųjų tremtinių kategorijų išlaisvinimo ir jų teisinės padėties kai kurių apribojimų panaikinimo⁵. Yra ir kitų „atšilimo laikotarpio“ pažinimui svarbių dokumentų.

L. Berijos „Ypatingasis apilankas“, deja, iki šiol įslaptintas.

„Ypatinguosiuose apilankuose“ sukaupta dokumentinė medžiaga padeda suprasti, į ką aukščiausioji SSRS vadovybė kreipė dėmesį, kurios politikos sritys jai labiausiai rūpėjo.

Su dokumentų katalogais – J. Stalino, N. Chruščiovo, L. Berijos „Ypatingaisiais apilankais“ – galima susipažinti LGGRT Centro bibliotekoje.

Nuorodos

¹ RFVA, f. R-9401, ap. 2, b. 66, l. 250.

² Ibid., l. 27.

³ Ibid., b. 269, l. 141–154.

⁴ Ibid., b. 450, l. 30–65.

⁵ Ibid., b. 464, l. 29–64.

Lietuvos komunistų partijos pastangos likviduoti partizanų sąjūdį

VKP(b) centro komitetas, pokario metais ne kartą svarstęs LSSR partinės organizacijos darbą, reikalavo, anot M. Suslovo, įvykdyti „svarbiausią iš svarbiausiųjų uždavinių – kuo greičiau likviduoti banditizmą“¹. 1945 m. vasarą SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija ir valstybės saugumo komisaro pavaduotojas B. Kobulovas reikalavo tai padaryti „artimiausiu metu“². M. Suslovo įpėdinis Lietuvoje V. Ščerbakovas informavo 1946 m. lapkričio 23–24 d. vykusio LKP(b) CK plenumo dalyvius, kad „MVD organai turi savo ministro Kruglovo įsakymą padaryti galą gaujoms bei jų štabams iki 1947 m. vasario“³. „Imtis ryžtingiausių bei įvairiausių priemonių“ ir jau šią žiemą „suduoti lemiamą smūgį nacionalistiniam pagrindžiui bei jo ginkluotosioms gaujoms“ 1946 m. gruodžio 7 d. direktyva pareikalavo iš partinių komitetų bei MVD–MGB skyrių A. Sniečkus ir Maskvos įgaliotinis, koordinavęs Lietuvoje represinių jėgų veiklą, gen. I. Tkačenka⁴.

Tačiau baigėsi visi terminai, o Lietuvos partizanų sąjūdis, kad ir patyręs skaudžių nuostolių⁵, bet remiamas tautos, nebuvo palaužtas, juo labiau likviduotas. Kokybiškai jis netgi sutvirtėjo: miškuose liko tik apsisprendę vyrai (1946 m. vasario mėn. veikė mažiausiai 3,4 tūkst., 1947 m. pradžioje – 3 tūkst., tų pat metų pabaigoje – apie 2 tūkst. partizanų)⁶; susikūrė partizanų apygardos. „Nepaisant MVD organų darbo rezultatų, Lietuvos respublika dar yra labai apnikta

[rusiškai „poražena“. – L. T.] priešiško, kriminalinio ir kito antisovietinio elemento. Padėtis tebėra įtempta“, – 1947 m. vasarą konstatavo LSSR NKVD vadovybė⁷.

Tokiomis aplinkybėmis atsirado žemiau skelbiamas dokumentas – LKP(b) centro komiteto 1947 m. gruodžio 12 d. nutarimas dėl antipartizaninės kovos respublikoje suaktyvinimo. Net 27 punktų nutarimo tikslas toks pats kaip ir ankstesniųjų – imtis visų priemonių, pasiekti, kad „artimiausiu metu būtų likviduotas buržuazinis nacionalistinis pagrindis ir jo ginkluotosios gaujos“ (26 punktas). Tačiau nuo ankstesniųjų tokio pobūdžio nutarimų šis skiriasi tuo, jog atskleidžia LKP(b) vadovybės siekį okupacinės kariuomenės karą prieš Lietuvos partizanus pavaizduoti kaip „klasių kovą“, sudaryti regimybę, kad su partizanais kovoja patys lietuviai. Tuo tikslu partijos apskričių bei valsčių komitetai buvo įpareigoti kartu su MGB ir MVD apskričių skyriais bei valsčių poskyriais iš prosovietiškai nusiteikusių vietos gyventojų organizuoti ginkluotas grupes valsčiuose ir apylinkėse, sovietiniuose ūkiuose, MTS, įmonėse ir kolūkiuose, plėsti ir stiprinti „liaudies gynėjų“ būrius, bent iš dalies sulietuvinti MGB aparatą (parinkti jam 140 vietinių komunistų, komjaunuolių bei sovietinių įstaigų darbuotojų, taip pat padidinti priėmimą į MGB Vilniaus mokyklą) ir net prašyti VKP(b) centro komitetą leidimo kurti „nacionalinius“ vidaus kariuomenės dalinius (8 punktas). Kartu LKP(b) CK

nutarė „imtis griežčiausių represinių priemonių prieš buožes“ ir dar gruodžio mėnesį ištremti iš Lietuvos „maksimalų kiekį banditų šeimų ir gaujų rėmėjų buožių šeimų“ (18 punktas). Nutarimu daugiausia siekiama sustiprinti Valstybės saugumo ministeriją, kurioje nuo 1947 m. pradėta telkti rezistenciją slopinusias jėgas.

Iš „broliškų respublikų“ atsiųsti į Lietuvą čekistai nemokėjo lietuvių kalbos ir tai kliudė jų darbui⁸. Todėl LKP(b) vadovų siekiui šiek tiek padidinti lietuvių skaičių represinėse institucijose neprieštaravo ir Centras – VKP(b) CK, SSRS vidaus reikalų bei Valstybės saugumo ministerijos, šalies Generalinė prokuratūra.

Maskva neprieštaravo, kad LSSR MGB ministro pavaduotoju kadru reikalams vietoj leningradiečio čekisto G. Basovo 1948 m. pavasarį būtų paskirtas užkietėjęs vietinis bolševikas, už komunistinę veiklą 10 metų sėdėjęs Lietuvos Respublikos kalėjimuose, pirmuoju sovietmečiu užėmęs skyriaus viršininko postą NKVD, vėliau NKGB, karo metais – sovietinis partizanas, diversantas vokiečių okupuotoje Lietuvoje, o pokario laikotarpiu – sąjunginės Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliotinis Lietuvos SSR A. Gailevičius⁹.

MGB reikėjo lietuviškai kalbančių operatyvinių darbuotojų, todėl 1948 m. nuo 150 iki 400 asmenų buvo padidintas priėmimas į

MGB Vilniaus mokyklą. Tačiau Maskva nesutiko, kad sovietinė Lietuva turėtų nacionalinius vidaus kariuomenės dalinius. Dėl vietinių rusakalbių MGB vadovų nepasitikėjimo ir net priešiško nacionaliniams kadrams nebuvo įvykdytos ir nutarimo 10 punkto dalys padidinti lietuvių skaičių Valstybės saugumo ministerijos aparate. 1948 m. pabaigoje naujasis ministro pavaduotojas A. Gailevičius pranešė LKP(b) centro komitetui, kad vykdant CK 1947 m. gruodžio 12 d. nutarimą miestų bei apskričių komitetai ir MGB apskričių skyriai rekomendavo dirbti MGB 116 lietuvių, tačiau iki lapkričio 1 d. priimti tik du, dar 37 kandidatūros svarstomos, o net 77 kandidatai lietuviai „išbraukti“ kaip netinkantys dėl sveikatos ar „kompromituojančių“ duomenų biografijose¹⁰. Visiškai buvo įvykdytas tik LKP(b) CK nutarimo punktas ištremti iš Lietuvos maksimalų kiekį „banditų“ ir „buožių“ šeimų. Jau 1947 m. lapkričio–gruodžio mėn. buvo ištremtos 736 šeimos (2782 žm.), 1948 m. sausio–vasario mėn. – 284 (1134 žm.), 1948 m. gegužės 22 d. – 11 365 (40 002 žm.), 1949 m. kovo–liepos mėn. – apie 10 tūkst. šeimų (33 500 žm.). Iš viso 1947–1949 m. buvo ištremta per 80 tūkst. žmonių¹¹. Tačiau LKP(b) CK nutarimo tikslas – artimiausiu metu likviduoti partizanų sąjūdį – nebuvo pasiektas.

Nuorodos

¹ LKP(b) CK VII plenumo (1945 m. rugpjūčio 23–24 d.) stenograma, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 8, b. 16, l. 93.

² Ibid., b. 15, l. 153.

³ LKP(b) CK XI plenumo (1946 m. lapkričio 23–24 d.) stenograma, ibid., ap. 9, b. 19, l. 230–231.

⁴ L. Truska, „Antipartizaninė 1946 m. gruodžio 7 d. Sniečkaus ir gen. Tkačenkos direktyva“, *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 118.

⁵ LSSR NKVD vadovybės duomenimis, nuo 1944 m. liepos iki 1947 m. birželio 15 d. buvo nukauta 13,9 tūkst. partizanų, suimta 36,8 tūkst. partizanų, jų rėmėjų bei kt. antisovietinio „elemento“, legalizavosi 44,3 tūkst. partizanų ir nuo karinės tarnybos besislapsčiusių vyrų (daugiausia pastarųjų), iškelta 20,6 tūkst. baudžiamųjų bylų, kuriose patraukta atsakomybėn 25,7 tūkst., o suimta

17,3 tūkst. asmenų, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 142, ap. 1, b. 13, l. 81–82; plg.: N. Gaškaitė, D. Kuodytė ir kt., *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 356–363.

⁶ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 282; plg.: N. Gaškaitė, D. Kuodytė ir kt., op. cit., p. 366.

⁷ Lietuvos SSR MVD kadrų skyriaus darbo nuo 1946 m. sausio 1 d. iki 1947 m. birželio 15 d. ataskaita, LYA, f. 142, ap. 1, b. 13, l. 82.

⁸ LKP(b) CK karinio skyriaus vedėjo pavaduotojas Rožanovas ir kadrų skyriaus sekretoriato vedėjas Karpis 1946 m. lapkričio 25 d. informavo centro komitetą, jog „didelė kliūtis operatyviniame žvalgybininkų darbe yra lietuvių kalbos nemokėjimas. Ap-

skričių [MVD ir MGB. – L. T.] skyriuose yra 2–3 vietiniai draugai, mokantys lietuviškai, o kiti operatyviniai darbuotojai lietuvių kalbos nemoka ir jos nesimoko; į susitikimus su agentais eina lydimi vertėjo bei apsaugos, o tai gali išslaptinti agentą ir sužlugdyti operacijas“ (LVOA, f. 1771, ap. 9, b. 249, l. 167–169). Grįžęs iš komandiruotės 1946 m. lapkričio mėn. į Alytų tą patį pranešė ir aukštas LKP(b) CK pareigūnas Goriunovas (ibid., ap. 190, b. 4, l. 138).

⁹ Alfonsas Gailevičius, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, p. 514; A. Gailevičiaus asmens byla, LVOA, f. 1771, ap. 227, b. 2455.

¹⁰ Ibid., ap. 52, b. 45, l. 189.

¹¹ A. Anušauskas, op. cit., p. 283–284.

LKP(b) CK 1947 m. gruodžio 12 d. nutarimas suaktyvinti kovą su lietuvių antisovietiniu sąjūdžiu

Nr. BC 159/5

1947 m. gruodžio 12 d.

Visiškai slaptai
(Ypatingasis aplankas)

Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos
centro komiteto biuro nutarimas
1947 m. gruodžio 12 d. protokolas Nr. 159 § 5
Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu
pogrindžiu ir jo ginkluotosiomis gaujomis suaktyvinimo

Lietuvos KP(b) CK biuras pažymi, kad, nors ir pasiekta tam tikrų laimėjimų likviduojant respublikoje pagrindines nacionalistines organizacijas ir banditų grupes, tačiau VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimo dalis, kad buržuazinis nacionalistinis pogrindis ir jo ginkluotosios gaujos būtų kuo greičiau likviduotos, vykdoma nepatenkinamai.

Kai kurie partijos apskričių komitetai (Kėdainių, Zarasų ir kai kurie kiti) teisingai suprato savo užduotį – vadovauti kovai su nacionalistiniu pogrindžiu bei jo gaujomis – ir pasiekė nemažų laimėjimų. Tačiau daugumos apskričių partinės, sovietinės ir komjaunimo organizacijos dar nepakankamai įsisą-

monina, kaip yra svarbu kovoti su nacionalistiniu pogrindžiu ir jo gaujomis. Ši kova – viena svarbiausių užduočių.

Lietuvių liaudies priešai – buožės, buržuaziniai nacionalistai ir reakcinė katalikų dvasininkija, skatinami tarptautinės imperialistinės reakcijos, pastaruoju metu suaktyvino teroristinę ir antisovietinę veiklą.

Kai kuriose apskrityse buožių nacionalistinės gaujos ir toliau terorizuoja partinį ir sovietinį aktyvą bei gyventojus. 1947 m. antroje pusėje padažnėjo atvejų, kai masiškai buvo žudomi sovietiniai piliečiai kai kuriose apskrityse (Alytaus, Šiaulių, Vilkaviškio, Lazdijų, Kupiškio). Buožių nacionalistinės

gaujos ypač aktyvina teroristinę veiklą artėjant rinkimams į vietinias darbo žmonių deputatų tarybas.

Nepaisant to, partiniai ir sovietiniai organai nemobilizavo visų jėgų ir nepanaudojo visų turimų priemonių kovai su nacionalistiniu pagrindžiu bei jo gaujomis.

Lietuvos KP(b) CK didžiausiu partinių organizacijų trūkumu laiko tai, kad jos neįtraukė į aktyvią kovą su banditizmu plačiųjų darbo žmonių masių: darbininkų, miesto ir kaimo aktyvistų, vargingųjų ir vidutiniųjų valstiečių.

Kai kurie Lietuvos KP(b) apskričių, valsčių komitetai ir pirminės organizacijos neteisingai mano, kad banditizmo likvidavimas yra tik MGB organų pareiga, ir, užuot suorganizavę ir panaudoję vietines jėgas banditų išpuoliams užkirsti ir jiems likviduoti, reikalauja atsiųsti karines įgulas. Į aktyvią kovą su banditizmu neįtrauktos komjaunimo organizacijos, jos nelaiko to vienu svarbiausių savo uždavinių.

Liaudies gynėjų būriai daugumoje apskričių nesukomplektuoti ir nepakankamai panaudojami aktyviai kovai su banditizmu, auklėjamasis darbas tarp liaudies gynėjų atliekamas visiškai nepatenkinamai.

Partinės organizacijos ir MGB organai nesiima priemonių kurti ginkluotas grupes ir būrius iš vietos gyventojų – darbininkų, valstiečių ir kaimo aktyvistų – ir neskatina jų aktyviai dalyvauti kovoje su banditizmu, iš esmės nepakankamai vertina šias priemones, kurios padėtų kuo greičiau likviduoti banditizmą.

Aktyvas apginkluojamas neorganizuotai, partijos apskričių komitetai ir MGB apskričių skyriai nesiima nuolat vadovauti šiam darbui. Gavę ginklus aktyvistai paliekami likimo valiai, nesuburiami į grupes, nemoko-

mi valdyti ginklą, todėl dažnai pasitaiko, kad užpuolus gaujas ginklai panaudojami neefektyviai, o kartais visai nepanaudojami.

Kariuomenės ir MGB organų vykdomos administracinės-čekistinės operacijos dažnai neparemiamos nuodugniu politiniu partinių organizacijų darbu ir gyventojai kartais nežino, kodėl represuojami priešiški elementai. Masinis politinis darbas konkrečiais faktais demaskuojant priešišką buržuazinių nacionalistų ir reakcinės katalikų dvasininkijos veiklą atliekamas nepatenkinamai ir nepasiekia plačiųjų kaimo darbo žmonių masių.

Kova su banditizmu ne visada derinama su smarkiu ekonominiu puolimu prieš buožį, kuri yra pagrindinė buržuazinių nacionalistinių gaujų atrama. Respublikoje dar nerūštingai taikomos represinės priemonės (trėmimas) banditų ir gaujų rėmėjų buožių šeimoms kaip atsakas į teroro aktus.

MGB organų darbas išaiškinant ir likviduojant banditų grupes ir banditų junginių vadovaujančius štabus atliekamas nepatenkinamai. MGB organų ryšiai su vietos gyventojais silpni, todėl operatyvinis-čekistinis darbas nėra pakankamai efektyvus.

Lietuvos SSR valstybės saugumo ministerija ir Lietuvos KP(b) CK kadrų skyrius nesiėmė būtinų priemonių, kad būtų sukomplektuoti nacionaliniai kadrai, ypač MGB žemesniuosiuose organuose.

Dėl MGB vietinių organų nepatenkinamo darbo ir silpno jų ryšio su gyventojais daugeliu atvejų neužkertamas kelias gaujų rengiamiems teroro aktams, iš dalies blogai pasirengiama kariuomenės operacijoms ir jos neduoda reikiamų rezultatų.

Respublikos Valstybės saugumo ministerijos dispozicijai priklausančios kariuomenės dalys yra nejudrios, blogai aprūpintos trans-

portu, auklėjamas darbas tarp eilinių ir karininkų atliekamas nepatenkinamai.

Didžiausias trūkumas tas, kad MGB kariuomenėje nėra lietuvių dalinių, todėl, vykdamant kariuomenės operacijas prieš gaujas, neužmezgamas būtinas kontaktas su gyventojais. Nacionalistiniai elementai tuo pasinaudoja ir tarp gyventojų skleidžia priešišką agitaciją, kuria siekiama kurstyti tautinę nesantaiką.

Respublikos Valstybės saugumo ministerija ir Vidaus reikalų ministerija, taip pat vietiniai jų organai nederina savo veiksmų. MVD organai ir kariuomenė, pasienio pulkai neįtraukiami į kovą su banditizmu.

Lietuvos KP(b) CK biuras ne kartą priėmė nutarimus suaktyvinti kovą su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo gaujomis, tačiau partinės organizacijos ir MGB organai jų iš esmės neįvykdė. CK skyriai (organizacinis, propagandos ir agitacijos, kadro ir karinis) deramai nekontroliavo, kaip vykdomi šie nutarimai.

Lietuvos KP(b) CK biuras nutaria:

1. Įpareigoti Lietuvos KP(b) apskričių, valsčių komitetus, pirmines partines organizacijas, sovietines organizacijas, Lietuvos LKJS CK svarbiausia savo užduotimi artimiausiu metu laikyti vykdymą VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimo kuo greičiau likviduoti nacionalistinį pagrindį ir jo ginkluotąsias gaujas, įtraukti į aktyvią kovą su banditizmu plačiąsias darbo žmonių mases. Operatyvines priemones siekiant likviduoti banditizmą derinti su smarkiu puolimu prieš buožiją ir aktyvesniu masiniu politiniu darbu tarp gyventojų.

2. Įpareigoti Lietuvos KP(b) apskričių ir valsčių komitetus, MGB ir MVD apskričių skyrius ir valsčių poskyrius organizuoti ginkluotas aktyvistų grupes valsčių centruose,

sovietiniuose ūkiuose, kolūkiuose, MTS, žirgynuose, įmonėse ir apylinkėse; asmeniškai atsakyti už tai pavedama apskričių, valsčių komitetų sekretoriams ir MGB, MVD apskričių skyrių ir valsčių poskyrių viršininkams. Parinkti tų grupių narius ir patvirtinti apskričių komitetų biuro posėdžiuose. Šį darbą iš esmės baigti iki 1948 m. sausio 1 d.

Ginkluotas grupes formuoti iš vietos gyventojų, pirmiausia iš sovietinių ūkių ir MTS darbininkų, valstiečių naujakurių, neturtinųjų ir samdinių, sovietinių ir ūkio įstaigų bei organizacijų tarnautojų, iš sovietinės armijos demobilizuotų karių, buvusių partizanų ir jų šeimų narių, nukentėjusių nuo lietuvių buržuazinių nacionalistų ir vokiečių okupantų asmenų.

Visų komunistų ir komjaunuolių, mokančių valdyti ginklą, pareiga – dalyvauti ginkluotuose būriuose.

Ginkluotų grupių vadovais parinkti ir patvirtinti valsčių komitetų sekretorius, vykdomųjų komitetų pirmininkus, MVD, MGB ir milicijos darbuotojus, demobilizuotus sovietinės armijos vadus, įmonių ir įstaigų vadovus, mokančius valdyti ginklą.

Ginkluotoms grupėms ir būriams apskrityje turi vadovauti partijos apskrities komiteto pirmasis sekretorius, MGB apskrities skyriaus viršininkas, valsčiuje – partijos valsčiaus komiteto sekretorius arba valsčiaus partorgas ir MGB valsčiaus poskyrio viršininkas.

Svarbiausias ginkluotų grupių uždavinys – tiesiogiai dalyvauti banditų likvidavimo operacijose, saugoti valstybines ir visuomenines įmones bei įstaigas, taip pat aktyvistus.

3. Įpareigoti valstybės saugumo ministrą drg. Jefimovą aprūpinti formuojamas grupes ginklais ir šaudmenimis.

4. Vadovauti ginkluotam aktyvui ir rūpin-

tis, kad jis būtų panaudojamas kovoje su banditizmu, pavedama Lietuvos KP(b) CK sekretoriui drg. Trofimovui ir LSSR valstybės saugumo ministrui drg. Jefimovui.

5. Įpareigoti Lietuvos KP(b) apskričių komitetus ir MGB apskričių skyrių viršininkus organizuoti ginkluotų grupių dalyvių karinį mokymą, pirmiausia išmokyti valdyti ginklą ir sistemingai dirbti tarp jų politinį auklėjamąjį darbą.

Karinio mokymo instruktoriais pasitelkti MGB, MVD ir milicijos darbuotojus, demobilizuotus sovietinės armijos karius, buvusius partizanus, MGB vidaus kariuomenės karininkus ir seržantus.

Politiniam darbui skirti nuolatinis politikus iš partinio ir sovietinio aktyvo.

Pavesti drg. Jefimovui (MGB) ir drg. Preikšui (Lietuvos KP(b) CK) iki gruodžio 25 d. parengti ginkluotų grupių dalyvių karinio mokymo ir politinio lavinimo programas.

6. Pažymėti, kad Lietuvos KP(b) CK biuro š. m. lapkričio 14 d. nutarimas dėl liaudies gynėjų būrių sustiprinimo daugelyje apskričių neįvykdytas. Pareikalauti iš apskričių komitetų sekretorių, MGB apskričių skyrių viršininkų – kaip asmeniškai atsakingų asmenų – užtikrinti, kad iki 1948 m. sausio 1 d. šis nutarimas būtų įvykdytas (sukomplektuoti būrius, organizuoti karinį ir politinį parengimą, aprūpinti materialiai ir tinkamai panaudoti juos kovoje su banditizmu).

7. Įpareigoti valstybės saugumo ministrą drg. Jefimovą iš esmės pagerinti MGB vietinių organų darbą išaiškinant ir sutriuškinant pagrindinius nacionalistinius centrus, grupes, banditų junginius ir jų štabus. Imtis priemonių, kad būtų efektyviau panaudojama MGB kariuomenė, ir suaktyvinti politinį darbą tarp eilinių ir karininkų.

Manome, kad formuojant valsčiuose ginkluotas grupes tikslinga nedideles MGB kariuomenės įgulas sujungti į didesnius operatyvinius kariuomenės vienetus, kad jos būtų efektyviau panaudojamos likviduojant gaujas.

8. Lietuvos KP(b) CK mano, kad ypač būtina respublikos MGB vidaus kariuomenėje turėti lietuvių karinius dalinius.

Prašyti VKP(b) CK duoti nurodymą SSRS valstybės saugumo ministerijai formuoti karines dalis iš vietos gyventojų.

9. Atsižvelgiant į tai, kad MGB kariuomenėje nėra pakankamai autotransporto, o tai mažina jos judrumą bei manevringumą ir nepaprastai apsunkina sėkmingai atlikti kovos su banditizmu operacijas, prašyti VKP(b) CK duoti nurodymą SSR Sąjungos valstybės saugumo ministerijai pakeisti Lietuvos SSR MGB kariuomenėje 120 netinkamų automašinų ir skirti 360 komplektų autodrezinų.

10. Siekiant sustiprinti LSSR valstybės saugumo ministeriją ir jos vietinius organus vietos nacionaliniais kadrais, įpareigoti valstybės saugumo ministrą drg. Jefimovą ir Lietuvos KP(b) CK skyriaus [viršininką] drg. Šupikovą:

a) per savaitę parinkti ir pristatyti CK biurui tvirtinti ministro pavaduotojo kadro reikalams kandidatūrą;

b) 1947 m. gruodžio mėn. parinkti ir išsiųsti vadovaujančiam ir atsakingam darbui į MGB apskričių skyrius ne mažiau kaip 40 komunistų, mokančių lietuvių kalbą;

c) į MGB aparatą, ypač valsčių skyrius, papildomai įtraukti patikrintų vietos kadro. Kartu su partijos apskričių komitetais ir miestų komitetais šiam tikslui parinkti 100 žmonių – komjaunuolių ir sovietinių įstaigų darbuotojų, mokančių lietuvių kalbą;

d) padidinti respublikinės MGB mokyklos moksleivių kontingentą nuo 150 iki 400 žmonių ir iki 1948 m. vasario 1 d. priimti į šią mokyklą klausytojus, tarp jų – 200 žmonių iš liaudies gynėjų būrių, 150 iš komjaunimo organizacijų ir 50 komunistų;

e) suorganizuoti trumpalaikius kursus ir seminarus MGB operatyviniams darbuotojams parengti ir perkvalifikuoti.

11. Įpareigoti Lietuvos LKJS CK iki 1948 m. vasario 1 d. parinkti ir išsiųsti į respublikinę MGB mokyklą ne mažiau kaip 150 komjaunuolių.

12. Pasiūlyti LSSR valstybės saugumo ministerijai ir Vidaus reikalų ministerijai kartu su partijos apskričių komitetams ir miestų komitetams atrinkti 150 žmonių iš MVD ir milicijos operatyvinių darbuotojų MGB žemesniesiems organams sustiprinti.

13. Prašyti VKP(b) CK duoti nurodymą SSR Sąjungos vidaus reikalų ministerijai leisti atrinkti iš Lietuvos SSR MVD ir milicijos operatyvinių darbuotojų 150 lietuvių MGB žemesniesiems organams sustiprinti.

14. Pasiūlyti Lietuvos KP(b) apskričių ir miestų komitetams padėti MVD apskričių ir miestų skyriams sukomplektuoti MVD ir milicijos organus, įtraukiant į juos operatyvinius darbuotojus.

15. Pavesti Lietuvos SSR ministrų tarybos pirmininkui drg. Gedvilui ir Lietuvos KP(b) Vilniaus miesto komiteto sekretoriui drg. Čistiakovui iki 1948 m. sausio 1 d. išspręsti klausimą, kad respublikinei MGB mokyklai būtų suteiktos reikalingos patalpos.

16. Pavesti drg. Jefimovui ir drg. Bartašiūnui iki gruodžio 25 d. peržiūrėti MGB kariuomenės įgulų dislokavimą respublikos apskrityse ir valsčiuose siekiant sustiprinti

įgulas tose vietovėse, kur daugiausia išplitęs banditizmas, ir panaudoti MVD pajėgas.

17. Įpareigoti drg. Jefimovą ir drg. Bartašiūną iki gruodžio 25 d. parengti rinkimų apygardų apsaugos užtikrinimo planą ir atsižvelgiant į tai laiku paskirstyti operatyvinius darbuotojus, milicijos pajėgas, kariuomenės dalis ir ginkluotas aktyvistų grupes.

18. Lietuvos KP(b) CK biuras mano, kad atsakant į buožių nacionalistinių gaujų teroro aktus būtina imtis ryžtingų represinių priemonių prieš buožes.

Įpareigoti LSSR valstybės saugumo ministeriją (drg. Jefimovas) remiantis SSR Sąjungos ministrų tarybos 1947 m. rugsėjo 29 d. nutarimu, atsakant į teroro aktus, 1947 m. gruodžio mėn. išstremti už Lietuvos SSR ribų maksimalų kiekį banditų šeimų ir gaujų rėmėjų buožių šeimų iš tų apskričių, kur daugiausia išplitęs banditizmas.

19. Pavesti Lietuvos SSR ministrų tarybai (drg. Gedvilas) mobilizuoti autotransportą ir skirti Valstybės saugumo ministerijai būtiną kuro ir tepalų limitą siekiant užtikrinti banditų šeimų ir jų rėmėjų buožių trėmimą.

Įpareigoti Lietuvos geležinkelių viršininką pasirūpinti, kad būtų laiku parengti ir pristatyti vagonai tremiamųjų šeimoms išvežti.

20. Prašyti SSRS ministrų tarybą gruodžio mėnesį skirti Lietuvos SSR papildomai 100 tonų benzino banditų šeimoms ir banditų rėmėjams buožėms išvežti už respublikos ribų atsakant į teroro aktus.

21. Įpareigoti Lietuvos KP(b) CK propagandos ir agitacijos skyrių, apskričių ir miestų komitetus suaktyvinti agitacinį propagandinį darbą aiškinant Lietuvos KP(b) CK XV plenumo iškeltus uždavinius. Sistemingai dirbti politinį darbą tarp gyventojų demaskuojant buržuazinių nacionalistų ir ginkluotųjų gaujų priešišką veiklą (pranešimuose ir

pokalbiuose, laikraščiuose, lapeliuose ir t.t.), tam plačiai panaudoti konkrečius vietinius jų piktadarysčių faktus.

Sistemiškai aiškinti gyventojams sovietų valdžios organų vykdomas represines priemones, kurių imamasi prieš banditų ir jų rėmėjų buožių šeimas atsakant į teroro aktus.

22. Įpareigoti respublikos partines organizacijas ir MGB organus aktyviau demaskuoti reakcinę katalikų dvasininkiją ir užkirsti kelią priešiška jos veiklai, kartu visokeriopai skatinti lojaliai nusiteikusius kunigus, kad jie kreiptųsi į tikinčiuosius smerkdamami banditizmą ir demaskuotų reakcingą dvasininkijos dalį, padedančią gaujoms.

23. Pažymėti, kad pastaruoju metu nacionalistiniai elementai aktyviau kuria pagrindines organizacijas tarp aukštųjų mokyklų studentų, gimnazijų ir progimnazijų moksleivių ir aktyviau verbuoja į jas narius.

Įpareigoti partijos apskričių ir miestų komitetus, Lietuvos LKJS CK suaktyvinti idėjinį auklėjamąjį darbą mokyklose ir aukštosiose mokyklose. Ryžtingiau demaskuoti dėstant pasakomas priešiškas ir politiškai neteisingas mintis ir atitinkamai auklėti dėstytojų kadrus, studentiją bei moksleiviją. Kelti klausimus Lietuvos KP(b) CK dėl atleidimo iš darbo dėstytojų ir pašalinimo iš mokyklų moksleivių, užsiimančių priešiška veikla.

24. Įpareigoti Lietuvos KP(b) apskričių ir miestų komitetus sustiprinti partinį vadovavimą MGB ir MVD organams, sisteminei

svarstyti apskričių ir miestų komitetų biurų posėdžiuose kovos su banditizmu, MGB, MVD organų ir milicijos darbuotojų politinio auklėjimo, jų kvalifikacijos kėlimo, kovingumo ir drausmės stiprinimo klausimus.

25. Lietuvos KP(b) CK biuras reikalauja, kad visos partinės, sovietinės ir komjaunimo organizacijos visokeriopai padidintų politinį budrumą, ryžtingai kovotų su ištižimu ir apalaidumu, stiprintų partinių ir sovietinių organizacijų drausmę. Ypač atkreipti dėmesį į tai, kad toliau būtų stiprinamos visos žemesniosios sovietinio aparato grandys ir sovietinis teisėtumas.

26. Lietuvos KP(b) CK biuras laikosi nuomonės, kad už nacionalistinio pagrindžio ir jo ginkluotųjų gaujų liekanų likvidavimą yra atsakingi partijos apskričių bei miestų komitetų biurai ir asmeniškai jų pirmieji sekretoriai.

Įpareigoti Lietuvos KP(b) apskričių, miestų ir valsčių komitetus nuolat ir atkakliai gvildinti banditizmo likvidavimo, nacionalistinio pagrindžio išaiškinimo klausimus ir imtis visų priemonių, kad artimiausiu metu būtų likviduotas buržuazinis nacionalistinis pagrindis ir jo ginkluotosios gaujos.

27. Pasiūlyti Lietuvos KP(b) miestų ir apskričių komitetų sekretoriams supažindinti su šiuo nutarimu Lietuvos KP(b) miestų ir apskričių komitetų biurus, valsčių komitetų sekretorius, valsčių partorgus, MGB ir MVD apskričių, miestų ir valsčių skyrių viršininkus.

Lietuvos KP(b) CK sekretorius
A. Sniečkus

Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui

1940 m. liepos 21 d. falsifikuotais rinkimais išrinktas marionetinis „liaudies“ seimas paskelbė, kad Lietuvoje įvedama sovietų santvarka, ir nutarė prašyti SSRS aukščiausiąją tarybą priimti LSSR į SSRS sudėtį sąjungine respublika. „Savanoriškas prisijungimas“ įvyko. LKP(b) propagandistai skelbė, kad „liaudies“ seimas tokiu būdu išreiškė visos lietuvių tautos valią. Jau nebereikia įrodinėti, kad tai buvo akivaizdus melas. Tačiau nederėtų užmiršti, kad tuomet nemažai gyventojų miglotai suvokė politinę situaciją, dalis buvo suklaidinti demagogiškų komunistų pažadų ir tikėjo Sovietų Sąjungos santvarkos teisingumu.

1940–1941 m. sovietinė okupacija Lietuvos gyventojams parodė, ką iš tikrųjų reiškia gyventi SSR Sąjungoje, o 1944 m. vasarą prasidėjusi reokupacija kraštui atnešė naujas nelaimės: buvo žudomi slapstęsi nuo mobilizacijos ir kiti nekalti žmonės, prasidėjo NKVD baudžiamųjų dalinių teroras ir smurtas.

1945 m. vasarą LKP(b) CK (matyt, VKP(b) biurui Lietuvoje „patarus“) atsirado tinkama proga parodyti vergišką nuolankumą diktatoriui J. Stalinui – artėjo sovietų valdžios paskelbimo ir LSSR „įsijungimo į broliškų tarybinių respublikų sąjungą“ penktosios metinės. Šia dingstimi LKP(b) CK vadovybė nutarė pasiųsti J. Stalinui padėkos laišką su Lietuvos gyventojų parašais.

Tuomet ką tik buvo baigęsis karas Europoje, vyko pasirengimas Potsdamo konfe-

rencijai (pradėta 1945 m. liepos 17 d.). Šie įvykiai žadino politinių pasikeitimų viltis. Lietuvoje tikėta, kad greitai kils karas tarp Vakarų valstybių ir SSRS. Sovietų valdžia nemažai daliai gyventojų atrodė laikina, netvirta.

Tačiau visai kitaip politinę padėtį įsivaizdavo komunistai. Nedelsiant buvo pradėta organizuoti laiško pasirašymo kampanija, prasidėjo visuotinė agitacija. Pavyzdžiui, Kauno mieste birželio mėn. prie didesnių įmonių ir įstaigų buvo priskirta 70 komunistų, 150 profsajungos aktyvistų, jie turėjo dirbti „politinį-masinį darbą“. Kad kampanija būtų sėkminga, mobilizuota 700 žmonių iš profsajungos ir komjaunimo aktyvo, prie kiekvienos profsajungos priskirti atsakingi įgaliotiniai¹.

Nepaisant to, jau pačioje akcijos pradžioje išryškėjo nenumatyti dalykai. Petrašiūnų elektrinės darbuotojų susirinkime iš 200 dalyvavusiųjų laišką pasirašė tik 12. Kojinių fabrike „Cotton“ pasirašytas laiškas paslaptinai dingo. „Valgio“ įmonėje viena moteris pareiškė, kad ji „nieko prieš pasirašyti, bet tik už laisvą nepriklausomą Lietuvą“. Renkant parašus privačiai, penkiose Kauno miesto gatvėse buvo surinkti tik 87 parašai. Pačių LKP(b) informatorių duomenimis, Kauno mieste nuo birželio 3 d. iki liepos 13 d. buvo surinkta 43 300 parašų (skaičiai gali būti padidinti)².

Nors kai kurie agitatoriai grasindavo net Sibiru ir NKVD³, tačiau lietuviai vienodai

boikotavo laiško pasirašymą tiek mieste, tiek kaime.

Tokiam ryžtingam žmonių nusistatymui įtaką darė ir tarp gyventojų skleidžiama kontragitacija. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius 1945 m. liepos mėn. specialiu pranešimu informavo VKP(b) biuro Lietuvoje pirmininką M. Suslovą, LKP(b) CK sekretorių A. Sniečkų ir SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoją B. Kobulovą, kad Vilniaus universitete studentai prieš pasirašymą kalbėjo: „Jeigu šis laiškas bus nusiųstas, tai pasauliui bus aišku, kad lietuvių tauta yra už sovietų

valdžią, ir tada viltys apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą žlugs“⁴. Minėtame pranešime A. Guzevičius pažymi, kad Vilkaviškio apskrities Žilių (?) valsčiaus Bobių apylinkėje laišką pasirašė tik 184 žmonės, Utenos apskrities Dugelskoj (taip originale) valsčiuje visi klausytojai išėjo iš susirinkimo nepasirašę, Utenos sviesto įmonėje iš 15 darbininkų pasirašė tik direktorius⁵. Daugybė panašių faktų buvo užfiksuota visoje respublikoje. Antai Rokiškio valsčiuje liepos pradžioje buvo platinamas tokio turinio atsišaukimas:

Lietuviai

Neatiduokite savo parašų rusams, nes po to reiks amžinai būti vergijoje. Dabar Pabaltijo klausimas sprendžiamas tarptautiniame teisme ir šie parašai nuspręs mūsų likimą, arba mes verti laisvės, arba amžinai būsime vergijoje. Nepraraskite drąsos ir nepasirašinėkite, tikrai tada iš tikrųjų greitai būsime laisvi.

Rokiškio apskrities Juodupės valsčiuje, „Nemuno“ įmonėje liepos 6 d. agitatoriai surengė mitingą, tačiau iš 38 darbininkų laišką pasirašė tik 3. Šios įmonės profsajungos lyderis Bronius Galvanauskas saugumiečiams pareiškė: „Aš nenoriu pasirašyti, nes vėliau mane niekins lietuviai“. LSSR valstybės saugumo liaudies komisarą A. Guzevičių liepos 8 d. jo parankiniai informavo, kad Rokiškio miesto „Plūgo“ fabrike buhalterė Janina Maslauskienė ir tekintojas Leonas Gaidelis per agitacinį mitingą viešai išjuokė laiško pasirašymo renginį, „šmeižė vadą ir vyriausybę“, kvietė darbininkus nedalyvauti mitinge ir nepasirašyti laiško⁶. Dalis darbininkų iš mitingo demonstratyviai išėjo, o iš 40 dalyvavusiųjų pasirašė tik 8. Po mitingo J. Maslauskienė buvo suimta⁷.

Tuomet tauta dar nebuvo įbauginta, pasipriešinimo dvasia tebebuvo stipri, nors suimtųjų skaičiai siekė dešimtis tūkstančių.

Negalima sakyti, kad žmonės buvo paveikti partizanų grasinimų, nes miestuose ginkluotasis pagrindis beveik neegzistavo.

SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje I. Tkačenka 1945 m. liepos 11 d. siunčia slaptą tarnybinį raštą VKP(b) biuro Lietuvoje pirmininkui M. Suslovui ir LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, kuriame pažymi: „Tokio svarbaus politinio renginio [turima galvoje laiško pasirašymo kampanija. – M.P.] organizavimo sistema tokiu pavidalu, kaip dabar daugelyje vietovių organizuojama, yra garbingo mūsų partijos ir tautų vado vardo įžeidimas“⁸. Minėtas slaptas raštas labai panašus į Rusijos Federacijos valstybiniame archyve, J. Stalino „Ypatingajame aplanke“ saugomą tarnybinį raštą, kuriuo apie laiško pasirašymą SSRS LKT pirmininką J. Staliną 1945 m. liepos 12 d. informavo SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija⁹. NKVD vadovas J. Stalinui persiuntė SSRS

valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo B. Kobulovo, SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo A. Apolono vo ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos L. Berijai adresuotą bei objektyviai susidariusią situaciją apibūdinantį dokumentą, kurį žemiau pateikiame susipažinti. Įdomus sutapimas: maždaug liepos 12–13 d. L. Berija gavo J. Stalino leidimą pradėti pirmuosius didesnius partizanų šeimų trėmimus Lietuvoje¹⁰.

Skelbiamas unikalus dokumentas svarbus tuo, kad parodo, kokiomis nuotaikomis gyveno žmonės, kiek nedaug buvo sovietų valdžios ir Lietuvos prijungimo prie SSRS šalininkų. Iš dokumento matyti, kad saugumo organai kaltę už kampanijos žlugimą norėjo suversti LKP(b) CK ir partijos žemesniosioms organizacijoms. Komunistų prastai organizuotas agitacinis darbas, žeminanti laiško pasirašymo procedūra iš tikrųjų nebuvo svarbiausios priežastys, lėmusios Lietuvos gyventojų priešišką nusistatymą. SSRS NKVD–NKGB vadovybei psichologiškai buvo sunku pripažinti, kad svarbiausias nesėkmės kaltininkas – lietuvių tauta.

Nesėkminga laiško J. Stalinui pasirašymo kampanija – tai ištis mylinčios laisvę, išlai-

kiusios savigarbą tautos atsakymas nekenčiamam tironui. Tokių Lietuvos piliečių vienybės, drąsos ir sąmoningumo apraiškų mūsų istorijoje nedaug – 1919–1920 m. kovos dėl nepriklausomybės, Atgimimo laikų įvykiai, Sausio 13-oji, pučas.

Žinoma, 1949–1950 m., po žiaurių masinių represijų (trėmimų, areštų) ir silpstant partizaniniam sąjūdžiui, tauta jau nebūtų išdrįsusi parodyti tokį ryžtą.

Laiško pasirašymą (kaip teisingai apibūdino dokumente paminėti nežinomi Lietuvos piliečiai) sąlyginai būtų galima vadinti plebiscitu, pirmuoju lietuvių tautos referendumu už Lietuvos nepriklausomybę. Renginio žlugimas – akibrokštas, „spjūvis į veidą“, neeilinis įvykis, žinant, kad daugelis Sovietų Sąjungos tautų apie tokį protestą net nedrįsdavo pagalvoti, o Vakarų demokratinės šalys prisibijojo „proletariato šalies“ vado ir su juo kalbėjo pagarbia diplomatine kalba.

Kokias emocijas J. Stalinui sukėlė šis saugumo vadovų dokumentas, kokią nuomonę jis susidarė apie lietuvių tautą, galima tik spėlioti. Vis dėlto tikėtina, kad jam tai buvo nemalonu, žeidė savimeilę ir galėjo sukelti keršto jausmus.

Nuorodos

¹ J. Čaplikas, „Draugas Stepas“ – draugui Paleckiui“, *Pozicija*, 1992, liepos 4–10.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 10, b. 22, t. 3, l. 1–2.

⁵ Ibid.

⁶ NKVD Rokiškio apskrities skyriaus viršininko mjr. Nikitino ir NKGB Rokiškio apskrities skyriaus

viršininko kpt. Gonobobliovo 1945 m. liepos 8 d. tarnybinis raštas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui A. Guzevičiui, *ibid.*, ap. 3, b. 1407, l. 91–92.

⁷ Ibid.

⁸ Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas, f. 1771, ap. 8, b. 179, l. 110–112.

⁹ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, f. R-9401, ap. 2, b. 97, l. 337–341.

¹⁰ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1995, p. 61–62.

**L. Berijos 1945 m. liepos 12 d. laiškas J. Stalinui,
V. Molotovui ir G. Malenkovui**

Nr. 832/b

1945 m. liepos 12 d.

Nuorašas

Visiškai slaptai

Egz. Nr. 4

*Drg. J. Stalinui
Drg. V. Molotovui
Drg. G. Malenkovui*

Siunčiu Jums vertą dėmesio draugų Kobulovo, Apolonovo ir Tkačenkos pranešimą apie tai, kaip Lietuvos SSR gyventojai pasirašinėja laišką draugui Stalinui Sovietų valdžios respublikoje penktųjų metinių proga.

*SSR Sąjungos vidaus reikalų liaudies komisaras
(L. Berija)*

**B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos
1945 m. liepos 12 d. laiškas L. Berijai**

[19]45 m. liepos 12 d.

Nuorašas

Visiškai slaptai

*SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui
drg. L. Berijai*

Artėjant š. m. liepos 21 d. penktosioms Sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje ir jos įstojimo į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungą metinėms, Lietuvos KP(b) CK priėmė nutarimą nusiųsti drg. Stalinui laišką su Lietuvos SSR gyventojų parašais.

Lietuvos KP(b) CK nutarimu šiuo klausimu buvo numatyta atlikti platų agitacinį aiškinamąjį darbą tarp gyventojų.

Tačiau Lietuvos KP(b) CK aparatas tik perdavė telefonu partijos apskričių komitetams Lietuvos KP(b) CK nutarimo turinį ir išsiuntinėjo laiško drg. Stalinui tekstą, kad būtų renkami parašai.

Nė vieno vadovaujančiojo respublikos darbuotojo, kuris organizuotų šią svarbią politinę priemonę, Lietuvos KP(b) CK į vietas neišsiuntė.

Partijos apskričių komitetų sekretoriai irgi neatsakingai žiūrėjo į šį reikalą ir deramai nepainstruktavę nusiuntė į valsčius įgaliotiniaais antraeiliais darbuotojus rengti kaimo gyventojų susirinkimų.

Partijos apskričių komitetų įgaliotiniai apsiribojo tuo, kad suorganizavo trumpus piliečių susirinkimus tik valsčių centruose, įstaigose ir įmonėse, o rengti susirinkimus kaimuose ir vienkiesiuose pavedė žemesniosios grandies darbuotojams, tarp kurių nemažai pasitaikė politiškai nepatikimų ir antisovietinių elementų.

Antai Panevėžio apskrities komiteto įgaliotiniu Pomnianų [taip dokumente. – M. P.] valsčiuje paskirtas „Spartako“ sporto draugijos pirmininko pavaduotojas Daušas, kurį mes š. m. liepos 8 d. suėmėme kaip aktyvų nacionalistinės organizacijos „Laisvės kovotojų sąjungą“ dalyvį.

Tos pat apskrities Truškių, Stebeikių [turi būti Tryškių, Stebėkių. – M. P.] apylinkių tarybose organizuoti susirinkimus buvo pavesta buvusiems vokiečių seniūnams buožėms Karučiuui ir Pananiui.

Naudodamiesi tuo, kad partinės organizacijos deramai neatlieka darbo, antisovietiniai elementai ir banditai dėl laiško drg. Stalinui pradėjo priešišką agitaciją, esą šiuo laišku Sovietų valdžia vykdo slaptą plebiscitą ir norėdama įsitvirtinti Lietuvoje kartu siekia įrodyti Anglijai ir Amerikai, kad lietuvių liaudis esanti atsidavusi Sovietų valdžiai.

Dėl vietinių partinių organizacijų neatsakingumo ši priemonė daugelyje Lietuvos rajonų iš esmės buvo sužlugdyta.

Antai Panevėžio apskrities Ramygalos valsčiuje iš 8000 suaugusių gyventojų drg. Stalinui adresuotą laišką pasirašė 250 žmonių.

Utenos apskrities Vyžuonų miestelyje partijos apskrities komiteto įgaliotinis Kaminskis, norėdamas surinkti parašus po laišku, per susirinkimą pastatė stalą prie durų. Kad nereikėtų pasirašyti laiško, žmonės išlindo į lauką pro langus.

Kretanavo [? – M. P.] valsčiaus Švenčionių apylinkės taryboje iš 100 susirinkime dalyvavusių žmonių laišką drg. Stalinui pasirašė tik apylinkės tarybos pirmininkas.

Žukovskio [? – M. P.] apylinkės taryboje organizuoti susirinkimus buvo pavesta politiškai nepatikimam asmeniui – kažkokiam Jakuliui ir vietos telefonistei Baikūnienei, kurios sesuo yra gaujos vado žmona. Dėl to šioje apylinkės taryboje iš 600 suaugusių gyventojų laišką drg. Stalinui pasirašė tik 5 žmonės.

Panašių faktų būta ir tarp miesto gyventojų.

Antai „Maisto“ fabrike Tauragėje iš dalyvavusių susirinkime 200 darbininkų laišką pasirašė tik 7 žmonės.

Vinių gamykloje Šiauliuose tarp darbininkų nebuvo atlikta aiškinamojo darbo, todėl laišką pasirašė tik 4 žmonės.

„Maisto“ mėsos kombinate Kaune iš dalyvavusių susirinkime 600 darbininkų laišką pasirašė 150 žmonių.

Kauno universitetinėse klinikose iš 150 žmonių, kurie dalyvavo susirinkimuose, laišką pasirašė tik 10 žmonių.

Tauragės gimnazijoje iš dalyvavusių susirinkime 200 moksleivių laišką pasirašė tik 6 žmonės, visi kiti demonstratyviai išėjo iš susirinkimo.

Iš esmės yra informuoti drg. Suslovas ir Sniečkus.

Operatyviniams sektoriams duotas nurodymas suiminti asmenis, trukdančius svarstyti ir pasirašyti laišką draugui Stalinui.

Kartu aktyviau imamės čekistinių priemonių artėjant penktosioms Lietuvos sovietizacijos metinėms.

*SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro
pavaduotojas B. Kobulovas*

*SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro
pavaduotojas Apolonovas*

*SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje
Tkačenka*

Knut Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, 286 S.

Vokietijoje pasirodė Knuto Stango knyga „Kolaboravimas ir masinės žudynės. Lietuvių pagalbinė policija, Hamanno motorizuotoji policijos grupė ir Lietuvos žydų žudynės“, kuri BNS informacijos agentūros pirmausia buvo pagarsinta kaip paskelbusi 1834 lietuvių žydšaudžių sąrašą (žr. *Lietuvos rytas*, 1997, spalio 28). K. Stangas, dirbdamas Getingeno universitete ir Otavoje Karo nusikaltimų sekcijoje, iki šiol tyrinėjo tik vokiečių karinio jūrų laivyno 1918–1939 m. istoriją. Naujos knygos objektas – lietuvių policijos pagalbinio bataliono Kaune steigimasis, J. Hamanno motorizuotojo policijos būrio (jis vadinamas „vokiečių–lietuvių būriu“) sudėtis ir veikimo būdas bei Lietuvos žydų pilietinių teisių atėmimas, apiplėšimas ir žudymo priemonės. Tokią plačią tematiką autorius pamėgino gvildinti remdamasis Lietuvos ir Vokietijos archyvuose saugomais dokumentais. Istorikas užsibrėžė tikslą nušviesti TDA (tautinio darbo apsaugos) bataliono ryšį su J. Hamanno būriu, kuris 1941 m. nužudė tūkstančius Lietuvos miestelių žydų.

Knygos pradžioje istorikas pademonstravo, kaip suvokia tarpukario Lietuvos istoriją (p. 13–28). Reikia pasakyti, kad geros tik bendros žinios. Lietuvos istorijos detalės autoriui buvo neįkandamos. Tai ypač paaiškėjo, kai buvo mėginta spėlioti apie 1922 m. referendumo vadinamojoje Vidurio Lietuvoje vyksmą. Jam nebuvo žinoma, kad lietu-

viai, žydai ir baltarusiai boikotavo referendumą, todėl jis leidosi į sunkiai suvokiamas fantazijas. Iš tokių fantazijų galima sužinoti, kad „Lietuva turėjo pripažinti referendumo rezultatus“, „Vilniaus žydų bendruomenės balsavimas paskatino antisemitines emocijas, kurios jau ir taip Lietuvoje turėjo galias tradicijas“ (16*). Autorius, norėdamas pagrįsti savo tezes, galiausiai tiesiog iš menko Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos istorijos žinojimo padarė klaidingas išvadas.

Knygos tekste gausu ir daugiau smulkių klaidų, kurios nedaro įtakos dėstymui, bet skatina labai kritiškai vertinti visas kitas išvadas. Lietuvos istorijos tyrėjams bus įdomu sužinoti, kad Kaunas buvo labai tinkamas gynybai, nes fortai įrengti XVII–XVIII a. (46) (iš tikrųjų pradėta įrenginėti XIX a. antroje pusėje), kad po 1926 m. perversmo „buvo uždraustos visos komunistinės, socialistinės, socialdemokratinės partijos“ (19) (nors komunistų partija niekada nebuvo legali, o socialdemokratų partijos veikla, kaip ir krikdemų ar liaudininkų, buvo galutinai sustabdyta trečiojo dešimtmečio viduryje), kad grėsė pilietinis karas (20), kad 1934 m. įkurta slapta politinė Lietuvių nacionalistų partija (20), kad trečiojo dešimtmečio pradžioje veikusi „Geležinio vilko“ organizacija buvo tikra antisemitų kalvė Lietuvos kariuomenei (21), kad Lietuvos kariuomenėje buvo tik 3 tūkst. vyrų (22), kad Sovietų Sąjungai 1939 m. įvedus į karines bazines Lietu-

* Čia ir toliau skliausteliuose nurodomi recenzuojamos knygos puslapiai.

voje 20 tūkst. kareivių, Lietuvos armiją sudarė 6000 vyrų (23), kad didžioji dalis lietuvių karininkų korpuso buvo pabėgę į Vokietiją (25), kad bendras visų 1941 m. sovietų valdžios ištremtų, suimtų ir dingusių be žinios skaičius siekia tik apie 21 tūkst. žmonių (25), kad LAF'as suformavo lietuvių tremties vyriausybę (26), kad 1941 m. pradžioje jau buvo suorganizuoti pirmieji koviniai junginiai, vadinę save „partizanais“ (27) ir t.t. Visi šie Lietuvos istorijos faktų „patobulinimai“ rodo autoriaus pomėgį savo tezes grįsti netiksliais ir pritemptais teiginiais. Prie šių faktų nėra nuorodų į kokius nors šaltinius, bet išties išpūdingame autoriaus naudotų šaltinių sąrašė randame B. Baranausko ir K. Rukšėno dokumentų rinkinį „Dokuments Accuse“ (Vilnius, 1970), taip pat knygą „Faktai kaltina. Geležinis vilkas“ (Vilnius, 1965). Keista, kad K. Stangas taip susidomėjo šiomis tendencingomis, kupinomis iškraipytų faktų ir KGB itin globotomis knygomis ir sugretino jas su tikrai rimtais moksliniais darbais. Jei autorius būtų buvęs išrankesnis bei kritiškesnis ir nesirėmęs tokia pseudomokslinė literatūra, jis būtų sužinojęs, kad lietuvių antisovietinis pagrindis kūrėsi ir be LAF'o paskatinimų, be to, nebuvo tik vokiečių interesų laidininkas. Be abejonės, tai griautų daugelį autoriaus gražiai kuriamų schemų. „Istorinis Lietuvos antisemitizmas, „Geležinis vilkas“ – antisemitizmo skleidėjas Lietuvos kariuomenėje, Nacionalistų partijos bei lietuvių karininkijos istorinės sąsajos su Vokietija, LAF'as – Vokietijos interesų laidininkas Lietuvoje“ – tokia būtų viena pagrindinių autoriaus sukurtų schemų, kurios kiekviena grandis dažnai yra paremta ne tik abejotinais, bet ir visiškai klaidingais faktais. Galima sakyti, kad antisemitizmo ideologiją perėmusios ir kariškai organizuotos struktūros

paieškos tarpukario Lietuvoje autorių atvedė į visišką akligatvį. Net pirmoji sovietinė okupacija K. Stangui atrodo kaip ne itin reikšmingas faktas, neturėjęs jokios įtakos nepalankios žydams visuomenės nuomonės formavimuisi.

Autoriui nėra svetimi sovietinės istoriografijos šampai, kai pradedama kalbėti apie 1941 m. birželio trėmimų ir pasirengimo karui sąsajas. Anot K. Stango, „NKVD įvykdyti dalies lietuvių <...> trėmimai 1941 m. birželio mėn. prieš pat vokiečiams užpuolant leidžia tai suprasti kaip mėginimą išvežti iš Lietuvos tas jėgas, kurios būtų rėmusios vokiečių okupantus“ (45). Kaip mums pažįstama ši naftalininė tezė, kurią autorius iškelia dabar! Lyg nebūtų buvęs iš anksto planuojamas lietuvių trėmimas, lyg nebūtų gerokai iki prasidedant karui parengtų tautos naikino planų, lyg trėmimas nebūtų palietęs ir kitų tautybių žmonių (taip pat ir žydų).

Pradėdamas rašyti apie vokiečių valdymą Lietuvoje K. Stangas pirmiausia pateikia 1941 m. sukilimo vertinimą. Labai sunku skaityti tą vertinimą, kai autorius nuolat remiasi pseudofaktais ir jais remdamasis daro išvadas. Kaip sukilimo organizatoriai įvardijami ir realūs LAF'as, ir jau daugelį metų nebeegzistavusi „Geležinio vilko“ organizacija (49), kuri buvo atkurta tik 1941 m. liepos mėn. kaip Lietuvos nacionalistų partijos ginkluota organizacija¹. Tačiau 1941 m. liepos mėn. susikūrusi Lietuvos nacionalistų partija negalėjo turėti savo ginklų sandėlių (49) ir ginkluoti sukilėlių, nes tai – laiko atžvilgiu nesutampantys reiškiniai. Teigdamas, kad karinė sukilėlių (autorius juos vadina baltaraiščiais, nes tai padeda neperžengti kuriamų schemų rėmų) reikšmė nebuvo itin didelė, jie turėjo ne daugiau kaip 400 žuvusių ir sužeistų, autorius paliečia opią Lietu-

vos istoriografijos problemą. Sukilimo vertinimo problemą K. Stangas išsprendžia paprastai. Jo teigimu, siekdami, kad Vokietija pripažintų Lietuvos valstybingumą, lietuviai pasinaudojo kovoje dėl nepriklausomybės kritusių aukų argumentu ir iš 400 sužeistų bei nukautų padarė 4000 kritusių (50). Bet taip atrodo tik jei neatsižvelgtume į tuometinę padėtį. 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje buvo masiškai laidojami ir sukilimo dalyviai, ir kitos besitraukiančių sovietinių okupantų aukos. Tada niekas nesigilino, ar jie dalyvavo sukilime, ar tiesiog tapo aklo teroro aukomis. Tuomet buvo palaidota arti 2000 žmonių. Sužeistų apskritai niekas neskaičiavo. Tik praėjus 50 metų tas aukas imta skirstyti. Šiuo metu žinoma apie 400 su ginklu rankose žuvusių partizanų pavardžių (dalies pavardžių jau niekada nesusižinosime), maždaug 700 nukankintų civilių žmonių (ne vienas iš jų buvo partizanų rėmėjas), apie 400 nužudytų kalinių.

Viena iš K. Stango klaidų – pernelyg supaprastintas požiūris į Lietuvos istorijos reiškinius. Nors į literatūros sąrašą įtraukti ir gen. S. Raštikio memuarai, bet jo nuomonei neatsirado vietos autoriaus darbe, tuo tarpu vokiečių generolų liudijimai labai vertinami. Antai į Kauną 1941 m. birželio 27 d. atvykusio gen. S. Raštikio misija autorius laikė tik „konkuruojančių partizanų grupių vienijimą ir autonomijos siekiančių grupių pajungimą Vokietijai“ (52). Būtent toks tikslas buvo vokiečių iškeltas ir, paties S. Raštikio vertinimu, mėginta „per jį priversti laikinąją vyriausybę paklusti vokiečių valiai“⁴². Bet gen. S. Raštikis savo veikla įrodė, jog ne griauja, o gina Lietuvos laikinąją vyriausybę.

Reikia pasakyti, kad autorius ne tik išnagrinėjo vokiečių okupacinės administracijos struktūrą, bet ir bene pirmasis parodė žy-

dų holokausto organizatorių (K. Jägerio ir kt.) asmenybes. Tik autoriui nuolat pakiša koją menkos Lietuvos istorijos žinios. „Sovietiniai okupantai iš dalies pakeitė policijos vadovybę, tačiau valdymo struktūrą paliko nepakeistą“, – teigia K. Stangas (65). Greitas nepriklausomos Lietuvos struktūrų atgavimas 1941 m. birželio sukilimo metu galėjo sudaryti įspūdį, kad tos struktūros veikė ir sovietinės okupacijos metais. Tačiau mes juk žinome, kad 1940 m. sukurta NKVD visiškai sunaikino buvusias struktūras (ne tik vadovybę), o policininkai buvo pirmieji įrašomi į suimamų žmonių sąrašus.

Reikia pripažinti, kad autorius pirmą kartą išvengė nereikalingų spekuliacijų rašydamas apie lietuvių saugumo policijos skyriaus veiklą vokiečių okupacijos metais. Suimdama ir siūlydama nubausti administracine tvarka asmenis, saugumo policija turėjo realius įgaliojimus. Iki 1943 m. pavasario kasdien būdavo nuo 5 iki 35 atitinkamų pasiūlymų (65) (manychiau, kad per visus okupacijos metus buvo nuo 5 tūkst. iki 10 tūkst. pasiūlymų nubausti administracine tvarka komunistus ar prieš vokiečius nusistačiusius partizanus, tarp kurių buvo ir lietuvių, ir lenkų, ir rusų, ir žydų). Vokiečių istorikas vis dėlto parodė, kad galutinį žodį tardavo vokiečių pareigūnai. K. Stango nuomone, dažniausiai tai būdavo mirties bausmės skyrimas.

Gana ginčytina K. Stango mintis, kad 1941 m. rudenį paleidus LAF'ą ir taip galutinai sunaikinus lietuvių laisvės judėjimą, vokiečių okupantai neprarado lietuvių nacionalinio judėjimo paramos (66). Bet tam prieštarautų 1941 m. rugsėjo 15 d. memorandumo „Apie Lietuvos būklę, vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje pradėjus veikti“ turinys. Tame memorandume (šis dokumentas

tapo LAF'o paleidimo pretekstu) vokiečių okupacinės valdžios politika apibūdinta kaip „Lietuvos gyvenimo nenormalumas“. Būtent paleidus lietuviškas organizacijas 1941 m. rudenį pasirodė pirmosios lietuvių antinacinės rezistencijos organizacijų užuomazgos. Galima suprasti K. Stangą, kuris anksčiau minėtą išvadą padarė remdamasis B. Barausko ir K. Rukšėno dokumentų rinkiniu. Šis rinkinys turėjo įtakos ir kitai autoriaus išvadai: „Katalikų Bažnyčios pažiūros ir tikslai daugeliu atžvilgių sutapdavo su okupantų <...>, Katalikų Bažnyčia ne tik pritarė žydų gyventojų pilietinių teisių atėmimui, neprieštaravo dėl to, kad kunigai priklausė įvairioms lietuvių egzekucinėms komandoms, <...> tuo pat metu kunigai buvo priskirti įvairioms lietuvių mirties komandoms, kad galėtų tenkinti jų narių religinius poreikius“ (68), „per giliai buvo įsišaknijusi, ypač Bažnyčios skatinama, neapykanta žydams“ (97). Juk 1941 m. spalio mėn. Lietuvos vyskupai kreipėsi į generalinį tarėją, o 1942 m. gruodžio mėn. buvęs prezidentas K. Grinius ir buvęs žemės ūkio ministras J. Aleksa bei prelatas M. Krupavičius nusiuntė memorandumą prieš vokiečių kolonizacinę ir eksterminacinę politiką Lietuvoje. Tarp žydams vienaip ar kitaip padėjusių asmenų patys žydai minėjo arkivyskupą M. Reinį, kun. A. Lipniūną, kan. M. Vaitkų ir kt. K. Stangas minėtame dokumentų rinkinyje negalėjo rasti šių trijų lietuvių politikų memorandumo teksto: „Lietuvių tauta su dideliu susijaudinimu klausosi žinių apie masinius lietuvių ir lenkų ūkininkų iškėlimus iš jų ūkių ir namų. Lietuvių tauta negali pritarti tokiom priemonėm, lygiai kaip nepitaria priemonėm, taikomom Lietuvos žydam“³.

Labai keistai vertinamas lietuvių antinacinių rezistencinių organizacijų susivieni-

jimas VLIK'as: „1943 m. pabaigoje nacionalsocialistinės institucijos toleravo demokratinio Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto įkūrimą <...>“ (70). Matyti, kad K. Stangui nežinoma VLIK'o įsteigimo prieštara. Dar 1942 m. pavasarį, kai iki vokiečių pralaimėjimo buvo labai toli, pogrindyje įsikūrė Tautos taryba ir Vyriausiasis lietuvių komitetas. Prieš sukurdamas vieningą rezistencijos vadovybę, šios organizacijos nuosekliai gynė Lietuvos interesus, demaskavo nacių okupacinę politiką, žlugdė okupantų skelbiamas mobilizacijas, gausiai leido pogrindinę spaudą. Apie kokį antinacinės rezistencijos vadovybės „toleravimą“ galima kalbėti? Pagaliau ir paties K. Stango knygos šaltinių sąrašė matome A. Bubnio knygą „Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.“, kurioje atskleisti svarbiausi lietuvių antinacinės rezistencijos istorijos aspektai. Jei autorius būtų susipažinęs su šia knyga, o ne vien tik formaliai įrašęs ją į literatūros sąrašą, tai nebūtų padaręs ir kitos kontraversiškos išvados: „1943 m. birželio mėn. laipsniškai didėjo stipresnių formų pasipriešinimas okupantams, nors nacionalsocialistiniam valdymui net ir tuo metu Lietuvoje apskritai buvo pritariama labiau negu kitose Vokietijos užimtose šalyse“ (70). Ar galima tokio „pritarimo“ padariniu laikyti tai, kad SS legiono mobilizacija patyrė visišką fiasko 1943 m. pradžioje, kad lietuvių inteligentai buvo įkalinti Štuthofo koncentracijos stovykloje ir tuo pat metu buvo uždarytos Lietuvos aukštosios mokyklos? Manau, kad viskas buvo kaip tik priešingai, negu savo knygoje teigia K. Stangas.

Autoriaus pomėgis schematizuoti sudėtingus istorinius įvykius remiantis pavieniais, dažnai klaidingais faktais, verčia jį daryti nepagrįstas išvadas. Antai skyriuje „Piliečių

teisių atėmimas, apiplėšimas, masinės žudynės. Antižydiška politika Lietuvos generaliniame komisariate“ K. Stangas ryžosi įrodyti tezę, kad lietuvių antisemitizmas turi labai galias istorines šaknis. Anot jo, dėl to „didėjęs antisemitizmas Smetonos vyriausybės metais“ (73). „Didėjančio antisemitizmo“ požymius K. Stangas išvelgė tame, kad „1930 m. pabaigoje nebuvo žydų gydytojų ar advokatų sąjungų“ (73), nors iš tikrųjų 1939 m. pradžioje (be Klaipėdos krašto) buvo 220 žydų draugijų (6 profesinės, 42 kultūrinės ir t.t.), 16 rusų, 15 vokiečių, 10 lenkų draugijų⁴. Pasirodo, kad Lietuvoje „iš dalies savo iniciatyva, iš dalies dėl vyriausybės spaudimo universitetai vis dažniau vilkino žydų priėmimą“, nors iš tikrųjų žydai sudarė 16–25 proc. VDU studentų (jie sudarė apie 7 proc. visų gyventojų), beveik visos tautinių mažumų pradinės mokyklos buvo išlaikomos valstybės, vidurinės mokyklos – finansiškai remiamos⁵. JAV žurnalistas I. Kaplanas, 1930 m. baigęs VDU, rašė: „Neuvo Lietuvoje masinio antisemitizmo <...>. Buvo trinties, būdavo nesutarimų, iškildavo konfliktinių situacijų, bet neatsirasdavo prarajos tarp abiejų tautų“⁶. Surasti prieškario Lietuvos vyriausybės skatinamą nuoseklią antisemitinę politiką – tokią neįgyvendinamą užduotį sau iškėlęs K. Stangas pateko į aiškia aklavietę. Nepriklausoma Lietuva nuo kitų Europos valstybių (Vokietijos, Lenkijos, Rumunijos, Vengrijos) būtent tuo ir skyrėsi, kad joje žydų veikla nebuvo ribojama įstatymų ir nebuvo oficialiai toleruojama antisemitinė veikla.

Toliau sekdami autoriaus mintis sužinotume, kad lietuvių pogromų tradicijos labai išryškėjo 1939 m. spalio mėn. Lietuvos kariuomenei įžengus į Vilnių. „Lietuvių mažuma Vilniuje visą dieną plačiai šventė, – ra-

šo K. Stangas savo knygoje, – o šventės pabaigą vainikavo pogromas, per kurį niekas nebuvo užmuštas, bet apie 200 žydų buvo sužeisti“ (77). Tai, o kartu ir teiginys, kad „tuos chuliganiškus veiksmus atliko Volde-maro šalininkai, kurie tikėjosi šitaip įtikti vokiečiams“, yra ne tik netikslus, bet ir absurdiškas. 1939 m. spalio 31 d. Vilniuje vykusių žydų pogromų metu, kai 22 žydai buvo sunkiai sužeisti ir 13 – lengvai sužeisti, lietuvių policija suėmė 66 pogromų dalyvius lenkus⁷. Kodėl autorius mėgina interpretuoti faktus taip, kad jie visai nutolsta nuo tiesos, paaiškėja iš naudojamo šaltinio. Tas šaltinis – straipsnis „Apie antisemitizmą Lietuvoje iki 1941 metų“ iš 1993 m. Berlyne išleistos „Holokausto enciklopedijos“. Kadangi lietuvių istorikai sovietmečiu negalėjo normaliai bendrauti su Europos mokslininkais ir tarptautiniai kontaktai dar tik užmezgami, pagrįstai galima daryti išvadą, jog klaidingi faktai dar ilgai bus tiražuojami įvairiuose leidiniuose. Lietuvoje atliekamų istorinių tyrimų rezultatai kol kas sunkiai prieinami kitų šalių istorikams. Jei būtų priešingai, tai kalbėdamas apie 1941 m. birželio masinę trėmimą K. Stangas nebūtų teigęs, kad „žydai sudarė neproporcingai didelę masinių deportacijų aukų dalį“ (75), „jei paliktume vokiečių spėjimą 13 000 ištremtųjų skaičių, tai išties būtų galima kalbėti apie didelę antižydišką akciją“ (76). Naujausi tyrimai rodo tik tai, kad tarp beveik 32 tūkst. 1940–1941 m. suimtų, ištremtų ar nužudytų žmonių buvo apie 2,5 tūkst. žydų. Tai visiškai atitiko žydų dalį tarp visų gyventojų. Jeigu ieškotume raudonojo teroro ypatumų, sužinotume tik tai, kad tarp suimtųjų iki 1941 m. birželio trėmimo buvo neproporcingai daug lietuvių.

K. Stangui vis dėlto pavyko rasti vokiečių šaltiniuose ir mažai kam žinomus dokumen-

tus apie žydų žudynes „Lietūkio“ garaže. Tai – 1958–1959 m. užrašyti W. Gunsilijaus ir Ob. a. D. von Bischoffshauseno liudijimai. W. Gunsilijus liudija matęs vieną esesininką „su trimis žvaigždutėmis ant apykaklės antsiuvo, taigi tikriausiai untersturmfürerį“ (SS leitenantą). Nors tas įvykis nuodugniau netyrinėjamas, bet atsitiktiniu SS leitenanto dalyvavimu sunku patikėti. Juo labiau kad, Bischoffshauseno liudijimu, gen. plk. E. Buschas „liepė nesikišti į šiuos grynai lietuvių reikalus. Juos reguliuoti esąs išskirtinai SD reikalas“ (79).

K. Stangas savo knygoje preciziškai tiksliai nustatė, kada ir kokie masinių žudynių organizatoriai atvyko į Kauną: E. Ehrlingeris atvyko 1941 m. birželio 28 d. ir ėmėsi egzekucijų kontrolės, K. Jägeris iš E. Ehrlingerio egzekucijų kontrolę perėmė liepos 3 d. Po kelių dienų, liepos 11 d. operatyvinis būrys 3/A Vyriausiajai reichs saugumo valdybai pranešė, kad Kaune iš viso likviduota 7800 žydų (3800 per pogromus). K. Stango nuomone, E. Ehrlingeris nesistengė tiksliai suskaičiuoti aukų, todėl apie aukų skaičių birželio pabaigoje–liepos pradžioje galima tik spėlioti (100). Autoriaus manymu, E. Ehrlingerio vadovaujamos operatyvinės komandos sušaudytų žydų skaičius svyruoja nuo 1500 iki 2000 žmonių. Bet žinoma, kad E. Ehrlingerį pakeitusio K. Jägerio įsakymu liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyta 463, o liepos 6 d. – 2514 žydų. Taigi abiejų masinių žudynių organizatorių nurodymu buvo sušaudyta apie 4500–5000 žydų. Bet tuomet netikslus W. Stahleckerio organizuotų pogromų aukų skaičius. Antra vertus, atskleidžiami mums mažai žinomi W. Stahleckerio komandos užkulisiai. Pasirodo, operatyvinės grupės A vadą lydėjo lietuvių žurnalistas A. Klimaitis. Būtent jis W. Stahleckerį suve-

dė su vadinamaisiais voldemarininkų vadais. W. Stahleckeris „spaudė kontroliuojamus partizanų dalinius panaudoti ne vien tik prieš komunistus ir žydus, bet ir prieš Kauno žydus, nors partizanai nelaikė to pirmaeilium dalyku“ (115). A. Klimaitis mjr. K. Šimkui ir vyr. lttn. B. Norkui patarė gerinant ryšius su vokiečiais surinkti dalinius, kurie turėjo pradėti žudyti žydus Kaune ir Lietuvoje. E. Ehrlingerio liudijimu, W. Stahleckeris tiems partizanų vadams, su kuriais derėjosi, davė daug tuščių pažymėjimų ir pasakė, kad jie „veikia saugumo policijos ir SD pavedimu“ (116). Visai įmanoma, kad A. Klimaičio kontroliuojami žydų pogromų dalyviai turėjo būtent tokius pažymėjimus. Kai 1941 m. birželio 28 d. buvo pradėtas formuoti pagalbinis policijos batalionas (Tautinio darbo apsauga – TDA), į pirmąsias kuopas – 3-iają ir 4-ąją – buvo priimti būtent vyr. lttn. B. Norkaus būrio dalyviai (122). K. Stangas TDA bataliono užduotis padalijo į dvi dalis: „sargyba“ ir „parama egzekucijoms“. Pastarajai užduočiai vykdyti buvo imami vyr. lttn. B. Norkaus būrio dalyviai. Tiesa, K. Stangas spėlioja, kad prireikus į šaudymo komandas galėjo būti imami ir VII forte ėję sargybą TDA bataliono dalyviai (143). Čia pat pateikiamas bataliono sargybų VII forte sąrašas. Tačiau autorius nelabai atsižvelgė į vieną detalę: juk didžiosios žudynės VII forte vyko iki liepos 7 d., ir tik po jų buvo suorganizuota nuolatinė sargybos sistema. 1-osios ir 2-osios kuopų saugomas centrinis kalėjimas taip pat nebuvo egzekucijų vieta. Manychiau, kai knygoje pateikiamas bataliono 1755 dalyvių sąrašas (tarp jų ir 335 vyrų, kurie tarnavo vos po kelias dienas), daugybei spėliojimų ne pati tinkamiausia vieta. Šiaip jau išaiškėjo, kad K. Stangas savo knygoje dažnai gana spekuliatyviais samprotavimais mėgino

pagrįsti tezę, jog „lietuvių kolaborantus okupantai laikė labai patikimais“ (188), pasitikėjo jais labiau negu latviais ar estais. Ne-manau, kad knygos autorius nežino, jog lietuvių policininkų Lietuvoje buvo santykinai mažiau negu kitose Ostlando dalyse. Tai buvo vienintelės vokiečiams pavaldžios lietuvių pajėgos.

Vienas knygos pranašumų būtų detalus J. Hamanno motorizuotojo policijos būrio veiklos tyrimas. Greta esesininkų šiame egzekuciniame dalinyje buvo žmonių, kurie 1941 m. birželio pabaigoje W. Stahleckerio ir A. Klimaičio kontroliuojami bei vyr. lttn. B. Norkaus vadovaujami vykdė pogromą Kaune, o vėliau buvo įtraukti į TDA bataliono 4-ąją kuopą (158). K. Stangas pateikia J. Hamanno būrio narių vokiečių dalinį sąrašą (160, 161) ir spėjamą šio būrio narių – 57 lietuvių sąrašą (158). Lietuviai įrašyti ir knygos pabaigoje pateiktame sąraše (priminčiau, kad BNS agentūros informacijoje klaidingai kalbama apie tai, jog **visas** „TDA batalionas surengė 68 „operacijas“ įvairiuose Lietuvos miestuose, bažnytkaimiuose ir kiekviename jų sunaikino visą vietos žydų bendruomenę“). Būtent J. Hamanno motorizuotasis būrys išžudė apie 60–70 tūkst., arba pusę visų 1941 m. nužudytų, Lietuvos žydų. Motorizuotos komandos vadas J. Hamannas nusižudė 1945 m., o šios komandos lietuvių vadas B. Norkus – dar 1942 m.

Šiaip jau K. Stangas savo knygoje daugiau dėmesio skyrė žudynių organizavimui, o ne aukų skaičiams, todėl ne vietoje atsiranda gausybė spėliojimų apie Kauno fortuose nužudytus žydus. Knygoje teigiama, kad 1941 m. rugsėjo 26 d. sušaudyta 1200 žydų (102), spalio 4 d. – 1500 (103), nors iš tikrųjų jų buvo nužudyta atitinkamai 1608 ir 1845 žmonės. Apie 1941 m. nužudytus Vokietijos

ir Austrijos žydus K. Stangas rašo, jog „nėra jokių nuorodų, apie kokį asmenų skaičių čia kalbama, tačiau turėjo būti daug šimtų, veikiausiai keletas tūkstančių“. Iš tikrųjų 1941 m. lapkričio 25 ir 29 d. IX forte buvo sušaudyta 4934, gruodžio 11 d. – apie 3000 Vokietijos ir Austrijos žydų.

Priede B pateikiama masinių žudynių metodikos apžvalga yra apibendrintas Rytų Europoje vykdyto holokausto patyrimas, tik netiesiogiai susijęs su Lietuvoje aprašomais įvykiais. Pavyzdžiui, skyriuje „Masinių egzekucijų metodai“ rašoma, kad naikinimo lageriuose buvo naudojamos dujos (257), kad žudynių laiką saugumo policija nustatydavo reikalaujant ir vietos civilinei administracijai (258). Nėra faktų, kuriais remiantis būtų galima šiuos teiginius pritaikyti Lietuvai. Visai kas kita, jei kalbėsime apie visą Europą. Svarbi autoriaus pastaba, jog *vermachtas* spaudė, kad pirmosiomis okupacijos savaitėmis žydų žudynės nebūtų vykdomos pogromais: esą tai per daug neigiamai paveiktų vietos gyventojus ir vokiečių kareivius (258). Kalbėdamas apie kankinimus, autorius aprašinėja visas tas baisybes, kurių atitikmenų rastume ir NKVD arsenale, bet remiasi visos Europos holokausto pavyzdžiais. Tas pats vaizdas ir kai kalbama apie žydų „selekcijas“, „išvežimus“ (261). Pateikiamas vienas kitas pavyzdys iš Lietuvos, bet šiuo atveju visus pavyzdžius sieja tik vienas bendras žodis – „lietuviai“. Sąmoningai ar ne, retkarčiais skaitytojui norima sukelti įspūdį, kad visas Europos žydų holokaustas įvykdytas lietuvių rankomis arba tik jiems aktyviai bendrininkaujant.

Manau, kad kalbėdamas apie holokausto talkininkus autorius galėjo daugiau dėmesio skirti tokiems dalykams, kuriuos jis vadiną „nepatvirtintais“. Anot jo, „nepatvirtinta,

kad kas nors būtų patekęs į kalėjimą ir koncentracijos stovyklą ar net būtų buvęs sušaudytas už atsisakymą šaudyti. Visi NS procesų metu gynėjų nurodyti atvejai yra po 1945 m. sukurtos legendos“ (267). Autorius mini tik vieną atvejį, kai vokiečių karininkas Battelis sukliudė žudyti žydus. Bet Lietuvoje 1941 m. ne kartą atsisakyta dalyvauti žydų žudynėse, ir jei autorius būtų patyrinėjęs tas tariamas „legendas“, būtų turėjęs pakeisti dar vieną savo aksiomą.

Vis dėlto autorius neatsispyrė pagundai ir pateikė skaitytojams naujų „legendų“. Žydų naikinimas iš tikrųjų buvo tokia nepaprastai žiauri akcija, kad viskas buvo įmanoma, todėl knygos autorius pasakoja apie aukų drabužius, kurie „pirmomis masinių žudynių dienomis buvo dovanojami ukrainiečių ir lietuvių žiūrovams“ (269), apie tai, kad garsiųjų „Lietūkio“ garažo žudynių žiūrovai giedojo Lietuvos tautinį himną (147) ir pan.

Kaip vertinti Kauno TDA bataliono vardinį sąrašą (193–252), kuris užima didelę knygos dalį, net didesnę negu TDA bataliono veiklos analizė? Į sąrašą pateko priimti į TDA batalioną 1755 vyrai. Autorius teigia, kad liepos mėnesį batalioną paliko 274 žmonės, 17 dezertyravo ir 44 buvo pašalinti kaip netinkami (146). Pavyzdžiui, Jonas Ripinskas, įstojęs į TDA bataliono 1-ąją kuopą 1941 m. birželio 28 d., atleistas 1941 m. liepos 9 d.⁸, Algirdas Šaulys priimtas 1941 m.

birželio 30 d., atleistas 1941 m. liepos 12 d., Henrikas Tumaitis priimtas 1941 m. liepos 2 d., atleistas 1941 m. liepos 10 d.⁹ Visi jie įrašyti į K. Stango sudarytus batalionų kareivių sąrašus. Vadinasi, į juos įtraukti ir tie žmonės, kurie su holokaustu negalėjo būti susiję. Kiek tiesiogiai susijusių su žydų naikinimu (be tų 57 J. Hamanno komandos narių) – neaišku. Tyrimas neatliktas, bet daug kas paskubėjo viešai pareikšti, kad K. Stango knygoje paskelbtas vien lietuvių žydšaudžių sąrašas.

Nepagrįstos spekuliacijos, nepatikimais šaltiniais grindžiamos tezės ir išvados kai kurias knygos dalis pavertė neaukšto mokslinio lygio tekstais. Siekis surasti „itin galias istorines šaknis turėjusią ir prieškario Lietuvoje valstybiniu lygiu remtą antisemitinę politiką“ ir kartu visiškai Lietuvos pirmosios sovietinės okupacijos padarinių ignoravimas, manau, turėjo lemiamą neigiamą įtaką knygai. Galima tik pažymėti, jog autorius, remdamasis Vokietijoje esančiais šaltiniais, tikrai labai detalai atskleidė masinių žudynių organizatorių ir ypač J. Hamanno motorizuotojo būrio veiklos užkulisius (taip pat priežastis, dėl kurių 57 lietuviai dalyvavo žydų žudynėse) bei Kauno TDA bataliono kasdienę veiklą. Manau, kad viena išvada pakankamai aiški: reikia vengti pernelyg didelių spekuliacijų tokiais opiais klausimais ir tęsti jau pradėtą tyrimą.

Arvydas Anušauskas

Nuorodos

¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 128.

² S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, t. 2, Vilnius, 1990, p. 297.

³ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 147–148.

⁴ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 304.

⁵ Ibid., p. 303.

⁶ Ibid., p. 302.

⁷ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa*, Vilnius, 1990, p. 67–68.

⁸ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 17–18.

⁹ Ibid., l. 23–24.

DIDŽIOSIOS KOVOS PARTIZANŲ APYGARDA

Šių metų pavasarį Širvintų rajone Gelvonų miestelyje bus atidengtas ir pašventintas paminklas Didžiosios Kovos apygardos partizanams, jų ryšininkams ir rėmėjams atminti.

Didžiosios Kovos apygarda apėmė Širvintų, Trakų, Kaišiadorių, dalį Kauno, Jonavos, Ukmergės, Molėtų ir Švenčionių rajonų.

Remiantis LGGRTC Memorialiniame departamente sukaupta medžiaga – liudininkų prisiminimais, įvairiomis publikacijomis, bendraujant tiesiogiai su likusiais gyvais šios apygardos partizanais, pradėta ieškoti vietos paminklo statybai. Pirmiausia buvo pasiūlyta vieta prie pat Vilniaus–Kauno magistralės, priešais Elektrėnus. Apžiūrėjus šią vietą nuspręsta, kad statant čia paminklą reikės labai daug lėšų ne tik paminklo statybai, bet ir teritorijos sutvarkymui.

Renkant paminklui vietą reikėjo atsižvelgti į daugelį dalykų.

Pirmiausia vietos parinkimui turėjo priarti likę gyvi apygardos partizanai. Visose kelionėse, ieškant vietos paminklui, kartu su mumis važinėjo ir daug padėjo buvęs Didžiosios Kovos apygardos štabo viršininkas Benediktas Trakimas-Genelis.

Antra – tai turėjo būti partizanų apygardos veikimo centras.

Trečia – statyti paminklą negyvenamoje vietoje (miške, pamiškėje, lauke) netikslinga, nes jis bus retai lankomas, sunku tvarkyti jo aplinką.

Nuspręsta paminklą statyti jau susiformavusioje gyvenamojoje vietoje, būtent miestelio aikštėje, minimaliai pakeičiant jos planavimą. Ši idėja pasitvirtino statant paminklą Algimanto apygardos partizanams Anykščių rajone Troškūnų miestelyje – iškart pasikeitė miestelio vaizdas, žmonės sukruto, pradėjo tvarkytis.

Paminklų Algimanto ir Didžiosios Kovos apygardoms autorius skulptorius Jonas Jagėla, duodamas interviu Širvintų rajono laikraščio korespondentui, kalbėjo: „Vietos šiam memorialui ieškojome keliuose miesteliuose – Musninkuose, ypač Čiobiškyje. Ten važiavome bene penkis kartus. Nors šis miestelis įsikūręs tikrai gražioje vietoje ir ypač susijęs su Didžiosios Kovos apygarda, mes ten neradome tinkamos vietos. Ir tik atvažiavę į Gelvonus supratome – paminklas turi stovėti TIK ČIA!“

Gelvonų miestelis minimas jau XIV a. kryžiuočių kelių aprašuose. 1686 m. miestelyje buvo pastatyta pirmoji medinė Švč. Mergelės Marijos Aplanymo bažnyčia, kuri 1895 m. sudegė, jos vietoje 1897 m. buvo pastatyta mūrinė, ir šiandien stovinti bažnyčia. Aikštėje priešais ją ir statomas paminklas Didžiosios Kovos apygardos partizanams, jų ryšininkams ir rėmėjams atminti.

Miestelyje 1848–1849 m. gyveno poetas Antanas Baranauskas.

Nepriklausomybės metais Gelvonai buvo valsčiaus centras, 1923 m. turėjo 777 gyventojus. Bolševikų okupacijos metu Gelvonai tapo apylinkės ir kolūkio centru, 1959 m. čia buvo tik 407 gyventojai.

Per pirmąją ir antrąją sovietinės okupacijas miestelis neteko beveik pusės gyventojų: vieni jų buvo ištremti į negyvenamas SSRS teritorijas, kiti išėjo partizanauti.

Visa tai ir nulėmė, kad paminklas būtų statomas Gelvonų miestelyje.

Trumpai apžvelgusi paminklo Didžiosios Kovos apygardos partizanams, jų rėmėjams ir ryšininkams atminti Gelvonų miestelyje atsiradimo istoriją, toliau straipsnyje apie Didžiosios Kovos apygardos partizanus, jų rėmėjus ir ryšininkus norėčiau pakalbėti kiek netikėtu aspektu. Mėginsiu apžvelgti 1996–1997 m. komandiruotėje surinktą medžiagą – pokalbius apie partizanus su Širvintų rajono žmonėmis, aprašyti paminklus, pastatytus Didžiosios Kovos apygardos partizanams atminti, buvusius NKVD pastatus ir ten šeimininkavusius enkavėdistus bei stribus.

(Tęsinys kitame numeryje)

Rūta Trimonienė

PAGERBTAS PARTIZANŲ VADO ATMINIMAS

Šių metų kovo 6 d. suėjo 80 metų, kai gimė vienas žymiausių Lietuvos partizanų vadų – Adolfas Ramanauskas-Vanagas. Jo gyvenimas ir kova daugeliui pokario laikus menančių žmonių iki šiol tebėra idealas. Tačiau kur

kas svarbiau visa tai prisiminti šiandien – Lietuvos istorijoje ne tiek daug asmenybių, kuriomis pagrįstai galime didžiuotis...

Ši sukaktis pažymėta keliais renginiais. Kovo 7 d. rytą 80-čio minėjimas prasidėjo iškilminga rikiuote prie Krašto apsaugos ministerijos. Susirinkusiuosius pasveikino Lietuvos kariuomenės vadas generolas J. Andriškevičius, apie A. Ramanausko-Vanago veiklą trumpai kalbėjo KAM viceministras E. Simanaitis, buvo pakelta Lietuvos Respublikos vėliava ir sugrotas valstybinis himnas. Renginyje dalyvavo A. Ramanausko dukra A. Ramanauskaitė-Skokauskienė su šeima, KAM ministras Č. Stankevičius, prezidentūros kanceliarijos vadovas A. Meškauskas, švietimo ministras Z. Zinkevičius, partizanų vado bendražygiai, buvę partizanai iš visų apygardų, daug kitų svečių. Vėliau buvo aukojamos Šv. Mišios Vilniaus arkikatedroje, o 12 val. prasidėjo iškilmingas minėjimas Vilniaus miesto savivaldybės rūmuose. Čia kalbėjo LGGRTC generalinė direktorė D. Kuodytė, Seimo narys istorikas A. Kašėta. Prezidentūros kanceliarijos vadovas A. Meškauskas perskaitė Lietuvos Respublikos Prezidento pasirašytus dekretus dėl dimisijos brigados generolo laipsnio suteikimo A. Ramanauskui-Vanagui ir jo apdovanojimo Vyčio 2-ojo laipsnio ordinu (po mirties). KAM ministras Č. Stankevičius įteikė dukrai generolo antpečius, kalbėjo LLKS prezidiumo pirmininkas J. Čeponis. Padėkos žodį tarė A. Ramanauskaitė-Skokauskienė, prisiminimais apie brolių pasidalijo A. Ramanausko sesuo Aldona Ramanauskaitė-Sujietienė. Renginio pabaigoje buvo skaitomos ištraukos iš A. Ramanausko prisiminimų knygos „Daugel krito sūnų ...“, skambėjo „Aido“ choro atliekamos dainos. Minėjimo dalyviai

apžiūrėjo parodas partizanine tematika, veikiančias Seime bei Genocido aukų muziejuje, ir nuvykę į tremtinių namus Valakupiuose paragavo kareiviškos košės.

Renginiai partizanų vado atminimui taip pat vyko kovo 13 d. Alytuje. Juos suorganizavo A. Ramanausko-Vanago vardo mokykla, kurioje jis mokytojavo prieš tapdamas partizanu. Angelų sargų bažnyčioje buvo aukojamos Šv. Mišios ir pašventinta mokyklos vėliava. Iš bažnyčios iškilminga eisena pajudėjo mokyklos link, pakeliui

**A. Ramanausko-Vanago jubiliejaus minėjimas
prie Krašto apsaugos ministerijos**

sustojusi prie paminklo žuvusiems už Lietuvos laisvę, pagerbė jų atminimą. Gėlės papuošė ir A. Ramanausko-Vanago bareljefą ant mokyklos sienos. Iškilmingame minėjime mokyklos salėje dalyvavo gausus būrys svečių: A. Ramanausko-Vanago giminaičiai ir bendražygiai, didelis būrys moksleivių ir mokytojų, miesto vadovai, švietimo skyriaus darbuotojai. Skambėjo eilės Lietuvos partizanams, prisiminimais dalijosi partizanai L. Muliarskas ir J. Jakavonis. Po oficialiosios dalies koncertavo mokiniai.

PAMINKLO K. PYPLIUI-MAŽYČIUI, AUDRONIUI ŠVENTINIMAS

Šių metų kovo 10 d. pagerbtas dar vieno partizano – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tauro partizanų apygardos Geležinio Vilko rinktinės žvalgybos skyriaus viršininko lt. Kazimiero Pyplio-Mažyčio, Audronio

**Stogastulpis K. Pypliui-Mažyčiui, Audroniui
Prienuose**

atminimas. K. Pyplio gyvenimas buvo trumpas (jis žuvo turėdamas 26 metus), bet prasmingas. Partizanas dalyvavo daugelyje rizikingų akcijų, aštuoniolikoje kautynių, buvo du kartus sužeistas. 1947 m. gruodžio mėn. buvo pasiųstas į Vakarus atkurti ryšių kaip BDPS Prezidiumo įgaliotinis, 1949 m. gegužės 1 d. desantu grįžo į Lietuvą. Didvyriškai žuvo 1949 m. rugsėjo 23 d. Kalesninkų miške, Dainavos partizanų apygardos štabo bunkeryje. Po mirties apdovanotas Laisvės kovos kryžiumi (su kardais ir ąžuolo lapais), jam suteiktas Laisvės kovos karžygio garbės vardas. 1997 m. lapkričio 20 d. Kazimieras Pyplys-Mažytis, Audronis Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus 1-ojo laipsnio ordinu (po mirties).

Prienuose, minint 75-ąsias gimimo metines, atidengtas stogastulpis K. Pypliui-Mažyčiui, Audroniui. Renginys prasidėjo Šv. Mišiomis Prienų bažnyčioje. Prie paminklo susirinko K. Pyplio giminaičiai, laisvės kovų dalyviai, Prienų miesto gyventojai bei svečiai. Monsinjoras A. Svarinskas tarė sveikinimo žodį ir pašventino stogastulpį, kalbėjo LLKS prezidiumo pirmininkas J. Čeponis, K. Pyplio klasės draugas Seimo narys K. Bobelis, jo sesuo O. Pyplytė ir kiti. Buvo skaitomos eilės Lietuvos laisvės kovos karžygio atminimui. Po renginio susirinkusieji apžiūrėjo krašto muziejuje veikiančią parodą, skirtą partizaniniam sąjūdžiui Prienų krašte.

Rita Mosiejienė

MŪSŲ AUTORIAI

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

humanitarinių mokslų daktaras,

LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius

JUOZAS BANIONIS

LGGRTC programos specialistas

ARŪNAS BUBNYS

Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis

SAULIUS GRYBKASKAS

LGGRTC programos specialistas

KĘSTUTIS KASPARAS

Vytauto Didžiojo universiteto doktorantas

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC programos koordinatorius

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
1998, 1(3)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkanienė*
Tekstą rinko *Audronė Mockienė ir Daiva Kimtienė*
Maketavo *Edvardas Dumčius*

SL 2015. 1998 04 06. 10 apsk. leid. 1. Tir. 800 egz. Užs. Nr. 135a
Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino BSPB spaustuvė, Antakalnio g. 52, LT-2055 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Juozas Banionis.
DEVINTOJO DEŠIMTMEČIO
LENKIJOS LIETUVIŲ POLI-
TINIO GYVENIMO BRUOŽAI
KGB BYLOS „TRAMPLINAS“
PUSLAPIUOSE

Arvydas Anušauskas.
DU KGB SLAPTOSIOS
VEIKLOS ASPEKTAI

Juozas Starkauskas.
ČEKISTAI PASIENIEČIAI
LIETUVOJE POKARIO
METAIS

Kęstutis Kasparas.
OKUPANTŲ VEIKSMAI SIE-
KIANČI DEMORALIZUOTI IR
DEZORGANIZUOTI PASI-
PRIEŠINIMĄ 1945 M.
VASARĄ

Saulius Grybkauskas.
LIETUVOS VYRIAUSYBĖS
REAKCIJA Į NACISTINĖS
VOKIETIJOS POLITIKĄ KLAI-
PĖDOS KRAŠTO LIETUVIŲ
ATŽVILGIU
(1939 03 23 – 1940 06 15)

Arūnas Bubnys.
LIETUVIŲ VIEŠOJI POLICIJA
IR POLICIJOS BATALIONAI
(1941 – 1944)

